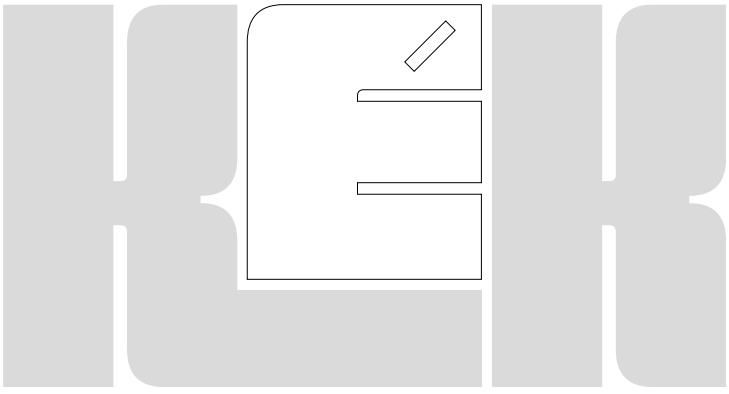

Kultúra és Közösség

művelődéselméleti folyóirat

„Mikor lesz az már?"

Kultúra és Közösség

művelődéselméleti folyóirat

Nemzeti
Kulturális
Alap

A lapszám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

E szám borítóján, és a kötetben látható felvételek forrása Fortepan.hu (Címlap: A gettó egyik kapuja a Rynek közelében. Forrás: Fortepan / Ladinek Viktor.) Kenéz György fotóművésznek köszönjük a Magyar Rádióról készített felvételeit.

Főszerkesztő: Tibori Theodosia Timea CSc
Főszerkesztő-helyettes: Neményi Mária DsC
Vendégszerkesztő: Papp Richárd PhD, kulturális antropológus, habilitált egyetemi docens (ELTE TáTK Kulturális Antropológia Tanszék), intézetigazgató (ELTE TáTK Társadalmi Kapcsolatok Intézete).

A szerkesztőbizottság tagjai: Almadi Sejla PhD, Antalóczy Tímea PhD, Bögre Zsuzsa DSc, Csorba János Dr., Czibere Ibolya PhD, Deáky Zita PhD, Fekete Mariann PhD, Kovács Eszter PhD, Paksi Veronika PhD, Papp Richárd PhD, Rajkó Andrea PhD, Szász Antónia PhD, Vajna-Vormeier Katalin

Tudományos Tanácsadó Testület: Boga Bálint Dr., Fónai Mihály CSc, Jászberényi József PhD, Koncz Gábor PhD, Laczkó-Albert Elemér PhD, Murányi István PhD, Neményi Mária DSc, Sipos Júlia PhD, Tarnóczy Mariann, T. Kiss Tamás PhD

Adományozás:
Belvedere Meridionale Alapítvány. Alapítva: 1995 (1998-tól közhasznú szervezet)
Adószám: 18454909-2-06. Számlaszám: 57400217-10117712.
Kiadóhivatal: 6725 Szeged, Hattyas sor 10.
Szerkesztőség címe:
1096 Budapest, Haller u. 88.
+3630 99 00 988
www.kulturaeskozosseg.hu
foszerkeszto@kulturaeskozosseg.hu
Kiadja: Belvedere Meridionale
www.belvedere.meridionale.hu
Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u. 7.
www.s-paw.hu
Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597
A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail-címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu
A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

Mikor lesz az már?
Papp Richárd: Hangoló 5

Papp Richárd: „Nem bántottak?"
DOI 10.35402/kek.2026.2.1 7

Kövér-Van Til Ágnes – Békés Vera: „…Ahol a kirekesztés és a gyűlölet kultúrája nincs jelen" A holokauszt transzgenerációs öröksége mint normatív horizont egy magyarországi kvalitatív kutatás alapján
DOI 10.35402/kek.2026.2.2 19

Indries Krisztián – Békés Vera: „Kő a szíven"
DOI 10.35402/kek.2026.2.3 47

Kövér-Van Til Ágnes, Háberman Zoltán, Békés Vera: Tanúságtétel, részvétel, reflexió: Egy magyarországi transzgenerációs holokausztkutatás tapasztalatai
DOI 10.35402/kek.2026.2.4 61

Heller Mária: Az emlékezés gyötrelmei és a felejtés elviselhetetlen könnyűsége
DOI 10.35402/kek.2026.2.5 91

Műhely
Pléh Csaba: Sándor utcától a Pagodáig
DOI 10.35402/kek.2026.2.6 101

Gyáni Gábor: A tudománynépszerűsítés aranykora a Bródy Sándor utcában
DOI 10.35402/kek.2026.2.7 103

Sipos Júlia: Hangos határok
DOI 10.35402/kek.2026.2.8 105

Boldog Dalma: Politikai elvárások és szakmai célok közt navigálva
DOI 10.35402/kek.2026.2.9 113

Ferkai András: Két szerep, egy épület: személyes és szakmai búcsú a Magyar Rádiótól
DOI 10.35402/kek.2026.2.10 125

Parti Nagy Lajos: Kis őszi rádióvers
DOI 10.35402/kek.2026.2.11 127

Szemle
Csorba János: Almadi Sejla: From Opinion to Professional and Academic Reviews: A Focus on Editorial and Peer Review Processes on Papers A véleménytől a hivatásos és tudományos ismertetésig: Középpontban a közlemények kiadói és társ-bírálati folyamata)+ és Almadi Sejla: A véleményektől a szakmai és tudományos bírálatokig: Középpontban a szerkesztői és szakmai bírálati folyamatok++
DOI 10.35402/kek.2026.2.12 133

Horváth Zoltán: Márkakultúra? Kulturális márka? – Tanulmánykötet a kultúra és márkák összefüggéseiről
DOI 10.35402/kek.2026.2.13 135

Szerzőink 137

Az auschwitz–birkenaui koncentrációs tábor. (Az Auschwitz-album felvételeit az auschwitzi SS Azonosítási Szolgálat vezetője, Bernhard Walter és asszisztense, Ernst Hoffmann készítette.) Forrás: Fortepan / Lili Jacob

Papp Richárd

Hangoló

„Csak a jövő a biztos, a múlt mindig változik". Apám szokta ezt mondani nekem ironikusan, amikor szóba kerülnek a holokauszt emlékezetéthez kapcsolódó kutatásom tapasztalatai. Apám megjegyzése összegzi számomra a hozzá hasonló, a második világháború és a vészkorszak után született generáció tagjainak velem megosztott gondolatait. A második generációból nagyon sokan beszélnek arról, hogy míg otthon szinte semmit sem meséltek nekik szüleik és nagyszüleik a háborúban és a holokauszt idején átéltekről, addig a hivatalos emlékezetpolitika mindig a saját érdekeinek szempontjából alakította az emlékezet narratíváit, vagy éppen a múlt történéseinek elhomályosítását.

Mi, a jelennel foglalkozó társadalomkutatók, a következőkben olvasható tanulmányok szerzői, a múltat a jelen perspektívájából próbáljuk megérteni. Úgy véljük, hogy a múlt mindig az aktuális jelenben konstruálódik és rekonstruálódik. Az emlékezet és a felejtés tehát olyan folyamatok, amelyek értelmezése által a jelenünket (és a jövőre vonatkozó elképzeléseinket, stratégiánkat) érthetjük meg mélyebben. Az emlékezet és a felejtés folyamatainak és jelentéseinek perspektívájából elemezhetővé válhatnak identitáskonstrukcióink, dichotomizációink, előítéleteink, politikai nézeteink, szimplifikálódott mítoszaink és az is, hogy hogyan érezzük magunkat társadalmunkban.

A holokauszt emlékezetének kutatása, amelyhez tematikus számunk minden tanulmánya kapcsolódik, „referenciapontja" a fent említett társadalmi aspektusok megismerésének. Kutatásaim során beszélgetőtársaim részéről is sokszor megfogalmazódott kérdésként merült fel, hogy miért kell még mindig a holokausztról beszélni, amikor már „olyan régen volt", és különben is, „annyi szó van róla" könyvekben, filmekben, politikai beszédekben vagy a médiában. Eközben ugyanakkor a mind a „négy generációban zajló kutatásunk narratíváiból az derül ki, hogy beszélgetőtársaim túlnyomó többségének szinte alig van tudása a holokausztról és annak helyi emlékezetéről. Nem beszélve arról, hogy ha még a holokausztról sem nyílik társadalmi párbeszéd, ha rideg és távoli történelmi eseménnyé merevednek a soá borzalmai és a velük járó szembenézés lehetőségei, akkor hogyan várhatnánk, hogy más történelmi katasztrófák, tragédiák szóhoz jussanak az oktatásban és a társadalmi emlékezetben. Ugyanígy, mint a tanulmányokból látni fogjuk, a holokauszt-emlékezetéhez kapcsolódóan olyan velünk élő problémák is elemzésre kerülnek, mint - többek között - az emlékezethez kapcsolódó politikai és társadalmi diskurzusok, a mai napig tapasztalható mindennapi antiszemitizmus, a transzgenerációs traumák hatásai, az általunk és bennünk „hordozott' félelmek, feszültségek, valamint a bizalmatlanság „más" csoportok, személyek vagy akár társadalmunk iránt.

Több mint nyolcvan évvel a magyarországi deportálások borzalmai után is tudnunk kell, hogy hazánkban a vészkorszakban rövid idő alatt, több százezer zsidónak identifikált gyermeket, nőt és férfit hurcoltak el a haláltáborokba. Felmerül-e a kérdés, belegondolunk-e abba, mit éreznék, gondolnánk, ha közel minden tizedik ember egyszer csak eltűnne a városunkból, a településünkről, az utcánkból, a munkahelyünkről, az iskolánkból, a barátaink közül? Vagy egyszer csak kopogtatnának az ajtónkon és családunkkal együtt elindítanának minket oda, ahol a biztos halál vár ránk és szeretteinkre. Gondolunk-e, hallunk-e, emlékezünk-e a holokausztra, miközben az áldozatok és szemtanúk nemzedékének utolsó élő tagjai is elmennek közülünk?

Magyarországon az elmúlt évtizedekben nem volt kollektív szembenézés, nem volt nyilvános és átfogó nyílt társadalmi diskurzus a vészkorszakról. A felejtés és az elhallgatás problémái, az antiszemitizmus társadalmi megnyilvánulásai és a holokaussztagadás narratívái ma is jelen vannak Közép-Európában.

A rendszerváltás óta eltelt több, mint három évtizedben részletesebb holokausztoktatást vezettek be az iskolai tantervekbe, valamint emlékművek, múzeumok épültek, könyvek és filmek jelentek meg a holokausztra való emlékezés érdekében. Felmerül azonban a kérdés, hogy mindez hogyan járul hozzá a holokauszt emlékezetének fenntartásához. Milyen jelentéssel bír ma a holokausztra való emlékezés a különböző generációk között? Megvalósulhat-e Magyarországon végre a nyílt, egymásra figyelő és értelmező emlékezés az iskolákban és a nyílt társadalmi párbeszédben?

„Mikor lesz az már?"

Egyelőre nehéz lenne ezt megválaszolni. Amit saját kutatásaim tapasztalataiból látok most, azt

elgondolkodtatóan foglalják össze a negyedik generáció tagjai körében végzett kutatásaimból származó következő interjúrészletek, amelyek arra a kérdésre reflektálnak, hogy volt-e fiatal nem-zsidó interjúpartnereim családjában szó a holokausztról: „Apám meg nagyapám beszélgettek róla valamit politizálás közben." „A szüleim, gondolom a többieké is, azért nem meséltek vagy beszéltek erről, mert ők sem hallottak erről, meg ők sem ismernek zsidókat." „A szüleim és én is úgy gondoljuk, hogy minket nem érint, és hogy ne beszéljünk róla. Ez nem olyan téma, amit fel kéne forgatni az emberben." Az idézett interjúrészletekből a tudás hiánya, valamint a dichotomizáció és a közöny családon belüli „átadása" rajzolódik ki. Ugyanakkor más interjúrészletekben mindennek kritikája is megfogalmazásra kerül: „A mi generációnkat nézve itt van egy nagy generációs szakadék. A mi generációnk sokkal elfogadóbb, mint a szüleinké." „A szüleink generációja már nem lehet hibás, nem mi követtük el ezt. Szóval lehetne már emlékezni." „Csak kerülgetik, mert ez egy rossz dolog, mert szégyellik az emberek. Lehet, hogy vannak köztük olyanok is, akiknek a szüleik vagy a nagyszüleik csináltak valamit." Utóbbiak olyan „hangok" a „társadalmi csendben", amelyek mind a jövőbe vetett remény sugaraiként is értékelhetőek, valamint arra mutatnak rá, hogy egy átgondolt oktatási koncepcióval megszólíthatóvá válhatnának a felnővő generáció tagjai, azaz azok az emberek, akik hamarosan alakítói lesznek a társadalmi emlékezetnek is.

A Kultúra és Közösség jelenlegi száma ezért a kutatási eredmények bemutatása mellett az emlékezet folyamatának és a társadalmi emlékezet fontosságának fenntartásához is hozzá kíván járulni. Ahogy Aleida Assmann írja Rossz közérzet az emlékezetkultúrában (2013)1 című könyvében, a soá emlékezetével foglakozó tudományos kutatások ugyanúgy médiumai a megemlékezésnek, mint a civil kezdeményezések, művészeti alkotások vagy a személyes kapcsolatok.

Az alább olvasható tanulmányok tehát a felejtés ellen is próbálnak küzdeni és hozzá kívánnak járulni az egymásra figyelő, egymást meghallgató és egymással megosztható személyes, családi és társadalmi emlékezeteink bizalomra épülő környezetének létrehozásához.

Ehhez kapcsolódóan írásaink a holokauszt-emlékezet mai, magyarországi kérdéseinek átbeszélésére is szolgálhatnak egyetemi kurzusok, középiskolai órák, közösségi alkalmak, vagy akár podcast beszélgetések keretében.

Tanulmányaink ezáltal nem csupán társadalmunk egyik legfontosabb kérdését járják körül, hanem segíthetnek az értelmező emlékezet megkésett, de még talán megvalósítható újragondolásában is.

Folyóiratszámunkat a vészkorszakban megöltek emlékének ajánljuk.

[1] Assmann, Aleida 2013 *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában.* Budapest. Múlt és Jövő Kiadó.

Papp Richárd

„Nem bántottak?"

Holokauszt-emlékezet a magyarországi zsidóság körében

DOI 10.35402/kek.2026.2.1

Absztrakt

Amikor Csepeli Györggyel megkezdtük kutatásunkat a holokauszt transzgenerációs emlékezetéről 2021-ben, elsősorban az érdekelt minket, hogyan emlékeznek (vagy felejtenek) zsidók és nem zsidók a holokauszt után nyolcvan évvel a soára különböző magyarországi településeken.

Milyen folyamatokat láthatunk a családokban és a magyar társadalomban a holokauszt emlékezetével kapcsolatban? Milyen különbségek vannak a zsidó és nem zsidó narratívák között a soá emlékezetét illetően? Van-e párbeszéd, közös fórum, ahol zsidók és nem zsidók megoszthatják családi emlékeiket és gondolataikat a holokausztról?

Jelen tanulmány zsidó beszélgetőtársaink velünk megosztott narratíváit elemzi.

Kulcsszavak: holokauszt-emlékezet, soá, magyarországi zsidóság, transzgenerációs emlékezet, felejtés, bizalmatlanság

Abstract

"Weren't they hurt?"

Holocaust remembrance among Hungarian Jews

When György Csepeli and I began our research on transgenerational memory of the Holocaust in 2021, we were primarily interested in how Jewish and non-Jewish people remember (or forget) the Holocaust eighty years after the Shoah in different Hungarian communities.

What processes can we observe in families and Hungarian society in relation to Holocaust memory? What differences exist between Jewish and non-Jewish narratives regarding the memory of the Shoah? Is there a dialogue, a common forum where Jews and non-Jews can share their family memories and thoughts about the Holocaust?

This study analyzes the narratives shared with us by our Jewish interlocutors.

Keywords: Holocaust memory, Shoah, Hungarian Jewry, transgenerational memory, forgetting, distrust

Bevezetés

„– Gondoljatok bele, a déd-déd nagyszüleim ide jöttek Magyarországra. Először megváltoztatták a nevüket, aztán megváltoztatták a nyelvüket, aztán az életmódjukat, aztán még a vallásukat is, van, aki meg teljesen vallástalan lett. Mindenüket odaadták, hogy befogadják őket, hogy magyarok legyenek. Mi kellett volna még? Mi kellene még? Azt mondják az antiszemiták, hogy a zsidók mindenen uralkodni akarnak, meg mindent elvesznek. De hát pont, hogy mindenüket odaadták ezért az országért, meg a kultúráért. Mindenüket, szó szerint. És mi lett belőle? Mindegy, hogy mennyire voltak magyarok vagy keresztények vagy ateisták. Elvitték őket és megölték őket, mert zsidók. Ennyi. És aztán meg aki visszajött a holokausztból, mit talált. Sok embernek kirabolták a lakását a szomszédok, meg elvittek mindent. Meg sokan el se hitték, hogy mi volt a koncentrációs táborokban. Aztán meg nem lehetett beszélni az egész holokausztról. Most meg… most sem beszél nagyon senki erről. Az ember úgy érzi, hogy mintha senkit nem érdekelne, csak az úgymond érintetteket. Pedig mindenki érintett valahogy. Erről beszélni kéne. Az kéne, hogy meghallgassanak. Hogy nekünk ez a családi örökségünk, hogy mindent odaadtunk és mégis megölték a rokonainkat, minket meg utálnak, mert idegenek vagyunk. És én is úgy érzem, hogy idegen vagyok, mert ezt nem mondhatom el nyíltan.

– Nekem erről egy lehet, hogy kicsit lényegtelenebb dolog jut eszembe, de ez van. Szóval van egy ismerősöm, aki azt mesélte, és ez nagyon megmaradt bennem, hogy utál pakolni, amikor utazik valahová. Tiszta stressz. Mindent az utolsó pillanatra hagy és kapkod. Neki a családi emlékezetében az van, hogy a nagyszüleinek egy órát adtak a csendőrök, hogy összepakolják a holmijukat amikor elvitték őket. Neki ezt mesélték és innen jön ez a pakolás-fóbiája. Nekem nem sokat meséltek, szinte semmit. De a pakolás nálunk is egy tortúra volt. Emlékszem gyerekkoromban, hogy már hetekkel az utazás előtt kellett kezdeni pakolni. Mindennek bent kellett lenni a bőröndökben és nem tudom hány százszor le kellett csekkolni, hogy mindent elraktunk-e. Kemény, hogy mindegy mennyi konkrétumot tud meg az ember, a helyzet nagyjából

ugyanaz az én meg az ismerősöm családi traumájában. Kis dolgoknak tűnnek ezek, ezért nem is beszélek erről csak a zsidó barátaimmal, mert azt gondolom vagy érzem vagy nem tudom, hogy ha erről beszélnék a nem zsidó ismerőseimnek, akkor hülyének néznének, hogy egy ilyen kis dologból, mint a pakolás, mekkora ügyet csinálok.

– Nekem egy elég drámai dolog jutott erről az egészről eszembe. Apám mesélte, hogy az anyja a családi ebédeknél sokszor elhallgatott és csak nézett maga elé. És akkor apámék mindig megkérdezték, hogy hol jársz, mama? Mert volt a holokauszt előtt családja. Férj, meg gyerekek. És ezt apám mosolyogva mesélte, de akkor is átjött a fájdalom. Nem tudom ilyenkor sírni vagy törni-zúzni szerettem volna. Most is ezt érzem. És én sem tudom ezt elmondani senkinek csak max. egy másik zsidónak, de annak is csak, ha nagyon-nagyon közel áll hozzám. És nekem is ez baj, hogy valahol ezt nem merem felhozni még olyan nem-zsidó környezetben sem, ahol barátaim vannak. Mert nem tudom, hogyan reagálnak. Biztos sajnálnának, de azt nem akarom, csak az akarnám, hogy megoszthassam velük is, de nem tudom, nem tudom, hogy sikerülne ez. Nagyon durva, hogy nincs ennek kultúrája, hogy nyíltan meg őszintén megbeszélhessük ezeket. Mert nincs meg hozzá a biztonságérzet. Szerintem. Szóval ez az egész több sebből vérzik vagy inkább több sebből jön elő a vér az egészből."

Az itt felidézett beszélgetés egy poharazós-beszélgetős estén hangzott el. A beszélgetésben résztvevők Csepeli Györggyel írt készülő könyvünkhöz és kutatásom tapasztalataihoz kapcsolódóan osztották meg velem és egymással gondolataikat.

Láthatjuk, az idézett gondolatok nem választhatók el a családi emlékezetben tovább öröklődő traumáktól és az ezektől elválaszthatatlan érzelmektől, lelki folyamatoktól. A beszélgetés legdramatikusabb és legelgondolkodtatóbb aspektusa az volt számomra, hogy mindhárom beszélgető partner kitért arra, hogy a családi holokauszt-emlékekről, történetekről és az ezekhez kapcsolódó személyes kötődésekről, ezek hatásairól nem tud, vagy úgy érzi, nem tudna nem zsidó környezetben beszélni, még akkor sem, ha közeli barátairól, ismerőseiről van szó. Úgy érzik, nem értenék vagy „hülyének néznék" őket, ha minderről beszélnének. Egyikük pedig egyenesen úgy fogalmazott, hogy az ilyen beszélgetéshez nélkülözhetetlen bizalmas légkör megteremtődésének „nincs kultúrája" Magyarországon.

Azért is volt drámai számomra mindez, mert kutatási tapasztalataimat teljes mértékben „visszhangozta" ez a beszélgetés. Felmerülhet természetesen a kérdés, nem én irányítottam-e mindezt azzal, hogy a kutatásomról beszélgettem velük. Lehetséges. Az sem lehet véletlen azonban, hogy pont ezek a személyes történetek, emlékek és gondolatok törtek felszínre a beszélgetés témájához kapcsolódóan.

Tanulmányom azokat a kutatási tapasztalatokat és eredményeket próbálja meg bemutatni, amelyeket tekinthetünk a felidézett beszélgetés esszenciájának, de akár indikátorának is.

Célom - ehhez is kapcsolódóan - az alábbiakban olvasható tanulmánnyal, hogy a benne elemzettek indikátorai lehessenek vagy legalább hangot adjanak, hozzájárulhassanak a soáról való emlékezés egymásra figyelő, társadalmunkban nyíltabban megjelenő párbeszédnek, amelyben megoszthatóvá válhatnak egyéni, családi és közösségi emlékeink.

Mindez teljes mértékben egybeesik azzal, amiért Csepeli Györggyel elkezdtük kutatásunkat a holokauszt helyi emlékezetéről Magyarországon.

A kutatásról

A holokauszt helyi emlékezete empirikus jelentéseinek megértésére vállalkozó kutatásunkat 2021-ben kezdtük meg. Kutatásunk kiinduló kérdése volt, hogy közel nyolcvan évvel a soá borzalmai után, amikor egy-egy település elvesztette lakosságának közel minden tizedik emberét, van-e lokális emlékezete a zsidóságnak és a holokausztnak: Vannak-e látható jelei a településen élt zsidóságnak? Vannak-e emlékhelyei az áldozatoknak? Beszélnek-e a deportálásokról a helyi lakosok? Emlékeznek-e az eltűnt szomszédokra, barátokra, ismerősökre, orvosokra, tanárokra, boltosokra, földművesekre, akik sosem tértek vissza? Ugyanígy, ha élnek még zsidók az adott településen, meg tudják-e osztani családi tragédiájukat nem zsidó környezetükkel? Hogyan látják ők a holokauszt-emlékezet vagy a felejtés jeleit és narratíváit környezetükben?

Kérdéseinkre először Budapesten, Kőszegen, Ricsén (egy észak-magyarországi községben) és Nagyváradon kerestük a válaszlehetőségeket. Az volt a célunk, hogy elemezzük a különböző lokalitások (főváros, város, kisváros, falu, határon túli település) közötti hasonlóságokat és különbségeket a holokauszt-emlékezet perspektívájából. Ugyanúgy igyekeztünk mindegyik településen interjút készíteni a 70 év feletti, a középkorú (35-70 évesek), valamint a fiatal generáció (18-35 évesek) tagjaival is, hogy megvizsgálhassuk az emlékezet és a felejtés transzgenerációs mintázatait is.

Kutatásunk ezután kibővült egy, a Visegrad Fund által kiírt pályázat elnyerésének köszönhetően szlovákiai, csehországi és lengyelországi terepmunkákkal is, amelyeket ottani antropológus és szociológus kollégáink végeztek el. A Visegrad Fund által támogatott kutatás magyarországi helyszínei Budapest mellett, Miskolc és Békés megyében található Sárrét kisrégió települései lettek. Ezeken a további településeken is követtük az imént említett megközelítést.

Azokon a településeken, ahol még élnek zsidók, őket is próbáltuk bevonni a kutatásba. Ennek köszönhetően Budapesten, Miskolcon és Nagyváradon zsidó narratívákat is elemezni tudtunk.

Kutatásunk módszertana a kulturális antropológia résztvevő megfigyelésére épült. Ugyanakkor - a recens társadalmi emlékezettel foglalkozó kutatásokhoz hasonlóan - a résztvevő megfigyelés mellett olyan „hibrid", interdiszciplináris módszertani technikákat is alkalmaztunk, mint a lokális terek és szimbólumok elemzése, félig strukturált személyes mélyinterjúk és fókuszcsoportos interjúk készítése, helytörténeti dokumentumok és fotók elemzése, valamint az interjúk vizuális dokumentációja. (Cattel–Climo 2002: 7-8).

Módszertanunkban kiemelt szerepet kapott a fókuszcsoportos interjútechnika alkalmazása.

A fókusz-csoportos vizsgálat a kvalitatív kutatási módszerek leggyakoribb formája. A vizsgálat célja, hogy a résztvevők véleményei mellett feltárja érzéseiket, attitűdjeiket, tudattalan motivációikat kutatási témájával kapcsolatban. (Síklaki 2006).

A fókuszcsoportos interjúk alkalmazása azért is volt kiemelten fontos számunkra, mert kapcsolódott kutatásaink társadalmi célkitűzéséhez. A fókuszcsoportos beszélgetések ugyanis, ha mikroszinten is, de lehetőséget adtak a holokauszthoz kapcsolódó közös diskurzus és az egymásra való reflektálás megvalósulására.

A fókuszcsoportos interjúk során való egymásra figyelés, közös gondolkodás, vagy akár vita, azaz az interjúk idejében létrejövő diskurzus, fontos új értelmezési lehetőségeket is előhoztak a fókuszcsoportos interjúk alkalmával.

Terepmunkáink ugyanakkor nem az interjúkkal kezdődtek. Kutatócsoportunk antropológus tagja többször végzett résztvevő megfigyelést az adott településeken, amelynek során vizuálisan rögzítette és elemezte a településen élt zsidóság, valamint a holokauszt látható jeleit, vagy éppen azok hiányát, a lokalitások tereiben. Az elemzések során olyan „sétáló interjúkat" is készített, amelyek alkalmával a település egy-egy lakosával járta be a lokalitás tereit, mialatt beszélgetőtársával a látható jelekről, szimbólumokról (vagy azok hiányáról) beszélgetett, meghallgatva a beszélgetőtárs személyes emlékeit és/vagy gondolatait a helyi zsidósághoz és a holokauszthoz kapcsolódóan. A terepmunkák során, a beszélgetések, interakciók alkalmával azt is elmondta beszélgetőtársainak, hogy a terepmunkát követően interjúkat szeretnénk készíteni, amelyeket vizuálisan is rögzíteni fogunk. Az interjúk elkészítése előtti napokon a kutatócsoport többi tagja is bekapcsolódott már a terepmunkába, azonban tízből kilenc személy, aki közül mindegyikük nagyon nyitott volt beszélgetéseink során (és szívesen, empatikusan osztotta meg gondolatait, személyes vagy a családban tovább élő emlékeit a településen élő zsidóságról és a holokausztról), elutasította a részvételt az interjúkban.

Volt, aki rögtön a beszélgetés során nyomatékosította, hogy bármit publikálhatunk abból, amiről beszélgettünk, de az interjúban semmi esetre sem fog részt venni. Volt, aki hezitált, egyik nap azt mondta, hogy eljön, másik nap, hogy mégsem és végül nem jött el a felvételre.

Voltak olyanok, akik megígérték, hogy eljönnek, aztán az utolsó pillanatban megüzenték, hogy mé sem, és voltak olyanok, akik megígérték, nem üzentek, csak egyszerűen nem jöttek el. Az elutasítások és ezek fent említett aránya minden településen ugyanolyan volt, minden generáció részéről, valamint a nem zsidó és zsidó résztvevők oldaláról is egyaránt.

A terepmunkák során, tehát, amikor az interjúkra való invitálásra került sor, a bizalmatlanság falába ütköztünk. Terepmunkánk során ezáltal folyamatosan felmerült a kérdés: miből fakadhat és reprodukálódhat a terepmunkánkat átitató bizalmatlanság atmoszférája?

„Ez nem lett kibeszélve Magyarországon." A holokauszt magyarországi emlékezetéhez kapcsolódó bizalmatlanság társadalmi kontextusa

A kutatásunk során tapasztalt bizalmatlanság társadalomtörténeti, társadalmi kontextusáról témánkhoz legközelebb álló módon Kovács Éva és Vajda Júlia *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek* című könyvének segítségével gondolkodhatunk el (Kovács-Vajda 2002).

A szerzők szerint a soából visszatértek számára életük újrakezdését „súlyosan terhelte az a

tapasztalat, hogy az együttélés bármikor felmondható: a korábbi bizalom helyét a gyanakvás, a bizonytalanság érzése váltotta fel" (Kovács-Vajda 2002:40). Az államszocializmus évtizedeiben is akadályozott nyílt társadalmi párbeszéd hiánya is jelentősen hozzájárult a „bizonytalanság érzésének" fennmaradásához. A soá után született generációk tagjai is gyakran „megörökölték" ezért a „korábbi bizalmat felváltó bizonytalanság érzését" a többségi, nem zsidó társadalom irányában (Kovács-Vajda 2002:50).

Az alábbi, általunk készített interjúban megszólaló két miskolci másodgenerációs túlélő beszélgetőtársunk így látja mindezt:

„A mai világban pedig a zsigereiben benne van az embereknek. Ez nem lett kibeszélve Magyarországon. Abszolút nem lett kibeszélve, hogy mennyi család teljesen elpusztult, vagy egy-két ember jött haza, és volt, aki nem is mert itt maradni. Elment. '56-ban is, nem tudom mi, én egy olyan helyen laktam, ahol egy zsidó család lakott, akiknek én együtt jártam iskolába a gyerekeikkel. Szinte a 75%-uk felült a teherautóra és elment, és itt maradtunk mi, kevesen. És mindig az a borzalmas félelem volt bennünk, hogy ez újra megtörténik. És valahol van benne igazság, hogy lehet, hogy megtörténik. Én így érzem."

„Én úgy gondolom, hogy a magyar társadalom nem jutott el odáig, hogy feldolgozza ezt a traumát. Egyrészt a nem-zsidó emberek részére, másrészt pedig úgy gondolom a zsidó emberek sem képesek igazából feldolgozni a történteket, illetve olyan mértékben tudatosítani magunkban azt, hogy valaha ez nem fog megtörténni, mert gyakorlatilag bennünk él az, hogy bármikor, esetleg valamilyen ok folyamán ez a történet létre jöhet."

Az „állandóan felmondható együttélésből" fakadó bizalmatlanság tehát egy olyan folyamat, ami átível az egymást követő generációkon, újra és újra rekonstruálódik.

Ezt táplálja továbbá az antiszemitizmus személyes megtapasztalása a fiatal generációk körében. Egyikőnk korábbi kutatásaiból kiderül például, hogy egy pesti zsinagóga fiatal tagjai is, többek között az általuk megtapasztalt antiszemita atrocitások miatt, a „saját kultúra biztonságos környezeteként" jellemezték városuk „zsidó helyeit", azaz a zsinagógákat és azokat a kulturális és ifjúsági tereket, amelyek a zsidó társas eseményeknek adnak otthont (Papp 2005:162-181). Jelen kutatásunk értelmezéseiben is találkozni fogunk ezzel a jelenséggel: fiatal zsidó beszélgetőtársaink körében ma is megjelenik az említett bizalmatlanság és bizonytalanság.

Ugyanakkor mindez nem csupán a magyarországi zsidóságra vonatkozó probléma. A soá emlékezetéhez kapcsoló bizalmatlanság atmoszférája a teljes magyar társadalmat áthatja. Kovács Éva és Vajda Júlia szerint a soá „kölcsönös elhallgatása" egy olyan „kettős kommunikációt" eredményezett a magyarországi társadalmi diskurzusban, amelyben a soá borzalmaiban érintettek és a nem zsidók máshogy beszéltek „maguk között", mint „egymással" (Kovács-Vajda 2002:46).

A „máshogyan való beszéd" a túlélők és családjuk irányából abból fakadt, mivel nem lehettek „biztosak abban", hogy az „idegen" nem volt-e „bűnrészes" a deportálásokban és/vagy az azt megelőző vagy követő rémtettekben. Továbbá „rejtegették" [sebüket] amiatt is, mert úgy érezték, szenvedésük megoszthatatlan (Kovács-Vajda 2002:49).

Ebből következett, hogy „sebeiket még inkább eltakarták" és „gyanakvással", valamint „félelemmel viseltek a nem zsidó irányában" (Kovács-Vajda 2002:49).

A szerzőpáros arra is rámutat, hogy a rendszerváltás után megjelent a magyarországi társadalmi diskurzusban egy „új beszédmód", amely a magyarországi zsidóság és nem zsidó többség között, a tragikus múlt és az elhallgatás évtizedeinek árnyékából kilépni próbálva „a kölcsönös megismerésen, elfogadáson, az előítéletekkel való közös megbirkózáson, a szorongások leküzdésén alapult" (Kovács-Vajda 2002:49).

Ugyanakkor sajnos sem 2002-ig, a szerzők által publikált könyv megjelenéséig, sem azóta nem kapott meghatározó teret és lehetőséget az említett „új beszédmód", amelynek alapvető kritériuma lett volna, és lenne máig, az „áldozatok tisztességes és méltányos rehabilitálása", valamint az „akkori Magyarország felelősségének tisztázása" a teljes és nyilvános magyarországi közéletben a politika világán át, a médián keresztül, az oktatásig. Mivel azonban mindez mindmáig nem történt meg, ezért elmaradt „a múlttal való szembesülés közös katarzisa is" (Kovács-Vajda 2002:56).

Nem meglepő mindezek tükrében, hogy a bizalmatlanság kutatásunk irányában a zsidó beszélgetőtársaink irányából is megnyilvánult. Miskolci kutatásunk során például egyik középkorú férfi beszélgetőtársunk esetében, akivel éppen a zsidó temetőt jártuk körbe sokáig beszélgetve, emellett a zsinagógában is többször találkoztunk és sokat beszéltünk a kutatásunkról is. Biztosított is többször minket, hogy mindenképpen ott lesz az interjún, amelyet nem is mondott le, csak végül nem jelent meg rajta.

Egy miskolci fiatalember a zsidó közösségből pedig minden nap többször megváltoztatta véleményét, hogy eljön-e majd az interjúra. Többször rákérdezett, hogy akkor biztos-e, hogy vizuálisan rögzítjük az interjút, és ehhez kapcsolódva mindig megjegyezte, hogy még nem biztos abban, hogy vállalja-e a részvételt. Végül aztán eljött a felvételre. Az ő esete azért is érdekes, mert a közösség egyik olyan tagjáról van szó, aki a város nem zsidó lakosai számára is transzparens módon vállal részt a helyi zsidó kultúra és emlékezet ápolásában. Ahogy beszélgetéseink alkalmával világossá vált azonban, a miskolci zsidóság körében máig tovább élő traumák kibeszéletlensége és a ma is, az említett fiatalember által is többször megtapasztalt antiszemita atrocitások olyan atmoszférát tartanak fent a beszélgetőtársunk környezetében, amely bizalmatlanná tette őt azzal szemben, hogy egy felvételen beszéljen a zsidósághoz és a holokauszt-emlékezethez kapcsolódó érintettségéről és gondolatairól.

Az antiszemitizmussal kapcsolatos gondolatairól végül az interjú során is említést tett:

„Az általános iskolában meg még a középiskolában is, nem beszéltem erről a zsidóságról, de mondjuk főiskolán már Nyíregyházán jártam, a főiskolán már beszéltem róla, és hát voltak, akik ilyen kisebb gúnyolódásokba kezdtek. Tehát ilyet éreztem, illetve, hogy Diósgyőrben pont ott sétáltam barátokkal a stadion környékén, és akkor az MTK-t fogadta a DVTK, és hát szóval akkor eléggé ment a zsidózás a szurkolók körében.”

Elmondásából kiderül, hogy beszélgetőtársunk főiskolás koráig nem is említette meg környezetében, hogy zsidó. Később, elkerülve Miskolcról már mert beszélni erről. Ekkor azonban *„gúnyolódásnak”* is ki lett téve ezért. Visszatérve Miskolcra is tapasztalt antiszemita megjegyzéseket, ahogy beszélgetéseink során kiderült. Az interjúban ezek közül csupán az egyikre, a DVTK futballszurkolói körében hangzott antiszemita skandálásokra utalt. Mindezek tükrében nem véletlen, hogy az interjúban való részvételhez is bizalmatlanul állt és mindvégig hezitált.

Az ő bizalmatlansága azonban nyilvánvaló módon nem irántunk, a kutatócsoport személyei iránt érzett bizalmatlanságból fakadt, hanem a zsidó kultúrát és a holokauszt emlékezetét övező hiány, kibeszéletlenség és láthatatlanság lokálisan érzékelhető feszültségéből.

Azt gondolhatnánk, hogy a fentebb bemutatott példák a budapesti terepmunkák légkörét kevésbé érintették, hiszen a fővárosban viszonylag nagy lélekszámú zsidó közösség él és mind a zsidóság, mind a soá látható jelei ismertek lehetnek az itt élők számára.

Ezért is volt számunkra is meglepő, amikor az első, fiatalokkal (18-35 évesek) készítendő budapesti fókuszcsoportos interjú alkalmával többen is lemondták a részvételt az utolsó pillanatban, olyan fiatalok, akiket korábban már ismertünk és akiknél egyáltalán nem látszott, hogy bármiféle problémájuk lenne az interjúval vagy a vizuális rögzítéssel kapcsolatban.

Az egyik zsidó fiatalember indokai különösen gondolatébresztőek voltak számunkra, hiszen ezek arra mutattak rá, hogy a bizalmatlanság a fiatal generáció körében is tovább él.

Beszélgetőtársunk, aki az egyik budapesti zsidó intézményben tanul, azzal az indokkal mondta le az interjút, hogy barátnője kérte erre, mert *„félti”* őt a *„következményektől”*. Annak ellenére, tehát, hogy a fiatalember nem rejtegeti zsidó identitását, egy zsidó intézményben tanul, mégis, ha a holokausztról beszélne egy vizuális dokumentációban, tartania kéne, *„félhetne”* a *„következményektől”*.

Mindez érzékletesen mutat rá a kutatásunkat is körülvevő tágabb aktuális magyarországi politikai és társadalmi kontextusra, a soá emlékezetéhez kapcsolódó bizalmatlanság atmoszférájára.

„És ott találták a semmit.” A bizalmatlanság zsidó olvasatai

„Egy ilyen misztikus világban nőttünk fel a gyerekkorunkban, hogy beszéltek a szüleink a holokausztról, hogy elvittek minket, hazajöttünk. Nem nagyon tudtam megérteni akkor, hogy hová vitték az én anyukámat. Négy-öt éves koromban ez nem volt tudatos. Tehát nekem a zsidóság, a mi családunkban, hagyományőrző zsidó családba születtem, tehát nem az a nagyon-nagyon, hogy mindent a zsidóságért, de nagy ünnepeket megtartottuk, tehát megismerkedtem a zsidó hagyományokkal, ugyanakkor titokban jártunk templomba, de hát annak idején a keresztény emberek is titokban jártak templomba. De nekem a zsidóság egy egyfajta misztikumot jelentett, amiről nem beszélünk, amiről egymás között beszélünk, és nem nagyon mondjuk kifelé.”

Ahogy az idézett interjúrészletből kirajzolódik, zsidó beszélgetőtársunk *„egyfajta misztikumként”*, titokzatos, *„misztikus világként”* beszélt a zsidóságról.

Az interjúrészletben azt olvashatjuk, hogy az általa megfogalmazott *„misztikumot”* a zsinagógába

járás jelentette beszélgetőtársunk számára. Olyan *„titok”* volt ez ugyanakkor, amely a kommunista-ateista diktatúra első évtizedei idején, a *„titokban”* templomba járó keresztényekhez is hasonlóvá tette a vallásukat valamilyen szinten gyakorló zsidókat. Ami viszont megkülönböztette beszélgetőtársunk zsidósághoz kapcsolódó *„misztikum”* érzetét a nem zsidóktól, az volt, hogy a holokausztról és a zsidóságról csupán a családban, egymás között beszélhettek. A *„misztikumot”* az jelentette, hogy zsidóságukról nem mondtak semmit *„kifelé”*.

A bevezető alfejezetben is körüljárt traumák, valamint az azokat a zsidó családok és zártabb közösségek határain belül tartó stratégiák, illetve a nyilvános társadalmi párbeszéd lehetőségét megfojtó politikai-társadalmi kontextusok hatása tehát a mai napig tart Magyarországon. Az interjúrészletből is kiderül, mindez kutatásunk zsidó beszélgetőtársainkkal való viszonyát is befolyásolta.

Több érintett tehát elutasította az interjúkban való részvételt, mert bizalmatlanok voltak a *„kifelé”* beszéléssel szemben. Ennek további példáját nyújtja egyik személyes interjúnk, amit Miskolcon rögzítettünk egy holokausztot túlélő férfi lányával. Az interjút megelőző beszélgetés során még bízott abban beszélgetőtársunk, hogy túlélő édesapja is hajlandó lesz vele együtt részt venni a beszélgetésen, amelyre azonban végül egyedül érkezett. Így összegezte számunkra mindezt:

„Édesapa zsinagógában még nem volt. Én már voltam. És most az idén voltunk ilyen látogatáson és hívtam, hogy jöjjön el és nem. És most is, amikor felhívtam, hogy lenne ez, hogy elmondana valamit esetleg, nagyon-nagyon ideges volt. Nem akart. Olyan idegesség jött rá, hogy elkezdett remegni. Emlékezni sem akar nagyon, ő ezeket úgy temetné.”

Láthatjuk, tehát, hogy a soá traumája és annak feldolgozatlansága a *„kifelé”* való kommunikációt teljesen blokkolja. Édesapja még zsinagógába sem jár, nemhogy ismeretlen személyeknek beszélne a holokauszt benne élő emlékezetéről. Mindennek lélektani súlyára mutat rá, hogy amikor lánya invitálta az interjúra *„olyan idegesség jött rá, hogy elkezdett remegni”*.

A bizalmatlanság mögött meghúzódó traumák okaihoz kapcsolódó visszatérő narratíva zsidó beszélgetőtársaink részéről a soá családjukat sújtó tragédiája volt:

„Hát én Budapesten születtem, úgyhogy csak, idézőjelben, csillagos ház volt, és aztán „csak” a gettó, és így az édesanyámmal, nagyapám meg én, megértük a felszabadulást és túléltük, de nagyon nagy népes családból származom. Az anyai nagyanyám, akit már említettem, hogy kohanita édesapától származott. Nagyon sokan voltak testvérek Sátoraljaújhelyen, és összesen megmondhatatlan, kiszámíthatatlan ma már, hogy hány testvére, mindegyik családja, mindegyik, a holokauszt áldozata lett, mert ott nagyon hamar volt a deportálás, és összesen a népes nagyon nagy családból egy fiatal nő jött vissza, aki 22 éves volt, és egészséges nő, és elvitték Auschwitzból munkára, és így túlélte. Családunk másik része Felvidéken, Homonnáról származik. Ott ma összesen egy harmad unokatestvérem él, aki ép és egészséges, és most született a harmadik unokája. De hát ő nem sokat tud erről, én szoktam írni neki, ha kérdez. És jöttek vissza egy páran a család másik részéből, többek között Szentesről is. Egyik húga a nagymamámnak, aki ott élt, a férje nem élte túl. De hát mára úgy néz ki a nagyon nagy népes családomból, hogy van egy fiam és egy fiú unokám is hárman vagyunk az egész nagy-nagy népes családból. Gondolom, nem vitás, hogy ha nem történik meg mindez, akkor sok-sok rokonom lenne. Ez a végeredmény.”

„Én Budapesten születtem, és itt is éltünk, és nagy család volt, és négyen maradtak meg, mert az Auschwitzban volt többség ott volt, meg volt, akit a nagynénémet a Dunába lőtték anyám szeme láttára. Ő véletlenül megmaradt, mert hogy kisgyereke van, és valaki megvédte őt tulajdonképpen. És hát, mi is sokan lennénk, mert mondták, hogy unokatestvérem is volt. A végén sikerült, hogy egyedül maradtam, úgyhogy ez van. Nehéz. Hát fényképek vannak. Úgyhogy… A férjem apját pedig Mauthausenbe vitték, ott volt, és mikor fölszabadultak, jöttek hazafelé, gyomorbeteg volt, és megetették és kész, hogy ő se jött haza végül.”

„A gyereknek tőlem kell hallani, meg az unokámnak, hogy ez volt az ő nagyapjával. Itt van a képe, ilyen volt. Mielőtt elvitték, soha többet. Én soha nem láttam, nem volt soha nagyszüleim, mint neked.”

„A szüleim jöttek vissza, a többiek nem. A szüleim visszajöttek mind a ketten, de ők már házasok voltak háború előtt. A többiek nem jöttek vissza senki. Semmit a szülők nem beszéltek. Tulajdonképpen kínos volt kérdezni, mert tudtuk, hogy mondják ezt? Sót szórunk a sebbe, úgyhogy nem… Volt egy kétéves bátyám, kétéves gyereküK, hogy megígérte a szomszédasszony a földszinten, hogyha netán elviszik, akkor adják be a gyereket. Nem nyitottak ajtót, amikor vitték, úgyhogy nem jött vissza senki.”

„Nagyon sok barátom van. Járok is különböző olyan csoportokba, holokauszt túlélők klubjába, meg mindenféle ilyen helyekre, és hát hasonló korúakkal, mint én. Bármiről beszélünk, egész más dolgokról. A végén valamilyen formában ez mindig előjön. Szóval

olyan gyerek voltam, ugye mondtam, hogy a gettóban volt a kilenc éves szülinapom, ’44 decemberében, és hát gyerek voltam, de nem annyira kicsi, hogy ne lennének emlékeim. Sajnos, esetleg az, hogy mi volt tegnap, azt elfelejtettem. Ezt nagyon szeretném elfelejteni, de soha. Az nem létezik. És bármikor bárkivel, vagy beszélek, vagy olvasok valamit, vagy hallok, rögtön a saját emlékeim, a kép úgy itt van a szemem előtt. És ettől nem tudok megszabadulni, és ugyanígy van mindenki. Hát te fiatalabb vagy nálam, de hát valami emléked neked is van, de szóval ezek ilyen dolgok. Vadidegennel elkezdek beszélgetni, és egy idő után kisül, hogy hány éves, körülbelül egykorúak. Ja, és akkor ide lukadunk ki. Kivétel nélkül mindig. De hát ez van. Mit csináljunk?”

Az interjúrészletek szívszorítóan mutatnak rá a családi tragédiák tovább élő fájdalmára. A túlélők és gyermekeik, majd unokáik a vészkorszak minden fájdalmával együtt társadalmi biztonsági hálójukat is elveszítették szeretteik, családtagjaik halálával. Kiszolgáltatottságuk, valamint az ezzel járó félelem és veszélyeztetettség érzése nagyon sok túlélőt és azok leszármazottait tette és teszi a mai napig bizalmatlanná a *„kifelé”* való kommunikációval szemben.

Mindennek drámai olvasatát adja egyik túlélő beszélgetőtársunk és interjúpartnerünk 2023. április 18-án, az Élet Menetén, az auschwitzi Magyar Barakknál elmondott, általunk is rögzített beszéde:

„Auschwitz egy nagy temető, ahol több, mint egymillió ember, mintegy négyszázezer magyar nyugszik. Itt nincsenek sírkövek. Ha lennének, megtalálnám négyéves unokahúgom, Zsuzsika sírját, akit a kassai gettóból hurcoltak ide, a nácik végső megoldásának a színhelyére. Édesanyja már nem kísérhette el, mert a magyar csendőrök őt még a gettóban agyonlőtték. Megtalálhatnám tizenkét éves unokaöcsém, Tamás sírját, aki édesanyjával együtt megpróbált Szlovákiába menekülni, de a határon kísérőjük átadta a csendőröknek. Tamás és mások Sárvárról 1944. június közepén kerültek Auschwitzba azt követően, hogy Horthy kormányzó már leállította a deportálást. Rajtuk kívül még két nagynéném és két nagybátyám fejezte be itt a gázkamrában az életét. Családi tragédiánk része, hogy édesapám Mauthausen koncentrációs táborban pusztult el 1945. januárjában. A numerus clausus, a zsidótörvények, az embertelen munkaszolgálat, a kamenyec podolszkiji gyilkosságok után a megkülönböztető sárga csillag viselése jelentette számunkra a vég kezdetét. Sokak számára ez itt Auschwitzban fejeződött be. Sokáig reméltük, hogy a hazájához hűséges magyar zsidóság elkerüli a tragédiát. 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállásig nem gondoltunk arra, hogy az elkerülhetetlen katonai vereség ellenére akad egy kormányzat és egy engedelmes állami apparátus, akik hetek alatt végrehajtják a vidéki zsidóság gettóba zárását és haláltáborokba történő deportálását. A lakosság többsége közömbösen szemlélte az eseményeket. Történelmi tény, hogy alig néhány hónap választotta el a deportálások időszakát a felszabadító seregek hazánkba történő érkezésétől. Megdöbbentő, hogy amikor más országokban a zsidók helyzetének az enyhítésével próbált a vezetés a szövetségeseknél jó pontokat szerezni, nálunk akkor lett sürgős feladat a zsidók teljes elpusztítása. A holokauszt idején a legborzalmasabb a félelem és a kiszámíthatatlanság volt. Nem tudtuk, hogy mi történik másnap, vagy mi történik egy óra múlva. Összeszámoltam, hogy 1944. június végétől 1945. január 18-ig, a gettó felszabadításáig ötször kellett menekülnünk és gyakran nem tudtuk, hogy hol fogjuk lehajtani a fejünket. Az én generációm megtanulta, hogy a múltat nem szabad és nem is lehet elfelejteni.”

A megrendítő beszédben is a legnagyobb hangsúly az elvesztett családtagokra került.

A négyéves unokahúg, a tizenkét éves unokaöcs, a két nagynéni, a két nagybácsi és az édesapa elvesztése enyhíthetetlen fájdalmat és pótolhatatlan veszteséget jelent, ami miatt sem lehet felejteni. Ezzel együtt a beszédben megjelenik egy másik, beszélgetéseink és interjúink során is visszatérő narratíva: a nem zsidó magyarokban való fájdalmas és tragikus csalódás. A beszédben felidézett négyéves Zsuzsika édesanyjának meggyilkolása a magyar csendőrök által, a *„hazájához hűséges magyar zsidóság”* elpusztításában aktívan részt vevő kormányzat és *„engedelmes állami apparátus”*, valamint a mindezt *„közömbösen szemlélő”* lakosság bűnrészessége a nem zsidó magyaroktól megtapasztalt kegyetlenséghez kapcsolódó, máig fájó sebre mutatnak rá.

Erre, a zsidó családokban tovább élő fájó sebre más beszélgetőtársaink is utaltak interjúink alkalmával:

„Bejöttek a németek… először volt ugye a sárgacsillagos rendszer, ami végig volt és hát az is nagyon nehéz volt, utána pedig bevitték őket a téglagyárba és a Magyar Állami MÁV csendőrök, rendőrök szinte fellökték őket… nekem az apám ezt mondta, hogy a magyar MÁV-nak a dolgozói, a vasutasok boldog örömmel lökdösték fel őket a vagonokra. Rengeteg mindent mesélt a papám. Ő volt Mauthausenben, aztán a Dunán vitték őket ilyen tutajon és az embereket, a halottakat így lökdösték le róla, és lényegében nem adtak se enni, se inni nekik, és azért maradtak

életben, mert a német katonákat… a testvérével volt együtt, aki egy fodrász, férfifodrász volt és megnyírta őket, és azért kapott nyers krumplit, és azt ették meg."

„Megfosztották az emberi méltóságuktól. Szerintem az embernek az a legborzasztóbb, amikor… fel kellett venni a csillagot és úgy kellett végig menni az utcán, jellemében meggyalázva, hogy neki szégyellni kelljen, hogy ő egy zsidó családba született. Tehát én úgy látom, hogy olyan szisztematikusan gyötörték a zsidó származású embereket a halálig, akik ott pusztultak el, hogy mindig emlékezzenek arra, hogy milyen bűnt követtek el ők azáltal, hogy zsidóként születtek. Tehát ezek az emberek, tényleg azt kell tudni, hogy ártatlan emberek voltak, ártatlan családok, normális polgári családban nőttek fel, és egyik napról a másikra megváltozott az életük és ilyen állati sorba terelték őket ahogy az anyukánk elmesélte nekünk, hogy ilyen vagonokba tették, étlen, szomjan mint az állatokat vitték a vágóhídra, Birkenauba és Auschwitzba, minden percük arról szólt, hogy sokan, ahogy anyám elmesélte, hogy talán a halálukat is várták, mert borzasztó volt ezt a megaláztatást átélni, és az anyukám azt mondta, hogy a magyarok nagyon szívesen segédkeztek, hogy a csendőrök élvezettel vagonírozták be az embereket. Azt mondta az anyu, hogy a legtöbbel, akikkel találkoztak a táborban, sehol nem tapasztalták, hogy azok a honpolgárok, akikkel egy országban éltek, ilyen szívesen tették volna dolgukat."

Az idézett interjúrészletekből is láthatjuk tehát, hogy az érintettek családi emlékezetében tovább öröklődik a deportálásokban *„szívesen segédkező"* nem zsidó magyarok emléke. A második interjúrészletben megjelenő *„magyarok"* olyan *„honpolgárokként"* vannak megemlítve, akikkel a holokauszt áldozatai *„egy országban éltek"*. A *„magyarok"* megnevezés ebben az olvasatban, tehát a zsidók és magyarok közötti dichotomizációt, távolságot hangsúlyozza, amelyben a családi emlékezet hatására a mai napig érzékelhetővé válik a többség irányában újratermelődő távolságtartás és bizalmatlanság.

A családban tovább öröklődő traumatikus tapasztalatot a nem magyar zsidók irányából a soát túlélők otthonaikba való visszatérésének emlékei is megerősítik beszélgetőtársaink számára:

„Az apám közben szintén hazajött Szarvasra, és ott találták a semmit. Mindenüket széthordták, a házukba beköltözte, idegenek. Egy ilyen romos életet kellett elkezdeni."

„És olyan emlékem van, illetve emlékszem egy ilyen papírra, hogy kikerestük a levéltárban, hogy milyen dolgokat vettek el anyukámtól a rámpánál, és rögtön a háború után apukámat kérdezte Ungváron egy szabó, hogy visszajött-e az öccse, mert rendelt nála egy öltönyt és nem fizette ki. Úgyhogy apu kifizette."

„A negatívum ott kezdődött, amikor első gimnazista koromban cserkész lettem. Amikor elkezdődött az iskola, a gimnázium, és még az iskolaév vége előtt összehívták a cserkészeket, bennünket, és közölték, hogy a zsidók tovább nem cserkészek. Mondtam, „de kérem, én evangélikus vagyok". Mondták, hogy „az vagy, de nem az voltál". És engem is kitettek a cserkészek közül. Na, ez volt az első olyan, amit nem tudtam magam földolgozni. A szüleim, édesapám mondta el, hogy ne legyek teljesen oda, mert ez már rendeletben van. Amikor a gettóból a tűzoltólaktanyába kellett kimennünk, mert kellett kimennünk, az körülbelül olyan 1,3-1,4 kilométer volt, nem olyan nagyon messze, de a Teleki utca az egy hosszú utca volt, és a járdákon ott álltak az emberek sokan. És csendőrök kísértek bennünket két oldalról. Apám, aki a csendőröknek is orvosa volt… egy szót nem szóltak. A járdáról senki nem integetett és nem szólalt meg semmiben, csak ott állt és nézték, ahogy visznek, meg küldenek bennünket a tűzoltólaktanyába, a tűzoltólaktanyába. Én jöttem egyedül haza a gimnáziumból. Az elemi iskolás tizenkilenc lányból és tíz fiúból két lány, és én jöttem haza. Csak arra emlékszem, hogy amikor és a holokausztból visszajöttem, és odamentem a lakásba, akkor arra emlékszem, hogy becsöngettem, és kinyitotta valaki, és megkérdeztem, hogy kik ők, és ez a Szigeti lakás, és erre becsapta rám az ajtót, és el kellett mennem onnan."

Mindhárom idézett interjúrészlet Budapesten felvett interjúinkból származik, ugyanakkor, mint olvashattuk, beszélgetőtársaink és szüleik nem a fővárosban éltek.

A szarvasi, ungvári és kaposvári emlékek így utalnak a visszatérések tragédiájára azokon a területeken, amelyek a Horthy által kormányzott Magyarországhoz tartoztak a második világháborúban. A visszatérők traumáit tovább mélyítette, hogy otthonukba visszatérve, családtagjaik elvesztésén túl nem zsidók költöztek be otthonukba, kifizettették velük elpusztított családtagjaik „adósságait" és túlélve a borzalmakat, hazatérve *„ott találták a semmit"*.

Az utolsóként idézett hosszabb interjúrészlet mindezzel együtt arra a folyamatra is érzékletesen mutat rá, amely a magyarországi zsidóság folyamatos kirekesztéséről, az asszimiláció tragikus csődjének megtapasztalásáról szól a soá előtti és az azt követő időszakot is beleértve. Ennek tükrében beszélgetőtársunk személyes kirekesztéstörténetének első emlékeként azt hozta elő, hogy családja asszimilációs törekvéseként hiába keresztelkedett ki és lett evangélikus, mégis kitették a cserkészetből, mivel

előtte „nem volt evangélikus". Beszélgetőtársunk szavai szerint ez volt az első olyan trauma, amit nem tudott feldolgozni. Ezt követte a deportálás emléke, amikor sem a csendőrök (akiknek édesapja orvosa volt,) sem a szomszédok, ismerősök, helyi lakosok nem segítettek nekik, csak *„álltak és nézték"*, ahogy elviszik őket *a gyűjtőhelyre.*

Emlékeinek záró és leghangsúlyosabb *(„csak arra emlékszem")* mozzanata pedig a soát követő, illetve azt folytató tragédia brutális sokkja volt: az idegen, aki időközben beköltözött családi otthonukba, rácsapta az ajtót ezért és *„el kellett"* mennie onnan.

„Nem bántottak?" A bizalmatlanság atmoszférája

Az eddig leírtak tükrében nem meglepő, hogy a bizalmatlanság zsidó olvasatai mai napig tovább öröklődnek az érintettek emlékezetében. Az elemzett beszélgetés- és interjúrészletek is azt mutatják, hogy a soá traumája az emlékezetben magában foglalja a holokauszt előtt évtizedekkel elkezdődött folyamatot, amelyet az áldozatok többsége sem tudott abban az időben elképzelni, hogy mindez milyen tragédiába torkolhat. Ez, valamint a holokauszt ténye csakúgy, mint a soát követő traumák, bizalmatlanná tették és teszik a magyarországi zsidóság jelentékeny részét még a láthatólag nem direkt antiszemita vagy más ártalmas megnyilvánulásokkal szemben is.

Emlékezetes példáját nyújtja ennek egyik középkorú budapesti nő beszélgetőtársunknak emléke túlélő nagymamájáról, aki minden alkalommal, mikor kislányként hazament fiútestvérével a játszótérről, megkérdezte tőlük: *„Nem bántottak?"*

Egy másik budapesti középkorú nő beszélgetőtársunk édesanyaként említette meg egy beszélgetésünk során, mennyire szorong, amikor gyermekét az iskolai kirándulások előtt felsorakoztatják és azután felszállnak a vonatra.

A kutatás idején többször is hozzáfűzték beszélgetésünkhöz zsidó beszélgetőtársaink, hogy *„jobb óvatosnak lenni"*.

A *„jobb óvatosnak lenni"* a mai napig olyan visszatérő narratíva, amely a *„kifelé"* érzett bizalmatlanság, a soá társadalmi nyilvánosságban ki nem beszélt és tovább elő traumáiból fakad.

További példáját nyújtja ennek a következő interjúrészlet, amelyben egy budapesti harmadgenerációs nő mesél arról, hogyan nőtt fel a soá emlékezetének árnyékában:

„Én tulajdonképpen úgy nőttem fel, hogy folyamatosan egy ilyen fordított antiszemitizmussal találkoztam, merthogy az édesanyám azt gondolta, hogy az egész világ antiszemita, és akkor nem szabad róla beszélni, tagadni kell. Nekem is van egy ilyen rövid sztorim, hogy '78-87-ben a nagybátyám idegenvezető volt, a Kopt Toursnál dolgozott, és forgattak egy filmet. Az volt a címe, hogy „Társasutazás", ahol Auschwitzba elvitték oda a túlélőket. És a nagybátyám volt az egyik idegenvezető, és például az édesanyám azt mondta, hogy senkinek nem szabad beszélni arról, hogy ő nagybátyám, mert akkor egyből rájönnek, hogy biztos valami összefüggés van. Szóval, hogy nekem, nekem valamit, ha úgy nőttem föl, hogy a zsigereimben az van, hogy a világ az, antiszemita, és utálják a zsidókat, és hogy valami van, amit nekünk szégyellni kell. De hát ezt gyerek fejjel nehéz leválasztani arról, hogy ezek az édesanyámnak a félelmei, vagy a világ tényleg ilyen."

A beszélgetőtársunk által *„fordított antiszemitizmusnak"* elnevezett attitűd, amely a *„zsigereiben van"* az *„antiszemita világ"* irányában, csakúgy, mint a *„jobb óvatosnak lenni"* hozzáállás *„kifelé"*, valamint a *„Nem bántottak?"* ismételt gyermekkori kérdésből fakadó szorongás egyaránt azt mutatja, hogy a mai magyarországi zsidóság körében továbbra is létezik az a „több generációra" kiterjedt „lélektani tér vagy mező", amit Bakó Tihamér és Zana Katalin „transzgenerációs atmoszférának" nevez (Bakó-Zana 2023). A „transzgenerációs atmoszféra" a „traumatizált élményvilág" állandósulásával jön létre, amelybe „bevonódnak" a traumát átélő személyek gyermekei, unokái és a további generációk is. A „transzgenerációs atmoszféra" akkor marad fent és reprodukálódik, amikor „a traumatikus esemény integrálása, feldolgozása – például a társadalmi szintű hallgatás miatt – elmarad" (Bakó-Zana 2023:21).

A „társadalmi szintű hallgatás", tehát úgy tartja fent a transzgenerációs bizalmatlanság atmoszféráját, hogy abban olyan zsidó olvasatokkal is találkozhattunk kutatásaink során, amelyekben – utolsó interjúrészletünk szavaival – egyaránt megjelenik a félelem *(„édesanyám azt mondta, hogy nem szabad beszélni arról, hogy ő a nagybátyám, mert akkor egyből rájönnek, hogy biztos valami összefüggés van")*, a zsidósággal szemben általános, az „egész világra" jellemző gyűlölet realitásként való elfogadása *(„a zsigereimben van, hogy a világ antiszemita")*, valamint az ezektől elválaszthatatlan szégyen *(„valami van amit nekünk szégyellni kell")* érzete.

A fenti példákban láthattuk, hogyan élhetnek tovább a családi emlékezetben a bizalmatlanság

zsidó olvasatai. Azt is olvashattuk, hogy ennek egyik legfontosabb oka a nyilvános társadalmi párbeszéd és közös emlékezet hiánya. Nem véletlen ezért, hogy a bizalmatlanságot táplálják és az ezzel együtt járó szorongást tartják életben, hívják újra és újra elő egyes politikai és társadalmi folyamatok vagy történések.

Egy, második generációs túlélő beszélgetőtársunk például úgy látja, hogy az épülő turulszobrok vagy a Horthy Miklóshoz kapcsolódó, a volt kormányzót dicsőítő megnyilvánulások a bizalmatlanság falait építik tovább:

„Édesanyám évtizedekig hol sírva, hol gyűlölködve szidta a nácikat. Mindenesetre szerintem, amíg turulszobrot meg Horthy emlékművet avatnak, addig nehéz ezt elfogadtatni a társadalommal."

Korábban már idézett egyik beszélgetőtársunk, akit Kaposváron nem engedtek be az otthonába, miután visszatért a holokauszt poklából, interjúnk során a Szálasi Ferenc felesége sírját 2023-ban emlékművé alakítani próbáló szélsőjobboldali tettet említette meg, mint olyan példát, ami előhívta belőle az általa megélt, a soához vezető történések, valamint a holokauszt borzalmaiból eredő traumáinak újra megtapasztalását:

„Nagyon mellbe vágott az elmúlt héten, amikor bemutatták, hogy a Szálasinénak a sírja a temetőben… Még a férje is föl van írva rá, az újra napra kerül. Újra tették, gyönyörű szép fekete fejet tettek a temetőbe, de azért Szálasit nem kellene, azt hiszem, Magyarországon ilyen formában. Nem szoktam az ilyen híreket meghallgatni abszolút, de véletlenül történt, hogy odamentem, és egyszerűen levegőt nem kaptam. És rögtön visszajött bennem az, hogy Kaposváron Szálasiék voltak, akik betörték a zsidó templom üvegeit."

Ezek az előhívott félelmek és szorongások nem csupán az első és másodgenerációs túlélők körében jelennek meg.

Egyik korábbi kutatásom során például így reflektált az egyik interjúban egy szélsőjobboldali rendezvényre egy harmadgenerációs túlélő beszélgetőtárs:

„Azért, ha belegondolsz, hátborzongató, ami a nagyszüleinkkel történt. Nem valami ködös múlt. Én nem tudom, mi lenne, ha megint ez lenne. Én magyar vagyok, ez a nyelvem, meg minden, de zsidó is. A nagyszüleim is. Ezt árulták el a magyarok, érted? Elárulták a magyarokat. Én nem is tudom, hogy mit csinálnék, ha elárulnának. Ez a felállás mindig, ha a nácik Magyarországon teret kapnak. Márpedig kapnak, ha hagyják őket. Élő seb ez, élő, és ez a lényeg, hogy nem történelem."

Az említett *„élő seb"*, mint láthatjuk, a mai napig transzgenerációs velejárója a soá traumájának. Ezt a fájó és *„élő sebet"* és a hozzákapcsolódó *„hátborzongató"* félelmet, feszültséget hívják elő az antiszemita, valamint a turulszobrokhoz vagy Horthy Miklós emlékezetéhez reflektálatlanul és kritikátlanul kapcsolódó események, megnyilvánulások is (Papp 2015: 104-105).

Az említettek szintén hatottak a kutatásunkhoz kapcsolódó bizalmatlansághoz is. Egy harmadik generációs beszélgetőtársunk, aki nem jött el végül az egyik budapesti középkorúakkal készített interjúra, a következőképp indokolta döntését később:

„Ha kérdőív lett volna, akkor részt vettem volna, mert anonim módon kifejthettem volna, hogy a fasizmus még nem tűnt el teljesen az országból."

A *„hátborzongató"* félelem, tehát nem csak, hogy nem oldódott fel teljesen máig Magyarországon, de ez a félelem, legutóbb idézett beszélgetőtársunk esetében legalábbis, még attól is visszatartotta, hogy ezt a félelmét megossza egy nem *„anonim módon"* végzett kutatásban.

Természetesen minden interjúalanyunkat biztosítottuk anonimitásukról, de mivel az interjúk vizuálisan is rögzítésre kerültek, arcuk látható a felvételeken és ez – ahogy láttuk – ugyanolyan erővel tartotta vissza egyes beszélgetőtársainkat, mintha nevük is publikussá vált volna. Több más harmad- és negyedgenerációs túlélő is visszautasította az interjúkra való invitálást. Ők is megengedték, hogy névtelenül idézhessem a beszélgetéseink során vagy sms-ben általuk elmondottakat, de bizalmuk ugyanúgy „rejtett" maradt, mint fent idézett beszélgetőtársaimnál.

„Bujkálni kell, vagy bujkálunk, vagy most mi van?" Újra ébredő trauma 2023.október 7-e után

A félelem és a *„kifelé"* irányuló bizalmatlanság legaktuálisabb példáját nyújtotta az egyik budapesti fiatalokkal készített interjú során egy negyedik generációs érintett fiatal nő narratívája.

Beszélgetőtársunk a 2023. október 7-i Izraelt sújtó terrortámadás és az azt követő háborúval kapcsolta össze a holokauszt emlékezetét és az ahhoz kapcsolódó reflexiókat korosztályában:

„Igen, hát mióta volt ez az októberi, vagy kitört októberben a háború, azóta tök sok zsidó ismerősöm meg barátom jelezte, hogy ők például nem szívesen viselnek Dávid-csillagot a nyakukba, vagy nem szívesen viselnek olyan látható jelet, ami

például a villamoson vagy a buszon ez így kivívná a figyelmet… És nekem erről teljesen egyből így a holokauszt jutott eszembe, mármint most nyilván nem feltétlen a háborúra gondolok itt, hanem csak arra az egy narratívumra, hogy nem szívesen viselek dolgot, amiről megállapítható, hogy közöm van a zsidósághoz. Nekem ez nagyon élesen ezt hozta le, hogy a holokauszt alatt is. Ugye ott meg pont, hogy jelölni kellett a sárga csillaggal, de, hogy nyilván azok, akiknek adtak keresztlevelet vagy kaptak olyan lehetőséget, hogy bujkálniuk kellett, azok meg elbújtak, szóval, hogy ugyanazt a narratívumot hozta be nekem, hogy bujkálni kell. Akkor most megint az a narratíva, hogy bujkálni kell, vagy bujkálunk, vagy most mi van? És így nem tudom, ez ilyen nagyon fura történelmi párhuzam szerintem.”

Az idézetből láthatjuk, hogy fiatal beszélgetőtársunk és barátai számára az októberi tragédia azokat a transzgenerációsan tovább öröklött reakciókat aktiválta, amelyek zsidóságukhoz kapcsolódó *„látható jeleik”* elrejtéséhez vezetett, mert ezek a jelek, mint például a Dávid csillag *„kivívnák a figyelmet”* a társadalmi interakciók során.

Ennek további megrázó voltát az jelentette beszélgetőtársunknak, hogy ahogy a holokauszt alatt láthatóvá kellett tennie a zsidóknak származásukat a sárga csillaggal, most fordítva, el kell rejteniük a Dávid csillagot. Ebben az esetben a zsidósághoz kapcsolódó láthatóság vagy láthatatlanság kívülről kényszerített kötelezettségének érzetét hívta elő mindez beszélgetőtársunkból.

Ehhez kapcsolódik, hogy beszélgetőtársunknak az Izrael-Hamász háborúról, valamint barátainak reakcióiról *„egyből így a holokauszt”* jutott eszébe és *„ugyanazt a narratívumot”* hozta elő belőle, hogy *„bujkálni kell”* megint.

A „bujkáláshoz” kapcsolódva beszélgetőtársunk a további gondolatokat fűzte az előbb idézettekhez:

„Pedig nálunk azért nem volt, szerintem összehasonlíthatatlan, mondjuk mennyi tüntetés meg ilyesmi van Berlinben, ilyen free Palestine, meg náluk milyen hangvételben, meg hogy jelenik meg ez kint. Tehát ez az, hogy ezt előre ilyen preventív okokból. Meg szerintem ez hasonló, igen, szóval hasonló ahhoz, hogy amikor például megyünk Pride-ra a barátaimmal, ezzel a Lauderes társasággal is, akkor is van, aki mondjuk nem szívesen megy utána Pride-os zászlóval bizonyos helyekre, ahol mondjuk fél, hogy lesznek olyan emberek, akik ezt majd megszólják vagy ilyesmi. Szóval, hogy én ebben látok egy ilyen párhuzamot, hogy van egy ilyen bizonyos típusú érzékenység az emberekben, hogy inkább elrejtem azokat a jeleket.”

Láthatjuk, hogy beszélgetőtársunk szerint barátai *„preventív okokból”* rejtik el zsidóságuk jeleit. Hangsúlyozza, hogy Magyarországon nem tapasztalhatók azok az Izrael ellenes és antiszemita megnyilvánulások, mint például Berlinben. Ugyanakkor arra is utal, hogy ezzel együtt, vagy ennek ellenére is létezik a nem zsidó többség irányában érzett bizalmatlanság, amely előhívja belőlük a *„bujkálás”* reakcióját, amely pedig – ahogy korábban olvashattuk – a soá tovább élő és ezért újra és újra aktivizálódó traumájából és az ezt enyhíteni képtelen közös társadalmi emlékezet hiányából fakad.

Mindezek mellett beszélgetőtársunk a Pride-hoz kapcsolódó *„bujkáláshoz”* és félelemhez kötötte példáját. Ezt hallgatva nem lehetett nem felidéznünk egy korábbi interjúnkat, ahol a kőszegi középkorúak körében készített fókuszcsoportos interjú során egyik nem zsidó interjúalanyunk a következőképpen válaszolt arra a kérdésünkre, hogy Kell-e emlékezni a holokausztra:

„Szerintem elfelejteni nem szabad semmit. Mindenből le kell vonni a tanulságot. De ugyanakkor, amikor levontuk a tanulságot, akkor kéne tudni helyre rakni. Most már csak az a kérdés, hol a hely? Tehát tudomásul kell venni, hogy ez egy létező dolog a mai napig, de régen egy sokkal durvább formája létezett neki. És mondom, most már ez nem olyan probléma, mint amennyire ’45-ben volt, vagy a negyvenes években. Ebben is én úgy gondolom, hogy ez messze van attól, a mostani. Viszont azzal, hogy minél többet emlékezünk, minél többet… Most ahhoz tudom hasonlítani, hogy minden embernek a saját szexualitása is a saját dolga. De hogyha nem ugrálnának, pláne nem kint a Pride-on, akkor sokkal békésebb lenne minden, itt is úgy lenne.”

A soá emlékezete, az antiszemitizmus és az LMBTQ emberek iránti előítéletek és gyűlölet tehát megjelenik mind az érintettek, mind a reflektálatlan antiszemita interjúalanyaink körében. Nem véletlen ezért, hogy a negyedik generációs túlélő beszélgetőtársunk összekötötte az izraeli terrorcselekmények és a háború által kiváltott félelmet és *„bujkálást”* a Pride-hoz kapcsolódó jelek elrejtésével.

Nem állítható természetesen, hogy a fenti előítéletes szavak vagy a zsidóság és az LMBTQ emberek iránti gyűlölet minden nem zsidó és heteroszexuális emberre jellemző lenne Magyarországon. Ugyanakkor láthatjuk, hogy mind a félelmek, mind az azokat kiváltó jelenségek köztünk és velünk vannak: a bizalmatlanság atmoszférája jelen van Magyarországon. Az ebben az alfejezetben elemzett narratívák arra is utalnak, hogy a soához

kapcsolódó nyilvánosan ki nem beszélt, tovább élő traumák jelen vannak az érintettek emlékezetében és az ettől elválaszthatatlan társadalmi történésekhez kapcsolódó reflexióikban.

A legutoljára idézett interjúrészletből, amelyben a nem zsidó interjúpartner a Pride-on való *„ugráláshoz"* hasonlította a holokauszt-emlékezethez kapcsolódó eseményeket, azt is láthatjuk, hogy mikroszinten is jelen van az az atmoszféra, amely nem véletlenül váltja ki a félelem és a *„bujkálás"* reflexióit azokban, akik érintettek a soá borzalmában. Mindezt még tragikusabbá teszi, ha belegondolunk, hogy a holokausztnak a homoszexuális emberek is célpontjai voltak.

Kutatásunk tükrében úgy látom, hogy a bizalmatlanság atmoszférája mindaddig velünk marad, amíg a politikai-társadalmi mikro- és makroszinten nem kezdődik el az egymásra figyelő, közös és nyílt értelmezése múltunknak, valamint amíg lesznek olyan kisebbségi csoportok társadalmunkban, akiket kirekesztenek és támadnak a többség irányából.

Konklúzió

Tanulmányom elején hivatkoztam Kovács Éva és Vajda Júlia gondolataira, utalva az általuk említett „új beszédmódra", amely bár könyvük megírása óta jelen vannak a magyar társadalomban, még nem tudott általánossá és meghatározóvá válni. A „közös nyelv", amely megszüntette volna a „kettős kommunikáció" „szabályát" és az emlékezés „tabuvá válásától" fakadó dichotomizálást és bizalmatlanságot, még nem tudott igazán hallhatóvá válni a holokauszt emlékéről szóló nyílt társadalmi diskurzus hiányából fakadó csendben (Kovács-Vajda 2002:57).

Ahogy szintén a tanulmány elején említettem, kutatásunk célja, hogy hozzájáruljunk egy közös, nyilvános és értelmező, kölcsönös figyelmet tanúsító társadalmi párbeszédhez, és ezáltal elősegítsük és támogassuk azt a „közös nyelvet", amelyen beszélhetünk és meghallgathatjuk a másikat, és amely még a kiáltó csend és bizalmatlanság légkörében sem hallgat el.

Az emlékezésnek a hivatalos megemlékezési rítusok, politikai beszédek és intézményesített formákba öntött megnyilvánulásai, „szintjei" mellett széleskörű és többszólamú spektruma létezik az emlékezetnek a civil kezdeményezésektől kezdve, a műalkotások és filmeken át, az életrajzokon és a személyesen megosztott emlékek megosztásán keresztül a tudományos kutatásokig (Assmann 2016:108).

Ezek lehetnek azok a médiumok, fórumok és aktivitások, amelyek a holokauszt emlékezetét és a hozzá kapcsolódó társadalmi párbeszédet – szó szerint – életben tarthatják, hiszen ezek által a múlt eseményei nem személytelednek el, újra-értelmezhető és átérezhető személyes tapasztalattá válhatnak.

Felhasznált irodalom

Assmann, Aleida 2016. *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában.* Budapest. Múlt és Jövő Kiadó

Bakó Tihamér–Zana Katalin 2023. A transzgenerációs atmoszféra: a kollektív társadalmi traumák átörökítésének mélylélektani modellje. In: Bárdos Katalin-Heller Mária-Vörös Kata (szerk.): *A holokauszt nemzedékei. Traumatizált generációk az interperszonális, szociális és kulturális térben.* Budapest: Animula Kiadó.17-26

Cattel, Maria G.–Climo, Jacob J. 2002. Introduction: Meaning in Social Memory and History: Anthropological Perspectives. In: Climo, Jacob J. – Cattel G. (eds.): *Social Memory and History. Anthropological Perspectives.* Walnut Creek–Lanham–New York–Oxford. 1-39

Geertz, Clifford 1994. *Az értelmezés hatalma.* Budapest:.Osiris Kiadó

Grünhut Zoltán 2022. Az embertársakba vetett bizalom elmélete és empirikus mérhetősége. *Replika* 126/1: 8-11

Karády Viktor 1992. A Shoah, a rendszerváltás és a zsidó azonosságtudat válsága Magyarországon. In: Kovács M. Mária–Yitzhak M. Kashti–Erős Ferenc: *Zsidóság, identitás, történelem.* Budapest: T-Twins : 23-44

Kovács Éva-Vajda Júlia 2002. *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek.* Budapest. Múlt és Jövő Kiadó

Musante (DeWalt), Kathleen 2015. Participant Observation. In: Bernard, Russell H.-Gravlee, Clarence C. (eds): *Handbook of Methods in Cultural Anthropology.* London. Rowman and Littlefield: 251-293

Papp Richárd 2004. *Van-e zsidó reneszánsz? Kulturális antropológiai válaszlehetőségek egy budapesti zsidó közösség életének tükrében.* Budapest. Múlt és Jövő Kiadó

Papp Richárd 2015. *Bezzeg a mi rabbink.* Budapest. Libri Kiadó

Síklaki István 2006. *Vélemények mélyén. A fókuszcsoport módszer, a kvalitatív közvélemény-kutatás alapmódszere.* Budapest. Kossuth Kiadó

Kövér-Van Til Ágnes – Békés Vera

„…Ahol a kirekesztés és a gyűlölet kultúrája nincs jelen”

A holokauszt transzgenerációs öröksége mint normatív horizont egy magyarországi kvalitatív kutatás alapján[1]

DOI 10.35402/kek.2026.2.2

In appreciation to the Conference on Jewish Material Claims Against Germany (Claims Conference) for supporting this research project.
Köszönet illeti a Németországgal Szembeni Zsidó Anyagi Kárigények Konferenciáját (Kárigény Konferencia) a kutatási projekt támogatásáért.

Összefoglaló

A tanulmány a holokauszt-túlélők másod- és harmadgenerációs leszármazottjainak tapasztalatain keresztül vizsgálja, miként működik a történelmi trauma transzgenerációs öröksége normatív horizontként a kortárs magyar társadalmi és politikai közegben. A kvalitatív interjúkra épülő elemzés azt mutatja, hogy a múlt nem lezárt történelmi eseményként, hanem olyan értelmezési keretként van jelen, amelyen keresztül a jelen elismerési és felelősségi normáinak koherenciája vagy inkonzisztenciája válik érzékelhetővé. A tanulmány bevezeti a normatív inkonzisztencia fogalmát, amely az elismerés ambivalenciájának és a történelmi felelősség relativizálásának percepciójára utal. Az azonosított megküzdési mintázatok – az aktív részvétel, a visszahúzódás és a menekülés lehetőségének mérlegelése – nem kizárólag generációspecifikusak, hanem eltérő hangsúlyokkal jelennek meg. A reziliencia nem individuális tulajdonságként, hanem társadalmi feltételekhez kötött folyamatként értelmezhető, amelyet a bizalom, a biztonság és az elismerési normák stabilitása befolyásol.

Kulcsszavak: holokauszt transzgenerációs öröksége; társadalmi trauma; normatív horizont; normatív inkonzisztencia; reziliencia társadalmi feltételei; bizalom és biztonság; generációs különbségek; magyar társadalmi kontextus

Abstract

“…Where the culture of exclusion and hatred is not present” - The transgenerational impact of the Holocaust on the descendants of survivors: an interview study with the children and grandchildren of Holocaust survivors

The study examines how the transgenerational legacy of the Holocaust functions as a normative horizon in contemporary Hungarian social and political contexts, based on the experiences of second- and third-generation descendants of survivors. Drawing on qualitative interviews, it argues that the past operates not as a closed historical event but as an interpretive framework through which the coherence or incoherence of present norms of recognition and responsibility becomes perceptible. The concept of normative inconsistency is introduced to capture perceptions of ambivalent recognition and the relativization of historical responsibility. The identified coping patterns — active engagement, withdrawal, and the consideration of emigration—are not exclusively generation-specific but appear with different emphases. Resilience is interpreted not as an individual trait but as a socially conditioned

[1] A kutatás a Ferkauf Graduate School of Psychology, Yeshiva University, New York és az ELTE Társadalomtudományi Kar (Budapest), Társadalmi Traumák Kutatócsoportja kollaborációjában valósult meg a Claims Conference támogatásával.

process shaped by the stability of trust, security, and recognition norms.

Keywords: transgenerational legacy of the Holocaust; social trauma; normative horizon; normative inconsistency; social conditions of resilience; trust and security; generational differences; Hungarian social context

Bevezetés

A holokauszt túlélőinek második és harmadik generációja olyan történelmi örökséget hordoz, amelynek jelentése és következményei nem korlátozódnak a múltra. A jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy az átörökített trauma hordoz-e a múlt tapasztalatából fakadó elvárásokat a jelenre nézve, és ha igen, ez milyen módon válik a jelen társadalmi és politikai környezetének értelmezési keretévé. Ez azt jelenti, hogy a trauma átörökítését nem kizárólag pszichológiai vagy emlékezeti folyamatként közelítjük meg, hanem olyan társadalmilag közvetített jelentéshorizontként, amely tájékozódási keretet biztosít a jelen megértéséhez. Megvizsgáljuk, hogy a családi történetekben, elbeszélésekben és hallgatási mintázatokban továbbélő tapasztalat minként működik normatív referenciapontként, olyan történelmi mérceként, amelyhez képest a jelen társadalmi folyamatai értékelődnek.

Arra a metszetre koncentrálunk, ahol a transzgenerációs holokauszt-trauma normatív horizontként jelenhet meg, és befolyásolhatja a kortárs magyar társadalom politikai, morális és kulturális állapotának értelmezését. A középpontban annak megértése áll, hogy a holokauszt leszármazottjai miként értelmezik a jelen társadalmi tapasztalatait egy olyan történelmi horizontból, amelyben a kirekesztés, az államilag legitimált diszkrimináció és az erkölcsi rend összeomlása konkrét történelmi következményekkel járt.

A kutatás abból az előfeltevésből indul ki, hogy a holokauszt trauma normatív tanulsága – a „soha többé" imperatívusza – nem kizárólag elméleti vagy morálfilozófiai konstrukció, hanem a családi narratívákban és emlékezeti gyakorlatokban továbbélő tapasztalat (Alexander 2004; Eyerman 2019). Amikor napjaink társadalmi és politikai diskurzusaiban olyan mintázatok jelennek meg, amelyek analógiaként olvashatók e történelmi tapasztalat fényében – például ellenségképzés, relativizálás, felelősségelhárítás vagy a kirekesztés normalizálódása –, akkor ezek nem csak politikai retorikaként hatnak, hanem történelmi referenciaként aktiválódhatnak. A kérdés az, hogy ez a történelmileg közvetített normatív horizont ilyenkor figyelmeztető jelzésként működik-e az itt és most bizonyos jelenségeivel szemben, és ezek olvashatók-e a történelmi fenyegetettség analógiájaként.

A fenti normatív keretből következően különösen fontos kérdés, hogy a jelenkori magyar társadalmi-politikai kontextus miként viszonyul a holokauszt történelmi tapasztalatához. Feltételezhető, hogy nem az elismerés teljes hiánya, hanem annak ambivalens és inkonzisztens formái rajzolódnak ki, szimbolikus és intézményi gesztusok egyidejűleg létezhetnek a történelmi felelősség relativizálásával és normatív következményeinek elmaradásával (Gyáni 2016; Kovács 2012, 2013; Kovács - Mindler-Steiner 2015; Ungváry 2014, 2015). Ez az ellentmondás az elismerés és felelősség normatív láncolatának megbomlásához vezethet. A tanulmány ezt a jelenséget normatív inkonzisztenciaként írja le, azaz olyan strukturális feszültségként, amelyben a kollektív trauma morális tanulsága és a jelen társadalmi gyakorlatának normatív működése nem esik egybe.

Fontos kérdés, hogy a normatív inkonzisztencia érzékelése vajon kizárólag a holokauszt-leszármazottak tapasztalataihoz köthető-e. Nyilvánvalóan nem. Azonban abból indulunk ki, hogy a különbség nem az érzékelés tényében, hanem az érzékelők pozíciójában rejlik. Míg más társadalmi szereplők számára a normatív inkonzisztencia politikai vagy erkölcsi problémaként jelenhet meg, addig a leszármazottak esetében ez a tapasztalat történelmi fenyegetettségi horizonttal kapcsolódhat össze.

A tanulmány empirikus célja annak feltárása, hogy a normatív horizont miként jelenik meg a biztonság, a bizalom és a reziliencia fogalmain keresztül a másod- és harmadgenerációs holokauszt-leszármazottak megszólalásaiban. Azt vizsgáljuk, hogy a trauma normatív referenciapontja miként járul hozzá a jelen társadalmi tapasztalatok értelmezéséhez, és hogyan hozhat létre sajátos diagnosztikus pozíciót, egy olyan nézőpontot, amely a normatív koherencia megbomlásait különösen érzékenyen teszi észlelhetővé.

A kutatás az ELTE Társadalomtudományi Karának Társadalmi Traumák Kutatócsoportja és a Ferkauf Graduate School of Psychology (Yeshiva University, New York) együttműködésében valósult meg, a Claims Conference támogatásával. A vizsgálat első szakaszában 734 másod- és harmadgenerációs holokauszt-leszármazott vett

részt online kérdőíves kutatásban (Békés – Starrs 2024a; 2024b), majd a kvalitatív szakaszban 95 félig strukturált interjú készült 2022–2023 között, 65 második és 30 harmadik generációs résztvevővel. Az interjúkat ELTE szociológia és szociális munka szakos és az OR-ZSE[2] szociális munkás hallgatói készítették, az interjúprotokollt és módszertani felkészítést Békés Vera, Kövér-Van Til Ágnes, Háberman Zoltán, és Indries Krisztián vezette. A jelen tanulmány a kvalitatív anyag tematikus elemzésére épül.

A dolgozat elméleti hozzájárulása abban áll, hogy a transzgenerációs traumát nem kizárólag pszichológiai örökségként, hanem normatív értelmezési horizontként közelíti meg. Az empirikus eredmények alapján a trauma nem csupán emlékezeti tartalom, hanem olyan társadalmilag közvetített jelentéskeretként működik, amelyhez képest a kortárs társadalmi valóság bizonyos jelenségei értékelésre kerülnek. A holokauszt-leszármazottak megszólalásai ebben az értelemben a normatív inkonzisztencia egyes formáinak érzékeny jelzőiként értelmezhetők.

A tanulmány így a múlt és a jelen normatív metszetének vizsgálatára tesz kísérletet, ahol a holokauszt történelmi traumája nem lezárt emlékezetként, hanem a jelen értelmezésének történelmi horizontjaként funkcionál.

2. Elméleti keretek

2.1. A trauma pszichológiai és társadalmi értelmezése – két tudományos mező elhatárolása

A trauma fogalmát a társadalomtudományi gondolkodás sokáig a pszichológia kizárólagos területének tekintette, ahol a hangsúly az egyéni szenvedés, a patológia és a klinikai tünettan vizsgálatán, a trauma egyéni feldolgozási folyamatain, és pszichés következményein (PTSD, szorongás, depresszió, kötődés, érzelemreguláció stb.) volt. A pszichoanalitikus megközelítések (Freud 1914, 1917, 1920/1961; Ferenczi 1933/1949; Caruth 1995, 1996; Felman–Laub 1992) a trauma időbeli eltolódására, a kimondhatatlanságra, a késői visszatérés logikájára és az emlékezet fragmentáltságára irányították a figyelmet. Danieli (1998, 2015), Bar-On (1989), Bar-On és munkatársai (1998), Starrs - Békés (2024), Greenfeld – Reupert - Harris - Jacobs (2022) a mentális sérülékenység és reziliencia mechanizmusait elemzik. A pszichológiai kutatásban tehát a trauma elsősorban intraperszonális és családi viszonyrendszerben jelenik meg. E pszichológiai megközelítések közös vonása, hogy a traumát elsősorban egyéni élményként és belső feldolgozási problémaként értelmezik, még akkor is, amikor annak intergenerációs hatásait elemzik. A trauma társadalmi dimenziói ebben a mezőben többnyire közvetett módon, az egyéni pszichés következmények hátttereként jelennek meg.

A társadalomtudományi megközelítések ezzel szemben más kérdésfeltevésből indulnak ki. Itt nem az áll a középpontban, hogy mit okoz a trauma az egyén pszichéjében, hanem az, hogy miként válik a szenvedés társadalmilag értelmezetté, elismertté és kollektív jelentéssel felruházott tapasztalattá. A trauma ebben az értelmezési mezőben nem csupán elszenvedett esemény, hanem olyan társadalmi folyamatok része, amelyekben normák, narratívák, erkölcsi értelmezések és hatalmi viszonyok formálják azt, hogy egy adott szenvedés mikor, hogyan és kinek a traumájaként jelenhet meg. A társadalomtudományi fordulat egyik meghatározó képviselője Alexander, aki a traumát kollektív jelentéstulajdonítás eredményeként értelmezi. Alexander szerint az esemény önmagában nem traumatikus, a trauma akkor jön létre, amikor a szenvedés nyilvános elismerést nyer, narratívává szerveződik, és egy közösség erkölcsi felelősséget tulajdonít önmagának az áldozatokkal és a következményekkel kapcsolatban. Ettől eltérő hangsúlyokkal, de szintén társadalmi keretben értelmezi a traumát Sztompka, aki azt a társadalmi rend megbomlásához kapcsolódó kollektív tapasztalatként és normatív krízisként írja le.

E különböző megközelítések közös pontja, hogy a traumát nem az egyéni psziché, hanem a társadalmi jelentésképzés, a normák és a kollektív értelmezések szintjén ragadják meg. Ebben az értelemben válik indokolttá a trauma durkheim-i fogalmi keretben való értelmezése is. Durkheim (1895/2014) társadalmi tény fogalma szerint a társadalmi jelenségek az egyéntől független, külső kényszerként ható realitások, amelyek strukturálják az egyéni gondolkodást és cselekvést. A trauma ilyen értelemben nem csupán átélt tapasztalat, hanem olyan kollektív normákban és jelentéskeretekben megjelenő társadalmi realitás, amely meghatározza, hogyan értelmezhetők a múlt eseményei, és milyen orientációs keretek állnak rendelkezésre a jelenben.

[2] Országos Rabbiképző és Zsidó Egyetem.

Jelen tanulmány ebben a társadalomtudományi mezőben helyezkedik el. Nem az egyéni pszichés sérülések vagy feldolgozási mechanizmusok vizsgálatára vállalkozik, hanem arra, hogy feltárja azt, hogy az egyéni megszólalásokban miként jelennek meg azok a társadalmi jelentéskeretek, amelyek a holokauszt tapasztalatát a jelen társadalmi és politikai viszonyaihoz kapcsolják. Ezzel a megközelítéssel a trauma nem klinikai kategóriaként, hanem társadalmi tapasztalatot formáló erőként válik értelmezhetővé, amely a politikai közösség állapotáról, a bizalomról, a szolidaritásról és az erkölcsi felelősségről való gondolkodást is strukturálja.

2.2. A kulturális és kollektív trauma szociológiai elmélete

A trauma társadalomtudományi értelmezése abból indul ki, hogy a szenvedés nem kizárólag az egyének belső világában hagy nyomot, hanem a társadalmi rend egészét érinti. A kérdés ezért nem az, hogy milyen pszichés következményekkel jár egy traumatikus esemény, hanem az, hogy miként alakul ki az a kollektív értelmezési keret, amelyben egy történelmi tapasztalat jelentést, morális súlyt és közösségi relevanciát kap.

Sztompka (2000, 2004) a társadalmi traumát trauma-szekvenciaként modellezi, vagyis olyan többfázisú folyamatként, amelyben a gyors és radikális társadalmi változások kulturális hasadást, normatív bizonytalanságot, majd traumatizáló eseményeket és azok kollektív feldolgozását indítják el. A szekvencia egyik meghatározó mozzanata a normatív rend megbillenése, amikor a korábban stabilnak tekintett értelmezési és bizalmi keretek elveszítik koherenciájukat, a társadalom tagjai elveszítik azokat a tájékozódási pontokat, amelyek alapján a világ kiszámíthatónak és értelmezhetőnek tűnt. Ez a megbillenés nem azonos az egyéni pszichés sérüléssel, hanem a társadalmi környezet működésében válik érzékelhetővé.

A jelen vizsgálat kontextusa ugyanakkor eltér Sztompka modelljének eredeti társadalmi változáskeretétől. Itt nem radikális rendszerszintű átalakulásról van szó, hanem egy stabilnak tűnő politikai és intézményi környezetben működő normatív ambivalenciáról. A normatív inkonzisztencia ebben az értelemben nem a trauma-szekvencia kiindulópontja, hanem olyan konfiguráció, amely képes a korábban kialakult traumatikus jelentés egyes elemeinek újraaktiválására anélkül, hogy új traumatikus esemény következne be. A normatív inkonzisztencia tehát egyfelől diszkurzív ellentmondás[3], másfelől olyan konfiguráció, amely értelmezési, affektív és morális reakciókat egyaránt mozgósíthat azok számára, akik identitásuk részének tekintik a történelmi traumát.

Durkheim (1895/2014) társadalmi tény fogalma ebben a pontban válik relevánssá. Durkheim szerint a normák és jelentésrendszerek az egyéntől független, külső és kényszerítő erejű realitásokként működnek. Nem az egyéni tudatból fakadnak, hanem a kollektív élet termékei, és az egyének számára adott keretként jelennek meg. Ha ezt a gondolatot a trauma társadalmi értelmezésére alkalmazzuk, akkor a trauma jelentése sem pusztán személyes emlékezeti tartalom, hanem olyan normatív horizont, amely kívülről strukturálja az egyéni érzékelést és cselekvést. A kollektív emlékezet, az elismerés normái, a felelősség attribúciója mind olyan társadalmi tényként működő keretek, amelyek meghatározzák, miként lehet egy történelmi szenvedést a jelenben értelmezni.

Alexander (2004, 2012) kulturális traumaelmélete ezt a folyamatot a jelentéstulajdonítás dinamikáján keresztül ragadja meg. A kulturális trauma nem önmagából az eseményből fakad, hanem abból a társadalmi folyamatból, amelyben a szenvedés kollektív jelentést kap, és morális közösség formálódik köré. Amikor a közösség tagjai kollektív narratívát alkotnak róla, nyilvánosan elismerik a szenvedést, és morális felelősséget rendelnek hozzá. Az elismerés ebben az értelemben nem empatikus gesztus, hanem normatív aktus. Meghatározza, hogy kik tartoznak a morális közösségbe, és milyen erkölcsi következmények fakadnak a múltból a jelenre nézve. Alexander megközelítéséből következik, hogy a trauma társadalmi feldolgozásának részlegessége vagy elakadása nem egyszerűen a múlt feldolgozatlanságát jelzi, hanem azokra a konfliktusokra utal, amelyek a jelentésképzés és az elismerés körül bontakoznak ki. A kulturális traumaelmélet klasszikus szerzőinek munkáival, valamint a jelen tanulmány empirikus tapasztalataival összhangban amellett érvelünk, hogy a politikai térben zajló relativizálás, tagadás és a történelmi felelősség elhárítása nem pusztán interpretációs vita, hanem hozzájárulhat a traumatikus jelentés újraaktiválódásához. Ilyen

[3] A „diszkurzív ellentmondás" kifejezés alatt a holokausztról és Magyarország második világháborús és holokausztban betöltött szerepéről szóló nyilvános diskurzuson belüli normatív ellentmondásokat értjük, különösen az elismerés és a történelmi felelősség kérdésében (Gyáni 2016; Kovács 2012, 2013; Kovács - Mindler-Steiner 2015; Ungváry 2014, 2015).

helyzetben a múlt nem lezárt történelmi epizódként marad meg, hanem a jelenkori politikai diskurzusok kontextusában a résztvevők megélésében normatív és identitásbeli kérdésként aktualizálódik.

Smelser (2004) a trauma folyamatát az erkölcsi kudarc fogalmának kontextusában tárgyalja, hangsúlyozva a szenvedés értelmezéséhez szükséges stabil normatív keretrendszer fontosságát. Ha egy társadalom nem tud ilyen keretet létrehozni, a trauma jelentése kétértelmű és megoldatlan marad. Ez a tisztázatlanság olyan konfliktusokhoz vezet, amelyek nem korlátozódnak értelmezési vitákra, hanem a kollektív erkölcsi rendben belüli mélyebb bizonytalanságokat tükrözik. A trauma és következményei közös megértésének hiánya vitatott narratívákhoz, szimbolikus küzdelmekhez és politikai polarizációhoz vezethet, mivel a különböző csoportok megpróbálják meghatározni, értelmezni és jelentést rendelni a traumatikus eseményhez. Ez a folyamatos vita rávilágít a társadalmon belüli kollektív erkölcsi keretrendszer törékenységére és instabilitására.

Ez a gondolat különösen releváns a magyarországi holokauszt-emlékezet kontextusában, ahol a hivatalos politikai diskurzus az elkövetői felelősség kérdését gyakran elhallgatja vagy átértelmezi.[4] A felelősség elismerésének ellentmondásossága ebben az összefüggésben nem semleges állapot, hanem maga is traumatizáló társadalmi folyamattá válhat. A tagadás, a történelmi torzítás és a kollektív felelősség relativizálása nem a múlt lezárását szolgálja, hanem újabb társadalmi sebek megnyílását eredményezheti. Bár jelen van a nyilvános diskurzusban az elismerés retorikája, azonban ezzel párhuzamosan a történelmi felelősség relativizálása is megjelenik. Ez a helyzet nem egyszerűen normatív krízis. Nem arról van szó, hogy a normák eltűnnek vagy teljesen destabilizálódnak. Éppen ellenkezőleg. A probléma abban áll, hogy egymással ellentétes normatív üzenetek működnek párhuzamosan. A kollektív trauma morális tanulságai deklaratív módon elfogadottak, de gyakorlati következményeik vitatottak vagy következetlenek.

A kritikai emlékezetkutatás arra is rámutat, hogy a trauma normatív keretei – különösen az emlékezés erkölcsi kötelezettsége és a tanúságtétel elvárása – nem csupán elismerést teremtenek, hanem a megszólalás legitim formáit is szűkíthetik, az áldozatiság morális normává válása pedig nem feltétlenül jár együtt az elkövetői felelősség következetes tematizálásával, és így az emlékezeti konfliktusok újratermelődhetnek (Zombory 2012; 2017; 2019).

A jelen tanulmány ezt a helyzetet normatív inkonzisztenciaként írja le. E fogalom nem a normák hiányára utal, hanem azok ellentmondásos egyidejű jelenlétére és működésére. A normatív inkonzisztencia olyan strukturális feszültséget jelöl, amely akkor jön létre, amikor a trauma által kijelölt morális horizont és a jelen politikai gyakorlatának normatív üzenetei nem fedik egymást. A jelenség analitikusan a double bind kommunikációs logikájához hasonlítható, amennyiben a közösség tagjai egyszerre kapnak egymással össze nem egyeztethető normatív jelzéseket. A normatív inkonzisztencia fogalma ebben az értelemben analitikus eszközként szolgál a kulturális trauma és a jelenkori normatív környezet viszonyának értelmezéséhez.

Ebben a helyzetben a trauma több, mint múltbeli esemény, érzékelési és értelmezési horizontként működik. Amikor a normatív inkonzisztencia tapasztalhatóvá válik, a korábban kialakult traumatikus jelentés újra aktualizálódhat azok számára, akik identitásuk részének tekintik e történelmi tapasztalatot. A trauma jelentésének normatív horizontja így nem lezárt emlékezetként, hanem a jelen morális környezetét strukturáló társadalmi tényként jelenik meg.

2.3. A transzgenerációs trauma pszichológiai modelljei

A holokauszt transzgenerációs hatásainak kutatása a pszichológiában gyökerezik. Yael Danieli (1998, 2015) a túlélők „adaptációs stílusait” (pl. áldozat, túlélő-harcos, zsibbadt) és ezek hatását vizsgálta az utódok pszichés világára. Dan Bar-On (1998) többgenerációs interjúk alapján mutatta ki, hogy a trauma nemcsak a szenvedés, hanem a túlélés mintázatait is örökíti.

Clair J. Starrs és Békés Vera (2024) a *Historical and Transgenerational Trauma Model* (HITT) alapján a kollektív történelmi veszteség, a családi kommunikáció és a reziliencia közötti összefüggéseket vizsgálják. A modell kiemeli, hogy a traumaátvitel nem pusztán genetikai vagy pszichodinamikus, hanem szimbolikus és kommunikációs folyamat, amelyben a családtagok a múltat a saját identitásuk részévé formálják.

E kutatások hozzájárulnak ahhoz, hogy megértsük, a holokauszt utódainak életében a trauma nem csupán sebezhetőségként jelenik meg, hanem

[4] Például lásd „A német megszállás áldozatainak emlékműve” című szimbolikus alkotást Budapest, V. kerület Szabadság téren.

morális érzékenységként és társadalmi felelősségként is. Ezt támasztják alá Morgan – Franco – Felix - Ramirez (2022) is, akik a rezilienciát nem individualizált megküzdési képességként, hanem társadalmi cselekvésre ösztönző erkölcsi forrásként értelmezik.

A jelen tanulmány ugyanakkor nem e modellek empirikus alkalmazására vállalkozik, hanem arra, hogy megvizsgálja, miként válik a transzgenerációs tapasztalat a jelen társadalmi és politikai diskurzus értelmezési horizontjává.

2.4. A harmadik generáció tapasztalatai: félelem és remény között

A harmadik generáció tapasztalatai a transzgenerációs traumafolyamat olyan formáját jelzik, amely már nem közvetlen élményből, hanem generációkon át közvetített családi és emlékezeti narratívákból épül fel. A közvetítettség ténye önmagában nem jelenti a trauma érzelmi vagy jelentésbeli erejének csökkenését. A generációváltás így nem lineáris eltávolodásként, hanem a trauma jelentésének kontextusfüggő átrendeződéseként írható le, amely bizonyos körülmények között újra fel is erősödhet.

Ezt erősíti Bar-On (1995) Fear and Hope című könyvének epilógusa, amely a generációk közötti átmenet ambivalens dinamikájára hívja fel a figyelmet. Megfogalmazása szerint a generációk közötti átmenet olyan „lehetőségeket hordoz", amelyek között a múlt hatása gyengülhet, ugyanakkor „a megpróbáltatásokkal és veszteséggel telített valóság súlyosbíthatja a fel nem oldott feszültségeket", és a pszichoszociális folyamatok továbbadhatják a korábbi generációk fel nem dolgozott konfliktusait (Bar-On 1995, 349).

Hasonló irányba mutat Bar-On és munkatársai (1998) azon megállapítása is, amely szerint a traumatikus tapasztalatok a következő generációkban bizonyos körülmények között sérülékenyebbé tehetnek a krízisekkel szemben, és szélsőséges esetben „akut stressz-válaszok reaktiválásá"-hoz vezethetnek, különösen akkor, ha az egyén olyan ingerekkel találkozik, amelyek szimbolikusan emlékeztetik az eredeti traumatikus élményre (Bar-On et al. 1998, 317). E megközelítésben tehát a trauma nem pusztán múltbeli esemény, hanem olyan dinamikus pszichoszociális mintázat, amely egyéni szinten újraaktiválódhat.

Greenfeld – Reupert – Harris – Jacobs (2022) szisztematikus irodalmi áttekintése a holokauszttúlélők unokáinak élményeit a „félelem és remény" kettősségében ragadja meg. A harmadik generáció esetében a múltból örökölt fenyegetettségérzet és a családi túlélés narratívája egyaránt jelen lehet, miközben identitásuk alakulásában központi szerepet játszik az emlékezéshez való viszony és a családi örökség értelmezése. A szerzők hangsúlyozzák, hogy e tapasztalatok nem homogének, hanem egyéni és társadalmi kontextusok függvényében eltérő módon artikulálódnak.

A szakirodalom alapján tehát a harmadik generáció esetében a trauma nem egyszerűen eltűnő történelmi emlék, hanem olyan egyéni szinten működő pszichoszociális dinamika, amely bizonyos körülmények között aktiválódhat, és a múlt és a jelen közötti viszony újragondolását teheti szükségessé. Ugyanakkor az aktiválódás lehetősége nem jelenti a trauma változatlan továbbélését; inkább annak kontextusfüggő újraszerveződéséről beszélhetünk.

2.5. A reziliencia fogalmának normatív–politikai újraértelmezése a holokauszt transzgenerációs tapasztalatain keresztül

A reziliencia fogalma a trauma-kutatásban hosszú ideig elsősorban egyéni megküzdési képességet jelölt. A hangsúly azon volt, hogy az egyén milyen erőforrásokkal, adaptív stratégiákkal és belső rugalmassággal képes feldolgozni a traumatikus tapasztalatokat, és hogyan tud „visszapattanni" a megrázkódtatás után. E megközelítés jelentős hozzájárulást tett a trauma egyéni dimenzióinak megértéséhez, ugyanakkor hajlamos a szenvedés depolitizálására, a társadalmi kontextus háttérbe szorítására. Különösen olyan politikai közegben, ahol hiányzik, vagy ellentmondásos az elismerés és torzul a kollektív emlékezet, a „légy reziliens!" imperatívusz könnyen áldozathibáztató logikává válik. Ebben a keretben a trauma reaktiválódása könnyen az egyéni megküzdés elégtelenségeként jelenhet meg, a félelem, a harag vagy a fenyegetettség érzése az egyén „nem megfelelő feldolgozásának" jeleként értelmeződhet. Ez a szemlélet azonban elfedi azt a társadalmi és normatív környezetet, amelyben ezek a reakciók kialakulnak.

A kritikai reziliencia-koncepció e túlnyomórészt egyéni megküzdésre fókuszáló megközelítéssel szemben kínál tágabb értelmezési keretet. Campa (2010, 2013) rámutat arra, hogy a reziliencia nem pusztán egyéni tulajdonság, hanem társadalmi viszony. Nemcsak az számít, hogy az egyén milyen belső erőforrásokkal rendelkezik, hanem az is, hogy milyen intézményi, diszkurzív és

normatív környezet veszi körül. Ebben az értelemben a reziliencia feltételei társadalmilag strukturáltak. Az elismerés, a felelősségvállalás, a koherens emlékezetpolitika és a támogató közbeszéd nem kizárólag morális kérdések, hanem a gyógyulás és integráció feltételei. Ha ezek hiányoznak vagy ellentmondásosak, az egyéni megküzdés feltételei is sérülnek. A kritikai reziliencia ezért a hangsúlyt a struktúrákra és a közösségi cselekvésre helyezi. Reziliencia-támogató az a társadalmi közeg, amely nem kényszeríti az egyént hallgatásra és önhibáztatásra, hanem kollektív feltételeket teremt a trauma társadalmi feldolgozásához. Tehát nem az egyén, hanem a társadalmi közeg rezilienciája mérettetik meg abban, képes-e teret adni a trauma kimondásának és feldolgozásának.

A kortárs társadalmakban a reziliencia gyakran individualizált erényként jelenik meg. Az egyén feladata, hogy alkalmazkodjon, erősödjön, és belső erőforrásaiból merítve küzdjön meg a nehézségekkel. Ez az elvárás azonban paradox helyzetet teremt. Miközben a társadalmi környezet maga is hozzájárulhat a trauma reaktiválódásához, a nyilvános diskurzus gyakran mégis az egyéni megküzdést tekinti kizárólagos felelősségnek.

A jelen vizsgálat szempontjából különösen fontos, hogy a trauma aktiválódása nem tekinthető pusztán egyéni gyengeségnek vagy patológiának. Amennyiben a társadalmi diskurzus relativizálja a történelmi felelősséget, kettős normatív üzeneteket közvetít, vagy nem biztosít koherens elismerési keretet, a reaktiváció nem az egyén kudarca, hanem strukturális helyzetben kialakuló reakció. Az individualizált reziliencia-elvárás ilyenkor elfedi a társadalmi kontextus szerepét.

A kritikai reziliencia ezért nemcsak analitikus fogalom, hanem normatív igény is. Analitikus értelemben leírja azt a hiányt, amely a támogató társadalmi feltételek elégtelenségéből fakad. Normatív értelemben pedig azt az elvárást fogalmazza meg, hogy a társadalmi és intézményi környezetnek is részt kell vállalnia a trauma-feldolgozás feltételeinek megteremtésében. Ebben a megközelítésben a reziliencia nem a szenvedés egyszerű meghaladását jelenti, hanem annak társadalmi és morális értelemben vett integrációját. A gyógyulás lehetősége nem választható el a normatív környezettől, amelyben az egyének értelmezik tapasztalataikat.

Az, hogy a leszármazottak rezilienciája gyakran egyéni morális ellenálláskén artikulálódik, nem cáfolja, hanem éppen alátámasztja Campa kritikáját, miszerint a társadalmi közeg nem biztosít kollektív reziliencia-feltételeket, így az ellenállás individualizálódik. Johansson és Mattsson (2024) megállapításai szerint a trauma öröksége egyszerre jár identitásvesztéssel és életnyereséggel; e kettősség azt mutatja, hogy az értékalapú cselekvés és az önreflexió gyakran egyéni szinten szerveződik, még akkor is, ha társadalmi kontextusban gyökerezik.

Ugyanakkor nem állítjuk azt, hogy egy támogató társadalmi közeg esetén ne lenne szükség egyéni rezilienciára. Ellenkezőleg. Az egyéni megküzdés, az erkölcsi reflexió és a személyes cselekvőképesség minden esetben a trauma feldolgozásának fontos elemei maradnak. Campa „kritikai reziliencia” fogalma azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyéni reziliencia nem válhat a szenvedés kezelésének kizárólagos eszközévé, és nem használható a strukturális felelősség elfedésére. A kritikai reziliencia normatív tétje tehát nem az egyéni ellenállás kiváltása, hanem annak beágyazása a társadalmi feltételek közé, hogy az egyéni és kollektív reziliencia egymást erősítő, szinergikus módon működhessen.

A holokauszt leszármazottak esetében a reziliencia nem pusztán a múlt feldolgozásának kérdése, hanem annak is, hogy a jelen társadalmi környezet miként viszonyul e történelmi tapasztalathoz. A jelen vizsgálat szempontjából a kritikai reziliencia tehát azért különösen releváns, mert az empirikus anyagban megjelenő érzelmi reakciók – félelem, harag, bizonytalanság – nem egyszerűen egyéni megküzdési nehézségekként értelmezhetők, hanem olyan normatív környezetben kialakuló válaszként, amelyben az elismerés és felelősség kérdése ellentmondásos. Ebben az értelemben a reziliencia nem pusztán személyes erőforrás, hanem társadalmi feltételekhez kötött lehetőség.

2.6. A társadalmi trauma elemzési keretének összegzése

A fenti elméleti keretek alapján a holokauszt transzgenerációs traumáját társadalomtudományi összefüggésben, társadalmilag közvetített normatív horizontként értelmezzük. Ebben az összefüggésben a trauma olyan kollektív jelentésképző folyamat eredménye, amelyben az elismerés, az emlékezet és a felelősség attribúciója meghatározó szerepet játszik. A trauma ennélfogva nem csupán múltbeli esemény, hanem olyan kollektív jelentéskeret, amely meghatározza, miként értelmezhető a felelősség, az elismerés és a „soha többé” normája a jelenben. Ez a normatív horizont a jelen értelmezésének aktív kerete.

Alexander kulturális traumaelmélete és Smelser erkölcsi kudarcra vonatkozó megközelítése alapján a trauma társadalmi feldolgozása a morális közösség önértelmezésének része. Ez magában foglalja a trauma kulturális konstrukcióját, amelyben a kollektív szenvedés szimbolikus reprezentációk, narratívák és kulturális folyamatok révén integrálódik a közösség identitásába és erkölcsi keretrendszerébe. Ezek a folyamatok narratívák, szimbólumok és rituálék létrehozásában manifesztálódnak. Ezek segítik a tágabb társadalmi közösséget a trauma megértésében és feldolgozásában, közös emlékezetté és erkölcsi tanulságokká alakítva azt. Amennyiben a felelősség és az elismerés normái koherens módon stabilizálódnak, a trauma kollektív jelentése integrálódhat a társadalmi rendbe. Amennyiben azonban az elismerés gesztusai és a relativizáló értelmezések egyidejűleg vannak jelen, a normatív keret sérülékennyé válik.

A jelen tanulmány ezt a konfigurációt normatív inkonzisztenciaként írja le. A fogalom olyan strukturális helyzetet jelöl, amelyben a trauma jelentésének normatív koherenciája megbillen. Itt diszkurzív ellentmondásnál tágabb társadalmi elrendezésről van szó, amelyben az elismerés gesztusai és a történelmi felelősség relativizálása egyidejűleg vannak jelen. Ez a kettősség nem a múlt eseményeit teszi bizonytalanná, hanem az azokhoz kapcsolódó normatív koherenciát. Amikor a felelősség attribúciója és az elismerés normái nem fedik egymást, a kollektív jelentéskeret instabillá válhat. E stabilitás kérdése azonban nem kizárólag az érintett csoportok számára releváns. A normatív koherencia a morális közösség egészének önértelmezését érinti. Itt lép be a kritikai reziliencia megközelítése, amely a rezilienciát társadalmi viszonyrendszerként értelmezi. A reziliencia társadalmi feltételei az egyéni gyógyulás lehetőségét és a kollektív normarend integritását egyaránt befolyásolják. Ugyanakkor a kritikai reziliencia fogalma nem tagadja az egyéni megküzdést, hanem annak társadalmi feltételezettségére irányítja a figyelmet. Ez egy olyan összefüggés, amelyben a rezilienciára a morális közösség működésének részeként tekintünk.

A múlt értelmezése ebben a rendszerben nem lezárt jelentésként működik, hanem orientációs keretet ad a jelen normatív vitáihoz és erkölcsi dilemmáihoz. A „nem felejtés" normatív elvárása így összekapcsolódik a jelen konfliktusaival, a kirekesztő diskurzusokkal, a felelősségvállalás kérdéseivel és a demokratikus normák értelmezésével. A holokauszt öröksége ebben az értelemben közvetített emlékezeti keretként formálja azok világlátását és erkölcsi érzékenységét is, akik közvetlen tapasztalattal nem rendelkeznek. A közvetítettség intergenerációs jellegére Hirsch postmemory-koncepciója hívta fel a figyelmet (Hirsch 2008: 106–108), jelen tanulmány pedig e gondolatot a normatív horizont dimenziójával egészíti ki. A reziliencia társadalmi feltételrendszere e modellben a normatív inkonzisztencia korrekciós lehetőségeként értelmezhető. A normatív inkonzisztencia és a reziliencia társadalmi feltételrendszere közötti összefüggés e tanulmány további fejezeteiben válik láthatóvá.

A következő fejezetek e fogalmi keretek alapján vizsgálják, miként jelennek meg az interjúkban a trauma normatív horizontjai és az azokhoz kapcsolódó normatív inkonzisztencia jelenségei.

3. A kutatás bemutatása és módszertani kerete

3.1. Kutatási design és célkitűzés

A kutatás célja annak feltárása volt, hogy a holokauszt-túlélők második (G2) és harmadik (G3) generációjához tartozó személyek milyen társadalmi, normatív és értelmezési keretekben beszélnek és gondolkodnak a történelmi trauma örökségéről. Az interjúk tematikus elemzése során a résztvevők elbeszéléseiben spontán módon jelent meg a kortárs magyar társadalom morális és politikai légkörének értelmezése, ami arra utal, hogy a történelmi trauma öröksége nem pusztán emlékezeti kérdésként, hanem jelenidejű társadalmi tapasztalatként kerül artikulálásra.

A kvalitatív kutatási design alapját félig strukturált interjúk képezték, amelyek lehetőséget adtak arra, hogy a résztvevők saját narratívájukban, reflexív módon beszéljenek az identitásuk, értékrendjük és társadalmi tapasztalataik alakulásáról. Az interjúk strukturális logikáját a korábbi, kvantitatív kérdőíves kutatás (Békés, Yeshiva University, 2020) eredményei alapozták meg, amely 734 magyarországi másod- és harmadgenerációs túlélő tapasztalatait mérte fel. A kvalitatív vizsgálat célja nem e mintázatok számszerű ismétlése, hanem azok társadalmi és normatív jelentésének feltárása volt.

3.2. Az interjúk logikája és tematikus felépítése

Az interjúprotokoll (Békés — Kövér-Van Til — Háberman – Indries, 2022) három fő kutatási fókusz mentén épült fel: a transzgenerációs hatások,

a nemi különbségek, valamint a reziliencia és megküzdési stratégiák vizsgálatára. Ezek a tematikus egységek a holokauszt társadalmi örökségének, a személyes identitás és az értékrend alakulásának összefüggéseit kívánták feltárni.

a. Az identitásról, önképről, családi kapcsolatokról és a világról szóló narratívák a holokauszt transzgenerációs öröksége által orientált értelmezési közegben

Az interjúkérdések az önreflexiót, az értékrendet és a társadalmi tapasztalatokat egyaránt érintették. Az interjúprotokoll egyik kérdése például arra irányult, hogy a résztvevők miként látják saját világképük, életszemléletük és társadalomról alkotott nézeteik alakulását a holokauszt családi örökségének kontextusában.

„Az a tény, hogy Ön holokauszt-túlélők leszármazottja és az ezzel kapcsolatos ismeretei, tapasztalatai, hogyan hatottak a világképére, értékrendjére és a társadalommal kapcsolatos gondolkodására?”

Az interjúprotokoll külön hangsúlyozta, hogy a politikai összefüggésekre nem kell külön rákérdezni, hanem teret kell adni annak, hogy az értelmezések a résztvevők saját narratívájában bontakozzanak ki. A fő kérdéseken belül az interjúkészítők szükség esetén operacionalizált alkérdésekkel segíthették a válaszadást, például a bizalom, a biztonságérzet vagy az általános társadalmi attitűdök témakörében.

Az interjúprotokoll kialakítása során a kutatás érzékenyítő (sensitizing) fogalmakra épített. Ezek olyan módszertani iránytűként szolgáló kategóriák, amelyek nem előzetesen rögzített definíciókat, hanem nyitott tapasztalati tengelyeket jelölnek ki, lehetővé téve, hogy a fogalmak konkrét jelentéstartalmai az empirikus elemzés során bontakozzanak ki (Blumer 1954; Bowen 2019)[5]. A „biztonság” fogalma például ebben az értelemben nem előre definiált kategóriaként, hanem exploratív kérdezési irányként szerepelt az interjúprotokollban.

Fontos hangsúlyozni továbbá, hogy a biztonságra vonatkozó kérdés nem az interjúk elején hangzott el. Az interjúk első szakaszában a résztvevők részletesen beszéltek családi történeteikről, a holokauszthoz kapcsolódó emlékezeti mintázatokról (elhallgatás, kimondás, fragmentáltság), valamint saját tapasztalataikról a társadalomban zsidóként, illetve holokauszt-leszármazottként. E megelőző narratív szakaszok során a történelmi trauma örökségének személyes és társadalmi relevanciája már világosan artikulálódott az elbeszélésekben. Ennek következtében a későbbi, világképre, értékrendre és társadalmi nézetekre irányuló kérdések nem egy elméleti előfeltevést „vetítettek rá” az interjúalanyokra, hanem egy már kibontakozott tapasztalati és narratív keretbe ágyazódtak. A kérdezési logika így nem azt vizsgálta, hogy hatott-e a holokauszt-leszármazotti helyzet az interjúalanyokra, hanem azt, hogy összekapcsolódik-e ez a tapasztalat a világ értelmezésével, az erkölcsi önreflexióval és a társadalmi viszonyokról való gondolkodással és ha igen milyen formában. Ezt erősíti az is, hogy a résztvevők önkéntes jelentkezése mögött jellemzően az a nemzetközi szakirodalom által is leírt motiváció állt, hogy saját holokauszt-leszármazotti tapasztalataikról, illetve azok életükre gyakorolt jelentéséről beszélhessenek. A kutatás ezért egy olyan, a résztvevők által fontosnak tekintett élettörténelmi összefüggést vizsgált, amelynek relevanciáját a nemzetközi szakirodalom is megerősíti. A trauma-fókuszú kvalitatív kutatások nemzetközi szakirodalma következetesen rámutat arra, hogy az érintettek kutatásban való részvétele gyakran nem pusztán információátadás, hanem a tanúságtétel, a jelentésadás és a morális megszólalás lehetőségeként értelmeződik (Pearlman – Mac Ian 1995; Newman - Kaloupek 2004; Dickson-Swift – James – Kippen - Liamputtong 2009).

A társadalmi folyamatokra vonatkozó kérdések az interjúhelyzetben olyan értelmezési teret nyitottak meg, amelyben a résztvevők gyakran kapcsolták össze a családi múltat a kortárs politikai és társadalmi viszonyokkal. Fontos hangsúlyozni, hogy e kapcsolások megjelenése nem tekinthető oksági bizonyítéknak arra, hogy a holokauszt transzgenerációs tapasztalata „meghatározná” az interjúalanyok politikai nézeteit. Az elemzés célja nem az oksági hatás kimutatása volt, hanem annak vizsgálata, hogy az interjúk során milyen módon és milyen morális és normatív nyelven artikulálódnak ezek az összekapcsolások.

[5] Az érzékenyítő (sensitizing) fogalmak olyan módszertani iránytűként működnek, amelyek nem előzetesen rögzített definíciókat, hanem általános orientációt kínálnak egy kutatási probléma empirikus megközelítéséhez. Herbert Blumer (1954) klasszikus megkülönböztetése szerint az érzékenyítő fogalmak szemben állnak a definitív fogalmakkal: míg utóbbiak pontos specifikációkkal dolgoznak, előbbiek feltárandó tapasztalati területeket és értelmezési irányokat jelölnek ki. A kvalitatív módszertani szakirodalom szerint az érzékenyítő fogalmak különösen alkalmasak nyitott interjúk és elemzési keretek kialakítására, mivel lehetővé teszik, hogy a fogalmak konkrét jelentéstartalmai az empirikus anyaggal való folyamatos elemző munka során formálódjanak (Bowen 2019).

b. Megküzdési stratégiák és reziliencia

A kutatás és a jelen írás másik fókusza a múlt feldolgozását és a jelenhez való alkalmazkodást segítő személyes és társadalmi erőforrások, valamint azok a normatív és relációs mintázatok, amelyek a trauma továbbélését értelmezhető és jelentéssel bíró narratívává formálják. Az elemzés arra irányul, hogy megmutassa, miként kapcsolódnak ezek a megküzdési stratégiák a történelmi trauma jelenkori társadalmi és morális reflexióihoz.

c. Nemi mintázatok és kapcsolati dinamikák

A kutatás a női és férfi szerepek, a gondoskodási minták és a felelősségvállalási stratégiák megélését is vizsgálta a családi emlékezet és a társadalmi elvárások összefüggésében. Tanulmányunk empirikus elemzése azonban nem terjed ki e kérdések részletes feldolgozására. Bár ezek a témák a kutatás során önálló tematikus egységként jelentek meg, elemzésük külön tanulmány keretében történik.

3.3. Minta és adatgyűjtés

A minta 95 interjúból állt: 65 második generációs (G2) és 30 harmadik generációs (G3) résztvevővel. A nemi arány 57% nő és 43% férfi volt. A résztvevők a 2020-as kérdőíves kutatás azon válaszadói közül kerültek ki, akik jelezték interjúban való részvételi szándékukat, és ehhez előzetesen hozzájárultak. Összesen 113 fő jelentkezett interjúra, akik közül 95 fővel sikerült ténylegesen interjút készíteni. A fennmaradó esetekben a részvétel különböző okokból – például időhiány, elérhetetlenség vagy a részvételi szándék megváltozása miatt – nem valósult meg. A minta nem reprezentatív, hanem önkéntes részvételen alapuló, ami a tapasztalatok és értelmezések sokféleségének feltárását tette lehetővé.

Az interjúkat az ELTE Társadalomtudományi Kar szociológia és szociális munka szakos hallgatói és az OR-ZSE Szociális Munkás Tanszékének hallgatói készítették, formális szemináriumi keretben biztosított előzetes módszertani és etikai képzés után. A diákok felkészítését a Társadalmi Traumák Kutatócsoport tagjai[6] végezték. Az interjúk online (Zoom, Teams) vagy személyes formában zajlottak, átlagosan 60–90 perc időtartamban. A felvételek anonimizált átiratai képezték az elemzés alapját. A kódolást és kategorizálást a Társadalmi Traumák Kutatócsoport tagjai végezték közösen.

[6] Kövér-Van Til Ágnes, Háberman Zoltán, Indries Krisztián és Békés Vera.

3.4. Elemzési eljárás: tematikus kódolás és vizualizáció

Az empirikus anyag elemzése induktív tematikus elemzésre épült, amelynek célja az interjúkban ismétlődő jelentésmintázatok és értelmezési és normatív keretek azonosítása volt. Az elemzés a Braun és Clarke (2006, 2022) által leírt tematikus elemzési logikát követte, amelyben a kódok és dimenziók az adatok ismételt, összehasonlító olvasása során, iteratív módon alakultak ki. A kódolás során elkülöníthetők voltak leíró jellegű kódok (konkrét tapasztalatok és helyzetek), értelmező kódok (a társadalmi környezetre vonatkozó reflexiók), valamint ezekből összeálló, tágabb tematikus dimenziók (pl. biztonság, bizalom, reziliencia). Ezek a dimenziók nem előzetesen rögzített kategóriák voltak, hanem az interjúk tematikus összevetése során rajzolódtak ki. A tematikus kategóriák kialakítása során a hangsúly nem oksági magyarázatok megfogalmazásán, hanem a narratívákban megjelenő jelentéskapcsolatok és súlypontok feltárásán volt.

Az elemzés célja nem diagnosztikus értelmezés, hanem annak feltárása volt, hogy a résztvevők miként beszélnek a történelmi trauma örökségéről, és hogyan kapcsolják azt a kortárs társadalmi és morális tapasztalataikhoz. A tematikus elemzés ezért nem az egyéni állapotok vagy attitűdök magyarázatára, hanem a visszatérő értelmezési mintázatok azonosítására irányult.

A tanulmányban szereplő interjúidézeteket egységes kódrendszerrel jelöltük: az interjú sorszáma, az interjúalany neme (1 = nő, 2 = férfi), generációja (2 = második generáció, 3 = harmadik generáció) és életkora alapján (például: 071_2_3_37). Ez a jelölés lehetővé teszi az idézetek kontextuális értelmezését az anonimitás megőrzése mellett.

3.5. Az adatok számszerűsítése és vizualizációja

A kvalitatív elemzés során azonosított tematikus dimenziókat leíró statisztikai összesítésekkel és vizuális eszközökkel is elemeztük. A kódolt témák előfordulási arányait, valamint a nemi és generációs különbségeket kvantifikált gyakorisági mutatókkal rögzítettük. Az így kapott adatok nem statisztikai következtetések levonását, hanem a tapasztalati hangsúlyok arányainak érzékeltetését szolgálják. Az összesített eredményeket radardiagramokon (spider chart) ábrázoltuk, amelyek az egyes dimenziók (pl. biztonság, szolidaritás, befogadás, antiszemitizmus,

teljesítményorientáció) relatív előfordulási arányait jelenítik meg. A tengelyek az adott dimenziókat jelölik, a görbék pedig a vizsgált csoportok (nők–férfiak, G2–G3) kódolási arányait szemléltetik.

A radardiagramok alkalmazása lehetővé teszi, hogy a kvalitatív eredmények vizuálisan összevethetők legyenek, miközben megőrzik azok relációs jellegét. A diagramok így nem pusztán illusztrációk, hanem az értelmezési folyamatot támogató eszközök, amelyek a társadalmi biztonság, a bizalom és a reziliencia mintázatainak arányait teszik áttekinthetővé.

3.6. Etikai megfontolások

A kutatás az adatgyűjtés idején érvényes intézményi kutatásetikai irányelvek betartásával zajlott; formális bizottsági engedély az adatgyűjtés idején még nem volt elérhető. A vizsgálat lebonyolítása ugyanakkor megfelelt az egyetemi és nemzetközi kutatásetikai irányelveknek. Minden résztvevő írásos tájékoztatást kapott, a kutatásban való részvételt beleegyező nyilatkozattal erősítette meg, a részvétel önkéntes volt, az anonimitás és a visszalépés joga minden esetben biztosított volt. Minden résztvevő írásos tájékoztatást kapott a kutatás céljáról, az anonimitás biztosításáról és az adatok bizalmas kezeléséről. A traumaérintett témák miatt különös hangsúlyt kapott az önkéntesség és a visszalépés jogának biztosítása. Az interjúzók felkészítésében szerepelt a pszichés biztonság megőrzésének kérdése, valamint az interjú során esetleg jelentkező erős érzelmi reakció kezelése. Az interjút készítő hallgatók titoktartási nyilatkozatot töltöttek ki.

A kutatás etikai irányelvei a traumatudatos megközelítés elveit követték. Ennek részei a résztvevők tapasztalatainak tiszteletteljes meghallgatása, a másodlagos traumatizáció kockázatának tudatosítása és csökkentése, valamint annak hangsúlyozása, hogy a kutatói reflexió része az empátia és a morális felelősségvállalás (Pearlman – Mac Ian 1995; Figley 1995, 2002).

4. A kutatás eredményei

A megküzdési stratégiák és a reziliencia kvalitatív elemzése során hangsúlyosan jelent meg, hogy az egyéni tapasztalatok értelmezése szorosan kapcsolódik a társadalmi környezethez. Bár az interjúprotokoll nem tartalmazott kifejezett kérdéseket politikai attitűdökre, közéleti állásfoglalásokra vagy gyűlöletbeszédre vonatkozóan, a résztvevők elbeszéléseiben spontán módon tematizálódtak a társadalmi kohézió, az igazságosság és a közösségi felelősség kérdései. Ezek a megszólalások nem előzetesen definiált elemzési kategóriák mentén, hanem az induktív tematikus kódolás folyamatában váltak azonosíthatóvá. Az elemzés így nem külső normatív keretet érvényesített az interjúanyag értelmezésében, hanem lehetővé tette, hogy a résztvevők által megfogalmazott közéleti és morális reflexiók a trauma társadalmi jelentésének empirikusan megragadható dimenzióiként jelenjenek meg. A kódolási folyamat eredményeként kirajzolódott, hogy a történelmi trauma feldolgozása nem kizárólag a személyes és családi emlékezet szintjén zajlik, hanem szorosan összefonódik a kortárs társadalmi tapasztalatokkal és azok értelmezési horizontjaival. Ennek megfelelően az interjúkban megjelenő, a jelen társadalmi környezetre irányuló reflexív megszólalások az elemzés során önálló tematikus dimenzióként szerveződtek, ami az empirikus fejezet szerkezetét és további elemzési irányait is meghatározta.

4.1. A közösségi biztonságérzet feltételei

Az alábbi elemzés azt mutatja meg, miként jelennek meg a kulturális trauma normatív jelentéskeretei az egyéni megszólalásokban, és hogyan alakítják a résztvevők biztonságértelmezését. A trauma jelentése ebben az értelemben olyan háttérként van jelen, amelyhez képest a jelen társadalmi tapasztalatai értelmet nyernek.

Az interjúk induktív tematikus elemzése során több olyan visszatérő értelmezési dimenzió rajzolódott ki, amelyek a holokauszt transzgenerációs örökségének jelenbeli orientáló szerepét teszik láthatóvá. Ezek közül kiemelt szerepet kapott a „biztonság” fogalma, amely az interjúalanyok megszólalásaiban nem absztrakt vagy általános kategóriaként, hanem a kortárs társadalmi tapasztalatokhoz kapcsolódó normatív jelentéshorizontként jelent meg. A következő alfejezet ezért azt vizsgálja, hogy a másod- és harmadgenerációs holokauszt-leszármazottak milyen feltételekhez kötik a közösségi biztonság megélését a mai magyar társadalomban. A biztonságérzetre és az ahhoz kapcsolódó társadalmi tapasztalatokra vonatkozó kérdések az interjúprotokollban nyitott, exploratív formában szerepeltek, annak felismeréséből kiindulva, hogy a trauma társadalmi öröksége gyakran ilyen érzékenyítő tapasztalati tengelyeken keresztül válik artikulálhatóvá (Hirsch 2008; Alexander 2004). Az elemzés során ugyanakkor a biztonság konkrét jelentéstartalmai

nem előzetes kategóriák mentén, hanem az induktív tematikus kódolás folyamatában rajzolódtak ki.

Az interjúk elemzése és a kódolt adatok radardiagramokon való megjelenítése alapján a biztonságérzet nem elsősorban fizikai vagy anyagi kategóriaként, hanem normatív-morális állapotként jelenik meg.

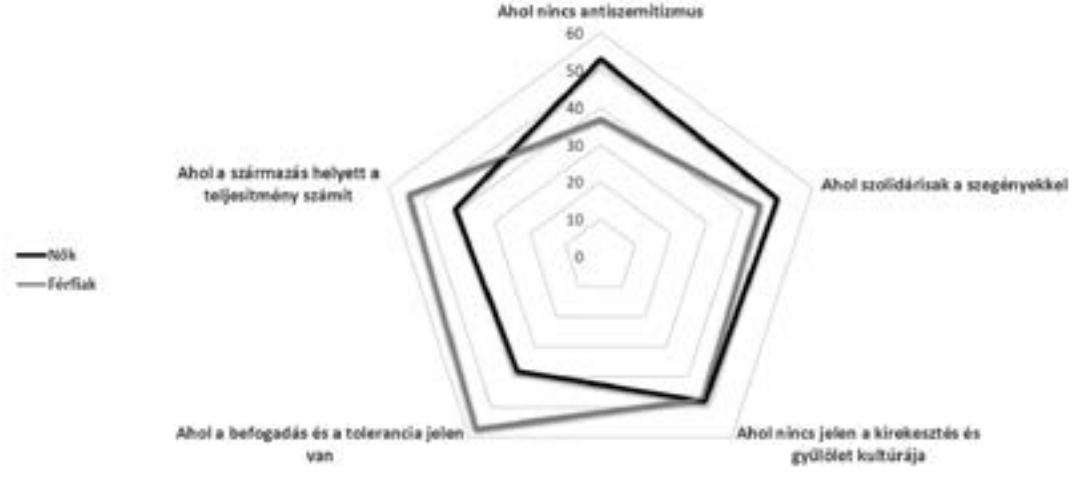
A résztvevők szerint a biztonság azt a társadalmi közeget jelenti, *„ahol nincs antiszemitizmus"* (045_1_2_69), *„ahol a gyűlölet és kirekesztés kultúrája nincs jelen"* (040_1_2_73), illetve *„ahol az emberek szolidárisak a szegényekkel és kirekesztettekkel"* (014_1_3_41). Ezek a dimenziók az interjúk többségében együtt jelennek meg, mert a résztvevők a társadalmi biztonságot a morális közösség minőségének kérdéseként értelmezik.

ragadható meg. E tapasztalat a résztvevők megszólalásaiban konkrét formában is megjelenik:

„és amit régen a magyarok mondtak, akik... nem tartanak minket MAGYAROKNAK, vagy ahogy ők mondják... Külföldi gondolkodásúak vagyunk, ... azt mondják, hogy a zsidók összetartanak, amivel nem értem, mi a baj…" (045_1_2_69)

A radardiagramon kirajzolódó mintázatok (1. ábra) azt mutatják, hogy a biztonság morális feltételeinek rangsora – az antiszemitizmusmentes közeg, a gyűlöletkultúra hiánya, a szolidaritás és a méltányosság dimenzióiban – meglepően egységes. Mindkét nem számára az antiszemitizmusmentes közeg és a gyűlöletkultúra hiánya jelentik a legfontosabb tényezőket. A nemi különbségek ugyanakkor finoman, de érzékelhetők. A nők vá-

1. ábra. A közösségi biztonságérzet feltételei – nők és férfiak összevetése (radardiagram). N = 95

Megjegyzés: skála 0–100; nagyobb érték = erősebb egyetértés. Forrás: saját szerkesztés (N=95; 2022–2023-as kutatási adatfelvétel).

A válaszadók szerint az antiszemitizmus nyílt és rejtett formái – a politikai retorikában, a médiában vagy a közbeszédben megjelenő „ellenségképek" – a kollektív fenyegetettség érzetét erősítik. Többen utaltak arra, hogy az elmúlt évek közéleti diskurzusa („Soros-plakátok", kormányzati kampányok) *„a nagyszülők történeteit idézi fel"* (062_2_3_54), vagyis a „soha többé" normatív horizontjának sérülése válik érzékelhetővé. E tapasztalatok alapján a biztonság hiánya nemcsak a társadalmi kirekesztés lehetőségét hordozza, hanem a trauma jelentésének ismételt aktualizálódását is. Hiszen a jelen tapasztalatai ellentmondani látszanak annak a normatív elvárásnak, amely a múlt tanulságaként rögzült. Ez a helyzet a normatív inkonzisztencia fogalmával

laszaiban hangsúlyosabban jelenik meg a szolidaritás és befogadás iránti igény, míg a férfiak körében némileg erősebb az egyéni méltányosság és teljesítményalapú elismerés értéke (*„ahol nem számít a származás, csak a teljesítmény"*). Ez a különbség értelmezhető úgy, hogy a nők társadalmi tapasztalataiban a biztonság a közösségi elfogadás és érzelmi biztonság dimenziójában jelenik meg, míg a férfiak válaszaiban inkább a formális igazságosság keretei dominánsak[7].

[7] A megfigyelt különbség emlékeztet Carol Gilligan (1982) gondoskodás- és igazságosság-etika modelljére, ugyanakkor itt nem lényegi nemi sajátosságként, hanem társadalmilag konstruált értelmezési mintázatként értelmezzük.

Az eredmények összhangban állnak a nemzetközi traumakutatás több megállapításával (Bar-On 1998; Danieli 2015; Morgan – Franco – Felix – Ramirez 2022), amelyek szerint a holokauszt-túlélők utódai a társadalmi biztonságot nem pusztán a kockázatmentességgel, hanem a normatív rend koherenciájával és az elismerés jelenlétével hozzák összefüggésbe. A biztonságérzet ebben az értelemben nem objektív állapotként jelenik meg, hanem olyan normatív–relációs kategóriaként, amely annak a társadalmi tapasztalatnak a kifejeződése, hogy a közösség mennyiben képes következetesen érvényesíteni az emberi méltóság és felelősség elvét.

A diagram nem csupán preferenciarangsorokat mutat, hanem azt is jelzi, hogy a biztonság értelmezése normatív elvárásokhoz kötődik. Ez a mintázat a társadalmi biztonság értelmezésének irányát rajzolja ki, azaz a biztonság ott valósul meg, ahol a közösségi értékrend nem ellenségképzésen, hanem inkluzív működésen alapul.

Az interjúkban kirajzolódó biztonságértelmezés így nem pusztán egyéni tapasztalat, hanem a trauma normatív horizontjának empirikus megjelenése. A biztonság definíciója – az antiszemitizmusmentes közeg, a gyűlöletkultúra hiánya, a szolidaritás és a méltányosság elvárása – annak a kollektív jelentéskeretnek a jelenidejű működését tükrözi, amely a holokauszt tapasztalatából mint történelmileg kialakult elvárásrendből következik. Amennyiben a jelen társadalmi diskurzusai e normatív elvárásokkal ellentétes üzeneteket közvetítenek, a résztvevők normatív inkonzisztenciát tapasztalnak. Ebben a helyzetben a normák nem eltűnnek, hanem egymással össze nem illeszkedő formában vannak jelen. A biztonság iránti igény a reziliencia megfelelő társadalmi feltételeinek implicit elvárása, mivel a trauma jelentésének stabilizálódása attól függ, hogy a jelen társadalmi gyakorlatai nem kérdőjelezik meg a „soha többé” normáját. Amennyiben az elismerés és a felelősség ellentmondásossá válik, a trauma jelentése ismét bizonytalanná válhat.

4.2. A bizalom és a bizalmatlanság társadalmi mintázatai

A bizalom és a bizalmatlanság kérdése az interjúk egyik legmarkánsabb tematikus csomópontja volt, közvetlenül a biztonságérzet tapasztalata mellett. A kódolt anyag alapján a bizalomhoz való viszony nem egységes, hanem differenciált mintázatot mutat. A résztvevők egyszerre fogalmaznak meg erős igényt a bizalom társadalmi feltételeire, és egyidejűleg kifejezett bizalmatlanságot a politikai és intézményi szereplőkkel szemben. Ez a kettősség nem paradoxon, hanem a normatív horizont sérülésének következménye. Sztompka (1999, 2000) szerint a bizalom a normatív koherencia fennállásához kötődik, amennyiben a társadalmi rend stabil és előrelátható, a bizalom strukturálisan szilárdabbá válik. Ha azonban a társadalmi és intézményi gyakorlat ellentmond azoknak a normatív elvárásoknak, amelyek a kollektív tapasztalatból – jelen esetben a „soha többé” horizontjából – következnek, a bizalom megrendül. A vizsgált interjúkban ez a megrendülés az individuális szinten megfogalmazott feltételességben jelenik meg: a bizalom nem általános attitűd, hanem normatív feltételekhez kötött viszony.

A radardiagram (2. ábra) két, egymással összefüggő dimenziót rajzol ki. Az egyik a társadalmi problémák iránti érzékenység, a kirekesztő kommunikáció felismerése és a szolidaritás tengelyein szerveződő orientáció; a másik az intézményi és interperszonális bizalom mintázata. A diagram azt mutatja, hogy a bizalom nem önmagában álló attitűd, hanem a normatív értelmezési keretekhez kapcsolódik. A családi holokauszt-örökség egyszerre jár együtt fokozott érzékenységgel a kirekesztő gyakorlatok iránt, valamint differenciált bizalmi szerkezettel. Azaz jelen van egy erősebb intézményi bizalmatlanság és egy mérsékeltebb, de jól érzékelhető interperszonális bizalomhiány.

Az interjúk alapján három jellegzetes bizalmi forma különíthető el. Egyrészt erőteljes intézményi bizalmatlanság jelenik meg, különösen a politikai rendszerekkel szemben, amelyek önkorrekciós képességében a válaszadók többsége nem bízik. Másrészt az interperszonális kapcsolatokban részleges bizalom marad fenn, gyakran korlátozott körben („csak a családban”, „csak azokban, akiket ismerek”). Harmadrészt megjelenik egy kritikai bizalomnak nevezhető attitűd, amely a bizalom feltételeit normatív alapon határozza meg: „abban bízom, aki felelősen viselkedik”.

A politikai kontextus meghatározó szerepet játszik a bizalom alakulásában. Több interjúban visszatér az a tapasztalat, hogy a kortárs közélet kirekesztő kódokat és ellenségképző narratívákat működtet, amelyek a „soha többé” normájával ellentétes irányba hatnak. A bizalom gyengülése ebben az értelemben nem pusztán intézményi elégedetlenség, hanem a normatív koherencia megbomlásának érzékelése.

„*Úgyhogy nem tudom, én bízom az emberekben, nem bízom a politikusokban, mert a politikus, valami különleges állatfaj, és nem ember.* [nevet] *Bocsánat.*” (051_1_2_77)

Ez az ambivalens humorral átszőtt megfogalmazás jól példázza a bizalom differenciálódását. Az interperszonális kapcsolatokban fennmarad, míg az intézményi szinten megrendül. Ez a mintázat analitikusan értelmezhető a kritikai reziliencia koncepciója felől (Campa 2010, 2013), amely más társadalmi kontextusban azt mutatja meg, hogy a marginalizált csoportok nem vonulnak ki a társadalmi kapcsolatokból, hanem szelektív, normatív szűrőn keresztül alakítják azokat. A vizsgált interjúkban ehhez hasonló dinamika figyelhető meg.

A második idézet még explicitebben mutatja meg ezt a feltételességet:

„A Soros-plakátoktól…Én én rosszul vagyok, én beteg vagyok. Nagyon zavar, hogy Magyarországon ezzel nem foglalkoznak elég jól. Egy büdös szó ezek jelentéséről nincsen, és ezek hihetetlenül káros ügyek. Szóval… Ez engemet zavar. Engemet hihetetlenül zavar a cigánysággal való kapcsolat. Én úgy gondolom, hogy az a szerencséje a zsidóságnak, hogy vannak cigányok. Mert először őket fogják kinyírni. Meg hogy vannak migránsok. Engem hihetetlenül bánt a migránsozás. Úgyhogy alapvetően nem értek egyet a jelenlegi rezsimmel. Nem bízom bennük." (013_1_2_75)

A bizalmatlanság itt nem általánosított elutasításként jelenik meg, hanem a kirekesztő gyakorlatokra adott válaszként. A bizalom elvesztése így nem irracionális félelemként, hanem a normatív inkonzisztencia tapasztalataként értelmezhető, azaz amikor a politikai diskurzus ellentmond azoknak az elvárásoknak, amelyek a múlt tanulságaként rögzültek, a bizalom megrendül. Ez a bizalomvesztés a mindennapi tájékozódásban is megjelenik:

„A hírek nézésének akkoriban volt értelme – a 90-es és 2000-es években –, ma már nincs értelme!!" (062_2_3_54)

A bizalomvesztés tehát szorosan összefügg a gyűlöletkampányokkal, az antiszemita és kirekesztő diskurzusokkal, és annak tapasztalatával, hogy a közélet normái nem az együttélés, hanem az elutasítás logikája mentén szerveződnek.

A beszélő felháborodása a fenti interjúrészletben — *„Engemet hihetetlenül zavar a cigánysággal való kapcsolat… Engemet hihetetlenül bánt a migránsozás"* (013_1_2_75) — a társadalmi bizalom olyan dimenzióját világítja meg, amelyben kirajzolódik a kirekesztett vagy marginalizálódott csoportokkal való szolidaritás. A megszólalás nem egyéni indulati reakcióként értelmezhető, hanem annak kifejezéseként, hogy a beszélő számára a közéleti folyamatok erkölcsi tétje kiemelkedően fontos. Ahogy Sztompka (1999, 2000) hangsúlyozza, a bizalom túlmutat a racionális vagy kognitív elvárásokon a társadalmi rend működésével kapcsolatban, érzelmi, kulturális, erkölcsi, kapcsolati és társadalmi dimenziókat foglal magában. Ezek azon a feltételezésen nyugszanak, hogy mások cselekedetei kiszámíthatók, jóindulatúak, és összeegyeztethetők a közösen elfogadott értékekkel. Ebben az értelemben – értelmezésünk szerint – a bizalom a társadalmi együttélés normatív infrastruktúrájaként működik, amely nem elsősorban ellenőrzésre és kontrollra, hanem kölcsönös elismerésre épül.

Az interjúk tanúsága szerint a politikai és intézményi bizalom megrendülése szorosan összekapcsolódik azzal, ahogyan a résztvevők a közéleti folyamatok erkölcsi és normatív tétjét érzékelik. A megszólalásokban a bizalom feltételei az állami és társadalmi szereplők etikai viselkedéséhez, valamint az emberi méltóság és az együttélés alapnormáinak tiszteletéhez kötődnek. A bizalom ebben az értelmezésben nem pszichológiai érzés, hanem a közösség normatív koherenciájának egyik mutatója. Ott válik lehetővé, ahol az elismerés, empátia és szolidaritás normái érvényesülnek, és ott rendül meg, ahol a résztvevők a nyilvános diskurzusokban kirekesztő, stigmatizáló vagy ellenségképző mintázatok normalizálódását érzékelik.

Ezt a bizalmatlanságot fejezi ki az alábbi interjúrészlet is:

„…sajnos! Amikor azt mondják, hogy ez egy illiberális rendszer, már önmagában is elég szomorú. Ez már önmagában egy antihumanista rendszer! Igen, igen. Nincs szabadság. Igen, pontosan. Szóval, fogalmam sincs, mi fog történni, ugye? Egy nagyon csúnya világban élünk, és egyre rosszabb lesz." (040_Interjú_1_2_73)

Az idézet nem elsősorban politikai állásfoglalásként értelmezhető, hanem a normatív kiszámíthatóság megingásának artikulációjaként, ahol a szabadság, az emberi méltóság és a jövőbeláthatóság hiányának érzete dominál.

A nők és férfiak közötti különbségek ebben a dimenzióban is árnyaltak. A nők gyakrabban hangsúlyozzák az interperszonális kapcsolatokban megélt empátia és kölcsönösség szerepét, míg a férfiak válaszaiban erőteljesebben jelenik meg a politikai bizalmatlanság és a közéleti kiábrándultság[8]. Ez utóbbi jól illusztrálható az alábbi megszólalással:

[8] Ezek a különbségek nem lényegi nemi sajátosságként, hanem a vizsgált mintában kirajzolódó értelmezési mintázatként értelmezhetők.

2. ábra. A normatív orientáció és a bizalom kapcsolata – nők és férfiak összevetése (radardiagram). N = 95

Megjegyzés: három tengely a családi örökséggel összefüggésben megjelenő normatív orientációkat jelzi; a két bizalmi tengely attitűdöket jelez (intézményi vs. interperszonális). Forrás: saját szerkesztés (N=95; 2022–2023-as kutatási adatfelvétel).

„…én nagyon pesszimistán látom a világot. ….hát elkezdtem úgy félni attól, hogy hát hogy a történelem megismétli önmagát valamilyen formában. De nem akarok semmiféle politikai állásfoglalást tenni, inkább nem is foglalkozom politikával…” (058_2_3_37)

Összességében a bizalom és bizalmatlanság kettőssége nem a társadalmi kapcsolatok elutasítását jelzi, hanem a normatív inkonzisztencia tapasztalatát. Miközben a „soha többé” horizont stabil referenciapont marad, annak társadalmi érvényesülése ellentmondásos, ami a bizalom differenciált, feltételekhez kötött formáit eredményezi. A vizsgált megszólalások alapján a bizalom nem adottságként jelenik meg, hanem olyan viszonyként, amely a közösség normatív koherenciájától függ. A reziliencia ebben az összefüggésben nem a bizalom kritikátlan fenntartását jelenti, hanem annak szelektív, feltételekhez kötött újraszervezését.

4.3. Megküzdési stratégiák és a kritikai reziliencia mintái

Az interjúkban és a kódolt anyagban visszatérően megjelent a „hogyan lehet ezzel együtt élni?” kérdése, amely a holokauszt transzgenerációs örökségének mindennapi tapasztalatára irányult. Ez a kérdés a trauma-kutatás hagyományos kereteiben értelmezhető lenne individualizáló, intrapszichés megküzdési stratégiák felől is, különösen az elzárkózás, a visszahúzódás vagy a menekülés motívumainak megjelenése miatt. A jelen elemzés azonban nem pszichológiai megküzdési mechanizmusokra fókuszál, hanem arra, hogy a válaszok miként kapcsolódnak a résztvevők normatív irányultságához és jelenértelmezéséhez, valamint azon tapasztalataikhoz, amelyek a kortárs magyar politikai és kulturális környezethez fűzik őket. E megszólalásokat ezért úgy olvassuk, mint a holokauszt-örökség normatív horizontja által strukturált orientációkat és jelentésképzési mintázatokat, amelyek értelmezésünk szerint, a kortárs közéletben tapasztalt normatív inkonzisztenciával hozhatók összefüggésbe. A stratégiák közötti különbségek nem belső „megküzdési képességekben”, hanem abban ragadhatók meg, hogy a résztvevők milyen társadalmi feltételrendszerben látnak (vagy nem látnak) teret a cselekvésre, illetve milyen körülmények között szűkülnek be számukra a nyilvános részvétel lehetőségei, ami a visszahúzódás vagy a ‘menekülés’ irányába terelheti őket.

Az empirikus anyag három fő megküzdési mintázatot rajzol ki, amelyek az egyéni megszólalások szintjén jelennek meg, de társadalmilag beágyazott értelmezési és cselekvési logikákhoz kapcsolódnak: (a) a nyilvános megszólalás és társadalmi aktivizmus stratégiáját, (b) az elzárkózás, visszahúzódás és csendes adaptáció formáit, valamint (c)

a menekülés és a biztonság keresése mintázatait. E stratégiák a kritikai reziliencia fogalmán keresztül értelmezhetők, amely a rezilienciát nem egyéni erőforrásként, hanem a normatív konfliktushelyzetekben mozgósított, kollektív és társadalmilag beágyazott orientációként ragadja meg (Campa 2010, 2013; Morgan – Franco – Felix – Ramirez 2022).

a) Aktív részvétel és morális cselekvés

Az empirikus anyag leggyakoribb mintázata az aktív társadalmi szerepvállalás volt, amely a trauma örökségét közösségi cselekvéssé alakítja. A válaszadók közül sokan civil szervezetekben, oktatási vagy szociális programokban vesznek részt, és az aktivitásukat nem politikai, hanem morális és normatív kötelezettségként értelmezik.

„A választások előtt nagyon aktívan benne voltam a 'Nyomtass Te is a Hang Csapatában'. Jártunk rendszeresen hajtogatni, csomagolni, fuvarozni, jártunk le kis falvakba, szórni, beszélgetni. A kis falvak emberei úgy el vannak butítva, és úgy – ott ugye nem lehet mást nézni, mint az M1 és M2-t, ott pedig ugye megy a propaganda, meg se értették azt a szórólapot, amit vittünk." (055_1_2_69)

„Tehát egyrészt szívesen veszek részt ilyen civil kezdeményezésekben, ami mondjuk nők, gyerekek jogaival kapcsolatosabb, de nagyon igyekszem távol maradni politikai állásfoglalásoktól." (044_1_3_47)

Az interjúkban megjelenő aktivizmus nem pusztán egyéni megküzdési forma, hanem morális indíttatású cselekvés, amely a közöny, az elfojtás és a felelősségelhárítás nyilvános diskurzusokban való jelenlétével szemben normatív konfliktusként formálódik. E megszólalások olyan univerzális erkölcsi igényekhez kapcsolódnak, amelyek a Levy és Sznaider (2004) által leírt kozmopolita erkölcsi modell[9] értelmezési horizontjába illeszkednek, ugyanakkor az empirikus anyag arra utal, hogy a magyar társadalmi kontextusban e modell normatív elvárásainak társadalmi érvényesülése nem magától értetődő. Az aktivizmus így nem e kozmopolita erkölcsi modell megvalósulásaként, hanem a kozmopolita normatív elvárások és a hazai társadalmi gyakorlat közötti inkonzisztenciára adott reflexív reakcióként értelmezhető.

[9] Levy és Sznaider (2004) „kozmopolita erkölcsi modellje" arra a normatív keretre utal, amelyben a holokauszt emlékezete univerzális erkölcsi referenciává válik, és az emberi jogok, a szenvedés megelőzése, valamint a más csoportok iránti felelősségvállalás normáit a nemzetállami vagy partikularista lojalitások fölé helyezi. A modell nem empirikus leírásként, hanem normatív elvárásként írja le a modern társadalmak morális önértelmezésének lehetséges irányát.

A kozmopolita erkölcsi modell megközelítést erősíti az ún. ABS (altruism born of suffering), azaz a szenvedésből született altruizmus koncepció, amely szerint a szenvedés átfordulhat növekvő proszociális és közösségi (civic) aktivitásba, más csoportok iránti fokozott szolidaritásba (Staub – Vollhardt 2008; Vollhardt 2009; Vollhardt – Staub 2011). A jelen elemzésben azonban e jelenséget nem intrapszichés mechanizmusként, hanem normatív orientációként értelmezzük, amelynek kibontakozása a társadalmi és emlékezetpolitikai keretezés függvénye. Staub és Vollhardt több tanulmányban rámutatnak arra, hogy kollektív traumát átélt csoportok esetében a szenvedés normatív keretezése proszociális és igazságosság-orientált cselekvésbe fordulhat át.

„Ne engedjük másoknak, hogy másokat bántsanak, mert nem úgy kezdődött el soha, hogy elvitték az embereket, hanem azt megelőzte egy kirekesztés, egy aktív folyamat. Ami onnan indult, hogy verbálisan, gazdaságilag is bántották az embereket. Mindenféle szankciókkal sújtották, és kirekesztették őket a közösségből. Külön megjelölték az embereket. Nem fordulat elő ez senkivel többé." (035_2_3_50)

Ugyanakkor az ABS nem automatikus, a hatás feltételekhez kötött, és könnyen ellenkező irányba fordulhat. A szakirodalom egyfelől rámutat, hogy megfelelő morális keretezés, támogatás és szerepmodellek mellett valóban megjelenhet a gondoskodó, igazságosság-orientált részvétel (Staub – Vollhardt 2008; Vollhardt 2009; Vollhardt – Staub 2011; Hirschberger 2018). Másfelől viszont hangsúlyozza, hogy a kollektív sérelmek politikai és emlékezetpolitikai keretezése könnyen vezethet kompetitív áldozatisághoz (Todorov 2005), parokiális empátiához (csak a saját csoport felé irányuló együttérzéshez), ami csökkenti a külső csoportok felé irányuló altruizmust, és tartós bizalmatlanságot eredményezhet (Noor - Shnabel – Halabi – Nadler 2012; Bruneau - Cikara 2017).

Jelen kutatás mintájában az ABS-hatás kifejezetten erőteljesen jelent meg. Az interjúban való részvétel önmagában is proszociális és morálisan motivált aktus volt. A több mint hétszáz kérdőívet kitöltő résztvevő közül mintegy száztizenhárman jelentkeztek interjúra, és közülük kilencvenöten valóban vállalták a beszélgetést – jellemzően azok, akik az emlékezés, a felelősségvállalás és a társadalmi cselekvés erkölcsi dimenzióját hangsúlyozták. Mindez torzítja a mintát abba az irányba, hogy az altruizmusból fakadó aktivitás erőteljesebben van jelen, mint a tágabb populációban; ugyanakkor ez a torzítás egyben empirikus indikációja is annak,

hogy a trauma öröksége morális és normatív cselekvési orientációvá válhat.

E stratégia hátterében a „tanúságtétel felelőssége" áll. A múlt megértésének és átadásának normatív kötelessége, valamint annak a vágya, hogy a holokauszt tapasztalata *„soha többé ne ismétlődhessen meg"*. Az aktív részvétel tehát nemcsak egyéni stratégia, hanem társadalmi ellenállás a közöny, a tagadás és a gyűlöletkultúra ellen, azaz a normatív inkonzisztenciával szembeni társadalmi ellenállás egy formája.

Miközben a mintában erős az aktivista, tanúságtételre épülő cselekvés, ugyanebből a normatív horizontból egy ellenirányú — de logikailag rokon — kimenet is fakad. Ez az elzárkózó önvédelem, amely a biztonság feltételéül a láthatatlanságot és a konfliktusok kerülését szabja.

b) Elzárkózás, visszahúzódás, csendes adaptáció

A második stratégia az elzárkózás és a tudatos távolságtartás, amely leginkább a biztonságkeresés és a nyilvános konfliktusok elkerülésének stratégiájaként jelenik meg. Az interjúalanyok egy része tudatosan kerüli a politikai diskurzusokat, hogy megőrizze személyes és családi biztonságérzetét. Ez különösen azoknál a résztvevőknél jelenik meg, akik a közéletet veszélyesnek vagy kiszámíthatatlannak érzékelik. Többen úgy fogalmaztak, hogy *„nem beszélek politikáról, mert abból csak baj van", vagy „a saját buborékomban élek, ott legalább biztonságban érzem magam"*.

A következő idézetek azt is jelzik, hogy a nyilvános diskurzusok gyakran szélsőségesen polarizáltnak érzékelt hangneme, az ellenségképző és kirekesztő narratívák miként terelik a résztvevőket a szűkebb, kontrollálhatóbb terek felé, ahol a biztonság és a kiszámíthatóság fenntarthatóbbnak tűnik.

„…nem szeretnék aktuál politikába belemenni, de azért, ez az ellenség keresés, ennek mindig rossz vége lesz. Ilyen szempontból, tehát hogy a saját buborékban próbálok lenni, ahol biztonságban érzem magam." (058_2_3_37)

„…én nagyon pesszimistán látom a világot. ….hát elkezdtem úgy félni attól, hogy hát hogy a történelem megismétli önmagát valamilyen formában. De nem akarok semmiféle politikai állásfoglalást tenni, inkább nem is foglalkozom politikával…" (046_1_2_69)

Az elzárkózás stratégiája egy örökölt morális önvédelmi kód alkalmazásaként értelmezhető, amely családi és emlékezeti mintázatokon keresztül hagyományozódik. Ahogy Barocas és Barocas (1979), valamint Danieli (1998) leírják, a túlélő szülők gyakran a gyermekeikben látják túlélésük értelmét és erkölcsi igazolását. Ez a jelentésadás fokozott felelősségérzettel és veszélyérzékenységgel társulhat, amely hallgatási szabályokban, éberségben és konfliktus-minimalizáló normákban rögzül. A másodgeneráció tagjai felnőttként e mintázatokat a mindennapi élethelyzetekre fordítják le, s ebből következhet a politika és a nyilvános vita kerülése, a „saját buborék" védelme, a láthatatlanság stratégiái, mint a biztonság megőrzésének tanult módjai.

Ebben az értelemben az elzárkózás a biztonság fenntartására irányuló, erkölcsi megfontolásokkal átszőtt önvédelmi mintázatként jelenik meg, amelyben a „ne tedd ki a családot veszélynek" típusú családi normák élnek tovább. A mi interjúink is ezt tükrözik, az olyan megfogalmazások, mint *„a saját buborék, ahol biztonságban érzem magam"* másmás formában sokszor megjelennek. Azonban úgy gondoljuk, hogy az elzárkózás nem értékhiány, hanem a normatív inkonzisztenciával terhelt közéleti térben alkalmazott önvédelmi stratégia.

Kellermann (2001) integratív modellje ezt a logikát egészíti ki. A családi szabályok intrapszichés és interperszonális szinten is beépülnek, és tartósan formálják a kockázathoz, nyilvánossághoz és bizalomhoz való viszonyt. E modell szerint a trauma utódgenerációiban gyakran jelenik meg az „internalizált veszélyérzet", amely a társadalmi részvétel visszafogásához vezet. Ez a veszélyérzet azonban nem pusztán intrapszichés jelenségként értelmezhető, hanem a társadalmi környezet normatív inkonzisztenciájára adott érzékeny válaszként. Ebben az értelemben a visszahúzódás nem gyengeségként, hanem a személyes és közösségi biztonság, valamint az identitáshatárok megőrzésére irányuló önvédelmi válaszként értelmezhető egy olyan környezetben, ahol kirekesztő narratívák uralkodnak.

„A nagymamám és és és és üvöltötte, hogy vissza fognak jönni és. Egy TV híradó közben egy 90 éves nő képes volt sírva fakadni, de nemcsak így, hanem hangosan zihált és üvöltött, és attól félt, hogy ez mind visszajön." (062_2_3_54)

Ez az idézet a trauma transzgenerációs újraaktiválódásának konkrét példája. A nagyszülő félelme a jelen politikai jeleit a múlt katasztrófájának visszatérésével azonosítja, ezt a fenyegetettség-érzékelést a másod- és harmadgeneráció saját jelenértelmezésébe építheti be.

A visszahúzódás mint mintázat ugyanakkor ambivalens, miközben rövid távon védelmet nyújt, hosszabb távon a társadalmi részvétel beszűkülésével és fokozódó izolációval járhat, ami a reziliencia társadalmi feltételeinek további gyengüléséhez is hozzájárulhat.

c) Menekülés és a biztonság keresése

A harmadik stratégia a menekülés vagy elmozdulás mintázata, amely a kollektív fenyegetettség tapasztalatára adott konkrét válaszként jelenik meg. A *„bepakolt bőrönd"* visszatérő motívum a kutatásban, amit a kollektív emlékezetben rögzült fenyegetettség szimbólumaként láthatunk.

„A lányomnak mindig van egy becsomagolt bőröndje, hogyha baj van, akkor megyünk ki Izraelbe…" (056_2_2_77)

„…mielőtt megkérdezné ezt, elmondom, hogy a világ, amiben élünk itt Magyarországon, engem kísértetiesen emlékeztet a Horthy-rendszernek a rejtett antiszemitizmusára. Ennélfogva én kérvényeztem a zsidó állampolgárságot, el is nyertem az izraeli állampolgárságot, úgyhogy nekem annyi pénzem mindig lesz, hogyha valami még ennél is rosszabbra fordul vegyek egy repülőjegyet, és azt mondjam, hogy a viszontlátásra. Úgyhogy bennem ez a védekező mechanizmus, ez ezt jelentette, mert én a cselekvő védekezők közé tartozom. [nevet] Úgyhogy nekem ez, nem régen szántam erre rá magamat, négy évvel ezelőtt, három és fél, négy évvel ezelőtt, de hát ugye legalább egy év, mire egy ilyen ügy elrendeződik..." (051_1_2_75)

„És akkor én azt mondtam na jó, akkor én nem akarom, hogy a gyerekeim egy ilyen országban éljenek, és elkezdtem intézni, hogy kimenjünk Izraelbe, de akkor még megígérték a szüleink, hogy velünk jönnek." (057_1_2_73)

Ezek a képek szimbolikusan fejezik ki a kollektív trauma társadalmi beépülését – a múlt veszélyei nem múltak el, csak átalakultak, és a múlt tapasztalatai a jelen politikai diskurzusait közvetlen fenyegetésként kódolják.

A „bepakolt bőrönd" motívuma Volkan nagy csoportidentitás-elméletében a „választott trauma" működésével írható le. A közösség múltbeli, meg nem gyászolt sérelmei értelmezhetők identitáskódként, és éber készenlétként adódnak át a következő generációknak (Volkan 1997/2001). Ez a kollektív fenyegetettség-érzékelés a mindennapi döntések szintjén anticipatív biztonságkeresésben jelenik meg (készenlét a távozásra, alternatív állampolgárság, „menekülési útvonalak" fenntartása), a mi empirikus anyagunkban különösen akkor, amikor a politikai és emlékezetpolitikai diskurzusok a múlt sérelmeit aktualizálják.

Volkan (2004) hangsúlyozza, hogy a kollektív félelmek nem pusztán történelmi emlékekként élnek tovább, hanem a politikai vezetés és az emlékezetpolitika révén újraaktiválhatók és mobilizálhatók. A „választott trauma" ilyenkor kollektív azonosulási narratívává válik, amely egyszerre kínál védelmet és legitimálja a társadalmi bezárkózást. A múlt sérelmei politikai nyelven újraélednek, és a fenyegetettség érzését állandósítják a jelenben.

„Néha azt érzem, hogy mintha a vérünkben lenne ez a 'menjünk innen' érzés. Nem volt kimondva, de valahogy bennünk volt, hogy mindig legyen egy terv B.";

Az ilyen megfogalmazások nem biológiai determinizmust jeleznek, hanem a családi és kollektív emlékezetben rögzült készenléti logika metaforikus kifejezései. A menekülési készenlét tehát nem elsősorban múltorientált félelem, hanem a jelen normatív inkonzisztenciájára adott anticipatív válasz.

Ugyanakkor ez a készenlét nem minden esetben tényleges elmozdulásként artikulálódik, hanem a maradás erkölcsi újrapozicionálásában is megjelenhet.

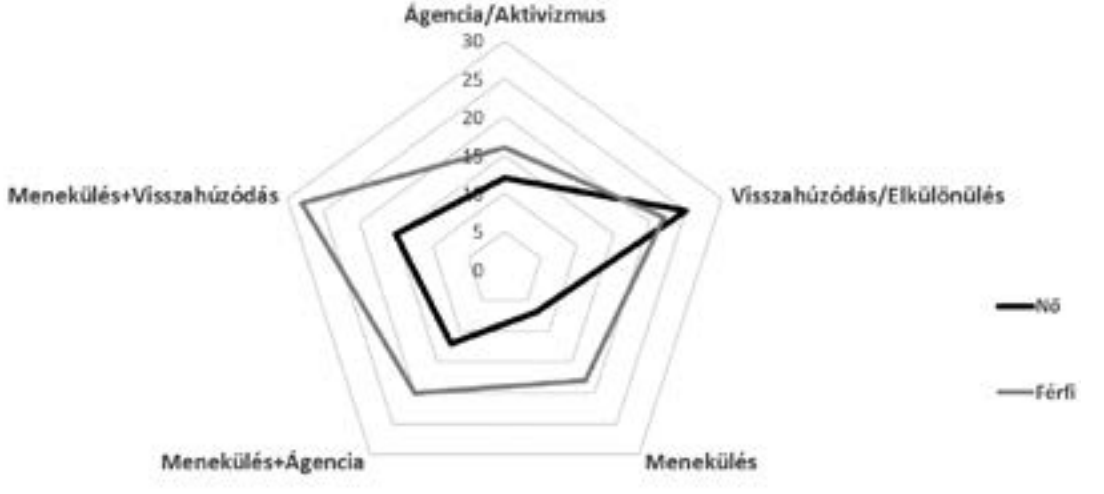
„...ahhoz képest, amit ők átéltek, az, hogy én itthon maradok, ahhoz képest semmi." (045_1_3_47)

A menekülés tehát nem feltétlenül térbeli, hanem morális elmozdulás is. Az egyén megpróbálja visszaszerezni a kontrollt egy olyan világban, ahol a múltbeli veszélyek ismét valóságossá válnak vagy válhatnak. A menekülés tehát sok esetben inkább a belső emigráció, a „kettős élet" stratégiája, a nyilvánosságban alkalmazkodást, a magánéletben identitásmegőrzést jelent.

A következő radardiagramban kombinált tengelyeket vezettünk be, amelyek azért váltak szükségessé, mert több interjúban nem egyetlen, hanem összetett megküzdési mintázat rajzolódott ki. Például a menekülés és a visszahúzódás, vagy a menekülésre való felkészültség és a cselekvő jelenlét kettőssége. A diagram így képes a kritikai reziliencia hibrid formáinak megjelenítésére is, ahol a túlélés nem pusztán elhatárolódás, hanem az alkalmazkodás és ellenállás dinamikus váltakozása.

Az ábra tehát két szintű mintázatot jelenít meg. Az első három tengely (ágencia/aktivizmus, visszahúzódás/elzárkózás, menekülés) az interjúkban megjelenő önálló stratégiákat mutatja, vagyis azt, hogy az egyes válaszadók mely típusú megküzdési mintákat fogalmaztak meg dominánsan. A további két tengely (menekülés + visszahúzódás, menekülés + ágencia) az együttes előfordulásokat jelzi, azoknak az interjúknak az arányát, ahol a menekülés motívuma más stratégiával együtt (aktivizmussal vagy visszahúzódással) jelent meg. Így a radardiagram nemcsak az egyes stratégiák relatív előfordulását, hanem azok együttjárási mintázatait is szemlélteti.

3. ábra. Megküzdési stratégiák és a kritikai reziliencia dimenziói (radardiagram)

Forrás: saját szerkesztés (N=95; 2022–2023-as kutatási adatfelvétel).

A nemi különbségek értelmezhetők a feminista etikák nyelvén. A nők körében erősebb a visszahúzódás/elkülönülés stratégia, míg a férfiaknál valamivel magasabb az ágencia(cselekvésközpontúság)/aktivizmus és a meneküléssel kombinált cselekvés aránya. Ezt nem biológiai különbségként, hanem társadalmilag tanult erkölcsi keretként olvashatjuk. A nők szocializációja gyakrabban a kapcsolati felelősség és a gondoskodás kódjait aktiválja (Gilligan 1982), ami kockázatos közéleti helyzetekben óvatosabb, „védő” stratégiákat erősíthet; a férfiak részvételét gyakrabban a jog/igazságosság nyelve és a nyilvános konfrontációhoz illesztett szerepelvárások legitimálják[10]. Ezért a radarmintázatot úgy értelmezzük, mint eltérő kockázat- és felelősségértelmezés társadalmi termékét. A gondoskodási kötelezettségek, a közéleti kitettség, a fenyegetettség élménye és a rendelkezésre álló erőforrások nemi alapon gyakran különböznek, s ezek más-más megküzdési pályákat tesznek valószínűvé – de nem zárják ki az átfedéseket.

4.4. Generációs különbségek a társadalmi adaptáció mintázataiban

A második (G2) és harmadik (G3) generáció közötti különbségek nem a traumaélmény intenzitásában, hanem a trauma társadalmi jelentéséhez való viszonyulásban és feldolgozási módjában mutatkoznak meg. Az interjúk és a radardiagramok összevetése alapján a két generáció eltérő módon kapcsolja össze a múlt tapasztalatait a jelen politikai és morális valóságával.

a) A második generáció: a történelmi felelősség és a tanúságtétel erkölcse

A mintában szereplő második generáció tagjai számára a holokauszt öröksége leginkább a felelősség és kötelesség fogalmain keresztül jelenik meg. Számukra a trauma továbbélése nem elsősorban fájdalom, hanem erkölcsi feladat, a múlt megőrzése, a tanúságtétel, a fiatalabb generációk oktatása és a társadalmi emlékezet fenntartása. Ez a viszonyulás a szenvedés reflexív újraértelmezésén alapuló reziliencia mintázata, amikor a szenvedésből tanulássá és társadalmi felelősségvállalássá alakul.

A G2 interjúiban gyakran jelennek meg olyan kijelentések, mint:

„Én már nem akarom elhallgatni. Anyámék hallgattak, én meg akarom, hogy tudják, mi volt.” (012_1_2_67)

„Nem tudom elengedni, mert az apám története is az én történetem.” (025_2_2_55)

„Ha nem mondjuk el, akkor olyan, mintha meg sem történt volna.” (025_2_2_55)

A fenti mondatok az aktív identitás-transzmisszió és morális tanúságtétel példái. A trauma így nem elfojtásra kerül, hanem átalakul tanítássá, ez a logika jól illeszkedik Alexander (2004, 2012) morális közösség (moral community) fogalmához és Campa reziliencia-felfogásához: értelmet adni a

[10] A megfigyelt különbségek társadalmi és történeti kontextusban formálódó tapasztalatokra, valamint eltérő felelősségi és kockázati pozíciókra utalnak, nem pedig biológiailag meghatározott különbségekre.

vihar közepén „a küzdelem szálainak rugalmas fonallá fonásával" (2013: 79).

„…vagy én most ebből titkot csinálok, hogy mi zsidók vagyunk, vagy egy nagyon büszke és fölvállaló közeget teremtek, és én inkább efelé mentem el…" (012_1_2_67)
„…nem akarok félve élni…" (087_2_2_70)
„…én a Facebookon is kiállok, ha antiszemita megjegyzés van." (012_1_2_67)

Ezek a kijelentések a trauma normatív horizontján belüli identitásartikulációt jelenítik meg, az identitás performatív dimenziójaként: a hogyan legyek jelen zsidóként – kérdésre adott válaszokkal.

Míg a következő megszólaló kifejezetten politikai-morális kontextusban fogalmaz, ahol a trauma normatív horizontja közéleti elvárásként artikulálódik:

„A tolerancia. Ebben a házban nem lehet cigányozni."; „Engemet hihetetlenül zavar, amit a Sorossal csináltak. … Ez történelemhamisítás." (013_1_2_75)

Az interjúk arra engednek következtetni, hogy a második generáció tagjainál az átadás politikai–morális dimenzióban is megjelenik, és a trauma erkölcsi ítéletalkotás nyelvén artikulálódik. Itt a „tanúságtétel" etikai és politikai felelősséggé transzformálódik. A múltból örökölt értékhorizont a jelen normatív inkonzisztenciáját hordozó autoriter diskurzusokra adott morális ellenállásként értelmezhető, ami összhangban van az ABS – altruism born of suffering – kritikai olvasatával. Ez a morális orientáció a trauma normatív horizontjának aktív és közéletileg artikulált formáját jeleníti meg.

b) A harmadik generáció: morális érzékenység és politikai kiábrándultság

A harmadik generáció (G3) tagjai ezzel szemben a trauma örökségét gyakrabban élik meg ambivalens viszonyulásként, egyszerre kötődnek a múlt értékeihez, és érzik azok terhét a jelen társadalmi közegben. Greenfeld – Reupert - Harris - Jacobs (2022) ezt a tapasztalatot a „félelem és remény között" állapotaként írják le. A G3 számára a holokauszt emlékezete nem lezárt múlt, hanem identitásformáló erkölcsi erőforrás – ugyanakkor a jelen politikai viszonyai között a társadalmi változásba vetett hit megrendült. Az interjúk tanúsága szerint a G3 generáció érzékeny a társadalmi igazságtalanságokra és a kirekesztés formáira, de gyakrabban fejezi ki bizonytalanságát a cselekvés lehetőségével kapcsolatban:

„Nem látom, hogyan lehetne itt bármit megváltoztatni, de attól még nem mindegy, mit gondolunk." (032_1_3_49)

„Olyan, mintha mindig lenne egy ilyen készenléti állapot, és én ezt teljesen ide kötöm. Tehát az eseményeknek mindig van egy ilyen negatív értelmezése, vagy mindig előbb a rosszabbik forgatókönyvre gondolok, és minthogyha mindig fel kéne készülni egy ilyen vészforgatókönyvre, hogy meglepetés engem ne érjen. Én ezt abszolút egy ilyen holokauszt hagyatéknak gondolom." (013_2_3_40)

A generációs különbségek tehát nem a morális érzékenységben, hanem a politikai cselekvés lehetőségének és hatókörének észlelésében mutatkoznak meg. A G2 a múltból eredeztetett kötelesség logikájában gondolkodik, a G3 inkább az érzékenység és reflexió szintjén őrzi a trauma örökségét.

„…nekem nagyon erős antinacionalista gondolkodásom van. Nem érzem, hogy jó dolog, hogy manapság is még nemzetekről beszélgetünk 2022-ben.";

„Ha haragudnom kell valakire a holokauszt miatt, azok a magyarok és nem a németek."

„…nem tudom, hogyan lehet az, hogy Magyarországon ma is a legkisebb az ukránokkal való szolidaritás." (0017_1_3_40)

„Érettségi után beléptem a pártba. Részben azért, mert akkor ez volt a legnagyobb elismerés, részben mert hittem abban, hogy lehet jobbá tenni a világot.";

„Ez a baloldali messianizmus akkor még hitt valamiben – ma már nem.";

„Most már inkább azt hiszem, hogy nem párthoz kötődik a világjobbítás, hanem az, hogy valami jót tegyünk. Ezért lettem tanár." (023_1_3_52)

„…sajnos! Amikor azt mondják, hogy ez egy illiberális rendszer, ez már önmagában is elég szomorú. Ez már önmagában egy antihumanista rendszer! Igen, igen. Nincs szabadság. Igen, pontosan. Szóval, fogalmam sincs, mi fog történni, ugye? Egy nagyon csúnya világban élünk, és egyre rosszabb lesz." (040_1_3_73)

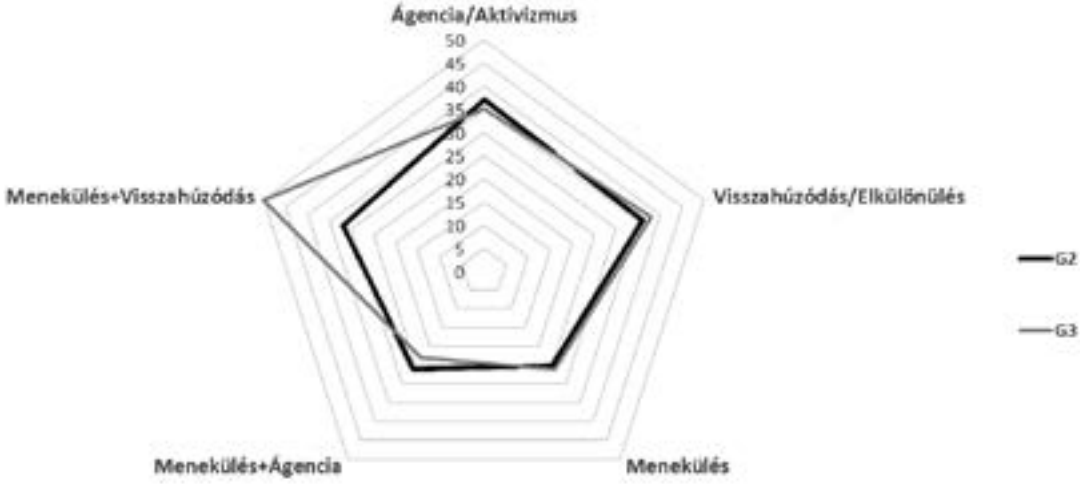
Az utóbbi egy explicit politikai reflexió, amely a normatív inkonzisztenciát hordozó autoriter rendszer erkölcsi elutasítását fejezi ki. A válaszadó a morális nyelvet (humanizmus – antihumanizmus) használja a politikai rendszer jellemzésére — vagyis a morális ítéletalkotás és a politikai cselekvés lehetőségének észlelt korlátozottsága közötti feszültség jelenik meg.

A G3 megszólalásai olyan mintázatot rajzolnak ki, amelyben az erős morális érzékenység a politikai cselekvés korlátozottságának érzetével párosul, és így a társadalmi felelősség alternatív, mikroszintű morális gyakorlatokban talál kifejeződésre. A cselekvés korlátozottságának érzete politikai kiábrándultságként nyilvánul meg, ami ebben a mintázatban morális önvédelmi válaszként értelmezhető,

különösen a jelen társadalmi környezetben, ahol a kollektív trauma elismerése hiányos, és a közbeszéd erősen polarizált. Ez az értelmezés rokonítható azzal a megközelítéssel, amely szerint a kollektív trauma elismerésének hiánya a morális közösség kohézióját gyengíti (vö. Alexander 2012), és a reflexió, az erkölcsi ítéletalkotás a nyilvános tér helyett az egyéni szférába húzódik vissza.

értéket mutat az ágencia/aktivizmus tengelye, amely a felelősség és tanúságtétel közéleti formáival írható le, míg a G3-nál hangsúlyosabbak az identitás és a morális reflexió dimenziói, ugyanakkor alacsonyabb a társadalmi aktivitás mértéke. Ezek az eltérések a történelmi és társadalmi környezethez való eltérő normatív orientációra, valamint a reziliencia társadalmi feltételeinek eltérő észlelésére

4. ábra. Generációs különbségek a biztonság és bizalom dimenzióiban (radardiagram, G2–G3 összevetés)

Forrás: saját szerkesztés (N=95; 2022–2023-as kutatási adatfelvétel).

„Én nem szeretem a »nemzet« szót sem, a nacionalizmus egy pestis…” (045_1_3_69)

Ez utóbbi interjúrészlet antinacionalista attitűdöt fejez ki, amely a harmadik generációs interjúalanyok egyes megszólalásaiban hangsúlyosan megjelenik. Jó példája az „erkölcsi érzékenység – politikai kiábrándultság” tengely mentén szerveződő viszonyulásnak, valamint a nacionalista narratívákkal szembeni erkölcsi szembefordulásnak.

A G3 tagjai ebben a helyzetben nem a politikai rendszeren belül, hanem az erkölcsi térben keresik a cselekvés lehetőségét – a tanításban, a kultúrában, a mindennapi értékközvetítésben. Ez a „mikroszintű rezisztencia” megfeleltethető annak, amit Joan Tronto (2013) a gondoskodás politikai etikájaként ír le, miszerint az erkölcsi felelősség nem tűnik el, hanem átalakul gondoskodási és értékközvetítő formákká.

Így a politikai cselekvés lehetőségének korlátozottságából fakadó reflexív politikai pozíció a G3 megszólalásaiban a reziliencia új konfigurációjaként jelenik meg, amelyben a társadalmi felelősség az egyéni morális gyakorlatban talál új formára.

A két generáció közti különbséget a radardiagram is jól szemlélteti. A G2 esetében magasabb

utalnak. A harmadik generáció morális reflexiója elsősorban más nyelven és más társadalmi mezőkben artikulálódik – jellemzően a művészet, az oktatás, az identitásalapú közéleti diskurzusok és a személyes értékválasztás terepein.

4.5. Az eredmények összegzése

A kutatás eredményei folyamatosan visszajelzik és újraértelmezik azt, hogy a holokauszt másod- és harmadgenerációs leszármazottjai számára a trauma öröksége nem pusztán pszichológiai, hanem társadalmi és morális tapasztalat. A vizsgált mintában a „biztonság”, a „bizalom” és a „reziliencia” fogalmai nem egyéni élményként, hanem kollektív jelentésmezőként jelennek meg. A résztvevők a társadalmi valóságot olyan közegként érzékelik, amely folyamatosan reflektálja és újra-interpretálja a múlt sérelmeit.

Durkheim (1895/2014) klasszikus meghatározása szerint a társadalmi tény az egyénen kívül álló, de rá kényszerítő hatással bíró erő, amely a viselkedést és a gondolkodást irányítja. Ebben az értelemben a trauma a vizsgált tapasztalatokban társadalmi

tényként működik, az egyének nem saját döntéseik nyomán, hanem a kollektív emlékezet és a társadalmi környezet kényszerítő hatása alatt tapasztalják meg. A kutatásban megjelenő jelenségek – a bizalomhiány, a „bepakolt bőrönd" mint szimbólum, a csendes visszahúzódás vagy a morális aktivizmus – mind ennek a társadalmi kényszernek az egyéni szintű artikulációi. A trauma itt tehát nem múltbeli esemény, hanem társadalmi viszonyrendszer, amely a jelenben is működik.

Alexander (2012) kulturális traumaelméletének fényében a kutatás eredményei azt mutatják, hogy a másod- és harmadgenerációs túlélők a kollektív szenvedést morális narratívába ágyazzák. A biztonság hiánya és a bizalom megingása nem csupán személyes félelem, hanem a kollektív elismerés hiányának társadalmi tünete. A bizalom feltétele itt az elismerés, a társadalom erkölcsi hitelessége. Ez magyarázza, hogy a válaszadók a biztonságot nem a védelem, hanem a méltóság kategóriájában határozták meg: *„ahol nincs gyűlölet, ott biztonság is van"*.

A kritikai reziliencia (Campa 2010, 2013) elmélete segít megérteni, hogy a trauma öröksége miként válik morális cselekvéssé. A túlélők leszármazottjai nem csupán elviselik a társadalmi feszültségeket, hanem értelmezik azokat, a reziliencia náluk a felelősségvállalás, az empátia és a társadalmi tudatosság aktív formája. A megküzdés három mintája – az aktív részvétel, az elzárkózás és a menekülés – különböző módon, de egyaránt a morális önértelmezés eltérő stratégiáiként értelmezhetők.

Összességében a kutatás a trauma társadalmi természetét erősíti meg, amennyiben a holokauszt utódgenerációinak tapasztalataiban a kollektív sebezhetőség és a morális érzékenység egymást feltételező jelenségek. A radardiagramok által megjelenített mintázatok (biztonság, bizalom, reziliencia, generációs különbségek) egy közös szerkezetre mutatnak, amely arra utal, hogy a társadalmi adaptáció a vizsgált tapasztalatokban nem pusztán alkalmazkodásként, hanem reflexív pozicionálódásként jelenik meg. A trauma öröksége ebben a felfogásban a morális rend újraértelmezésének folyamataként ragadható meg, egy olyan erkölcsi orientáció működéseként, amely a múltból kiindulva a jelen társadalmi állapotaira reagál. Ezek az értelmezési keretek és normatív elvárások külső társadalmi realitásként strukturálják az egyéni biztonság- és bizalomérzetet, valamint a cselekvési lehetőségek észlelését. A vizsgált tapasztalatok így azt mutatják, hogy a trauma nem pusztán emlékezeti örökség, hanem normatív horizontként strukturálja a jelen normatív inkonzisztenciáinak észlelését, valamint a társadalmi cselekvési lehetőségek érzékelését.

5. Diszkusszió

A jelen kutatás eredményei azt mutatják, hogy a holokauszt transzgenerációs öröksége nem kizárólag pszichológiai sérülékenységként vagy identitáskategóriaként strukturálja a másod- és harmadgenerációs leszármazottak világértelmezését, hanem normatív horizontként működik. A résztvevők megszólalásaiban a múlt nem lezárt történelmi eseményként jelenik meg, hanem olyan értelmezési keretként, amelyen keresztül a jelen elismerési és felelősségi normáinak koherenciája vagy inkonzisztenciája válik láthatóvá. A családi trauma közvetítő horizontján keresztül a jelen politikai és társadalmi diskurzusai nem pusztán aktuálpolitikai viták formájában jelennek meg, hanem a normatív inkonzisztencia érzékelésének terepeként, gyakran történelmi analógiák és fenyegetettségérzékelés formájában.

Az empirikus elemzés során azonosított három stratégia – az aktív részvétel és tanúságtétel, az elzárkózás és csendes adaptáció, valamint a menekülés és biztonságkeresés – nem egymást kizáró reakciók, hanem a reziliencia eltérő konfigurációi egy olyan társadalmi térben, ahol a történelmi analógiák aktiválódásának lehetősége folyamatosan jelen van. A reziliencia ebben az értelmezésben nem az egyéni sikeresség indikátora, hanem annak a társadalmi feltételrendszernek a függvénye, amelyben az elismerés és felelősség normái következetesen megerősítést nyernek vagy ambivalenssé válnak. Amennyiben e normák relativizálódnak vagy részlegesen érvényesülnek, a cselekvési horizont beszűkülhet vagy átalakulhat; amennyiben koherens módon és felelősségvállalással stabilizálódnak, a társadalmi részvétel feltételei kiszámíthatóbbá válnak.

Ez a megközelítés összhangban áll Blanca Campa kritikai reziliencia-felfogásával, amely a rezilienciát nem individuális erőforrásként, hanem strukturálisan feltételezett folyamatként értelmezi. Campa hangsúlyozza, hogy a megküzdés felelőssége nem hárítható kizárólag az egyénre, mivel a reziliencia kibontakozása az intézményi, diszkurzív és reprezentációs környezet koherenciájától és következetességétől függ, attól, hogy az elismerés és felelősség normái nem relativizálódnak, hanem világosan artikulált és intézményesen megerősített formában jelennek meg.

Az interjúk tanúsága szerint a résztvevők nem a trauma „feldolgozásáról" beszélnek.

Megszólalásaikban a múlt tapasztalata implicit módon van jelen, abban, ahogyan a jelen társadalmi és politikai üzeneteit érzékelik, értelmezik, és abban is, ahogyan saját cselekvési lehetőségeiket elgondolják. Megjelennek a „hogyan lehet ezzel együtt élni” kérdései, valamint annak dilemmái, hogy a történelmi tapasztalat miként válhat a jelenben cselekvési támponttá egy olyan társadalmi térben, ahol az örökölt családi trauma normatív tanulságát komolyan vevő egyéni erőfeszítések nem minden esetben találnak egyértelmű kollektív megerősítést.

A biztonság és a bizalom ebben az összefüggésben nem pusztán fizikai vagy interperszonális kategóriák, hanem a társadalmi normák és a hozzájuk kapcsolódó kollektív értékrend koherenciájához kötődnek. A bizalom megingása nem kizárólag személyes élményként jelenik meg, hanem annak érzékeléseként, hogy az elismerés és a történelmi felelősség normái nem artikuláltak következetesen. A résztvevők megszólalásaiban a biztonság kérdése összekapcsolódik azzal, hogy a „soha többé” elve mennyiben jelenik meg stabil és következetes nyilvános normaként.

Jeffrey C. Alexander és Neil Smelser kulturális traumaelmélete alapján a „morális közösség” fogalma arra a kollektív integrációs keretre utal, amelyben egy történelmi szenvedés közös jelentéssé és normatív referenciaponttá válhat. A magyar kontextusban az interjúk arra utalnak, hogy az elismerés normái jelen vannak, de ambivalens módon. Szimbolikus gesztusok és intézményi megemlékezések léteznek, ugyanakkor a történelmi felelősség következetes és nem relativizáló artikulációja vitatott marad. Ez az ambivalencia a résztvevők percepciójában normatív inkonzisztenciaként jelenik meg. Ugyanakkor ez a feszültség nem redukálható a holokauszt leszármazottak partikuláris tapasztalatára, mert valójában a tágabb morális közösség normatív koherenciáját és integrációját érinti.

A holokauszt történelmi tapasztalatából levont „soha többé” elve ebben a keretben nem absztrakt erkölcsi formula, hanem a családi történetekben élő normatív tanulság. Amikor a jelen nyilvános diskurzusai – politikai retorikák, vizuális reprezentációk vagy történelmi párhuzamokat mozgósító megnyilatkozások – olyan mintázatokat jelenítenek meg, amelyek a múlt tapasztalatával analógként érzékelhetők, ezek nem pusztán politikai jelenségekként hatnak. A történelmi analógiák ilyenkor figyelmeztető jelként működnek, mintegy „red light”-ként, amely a jelenben érzékelt normatív inkonzisztenciára – az elismerés ambivalenciájára és a felelősség relativizálására – irányítja a figyelmet.

Ez nem elsősorban a holokauszt leszármazottak „morális érzékenységéből” fakad, hanem abból, hogy a történelmi tapasztalat normatív horizontján keresztül látják a jelen üzeneteit, azaz egy olyan történelmi pozícióból, amelyben a múlt normatív horizontja strukturálja a jelen üzeneteinek percepcióját. Ami mások számára politikai vita vagy diskurzív túlzás, az számukra történelmi fenyegetettségi horizonttal terhelt kérdésként jelenik meg.

A trauma újraaktiválódásának lehetősége több szinten ragadható meg. Értelmezési szinten a jelen eseményei és diskurzusai a történelmi referenciakereten keresztül kerülnek olvasásra. Affektív szinten félelem és bizalmatlanság jelenik meg, amelyek nem elszigetelt érzelmi reakciók, hanem a normatív instabilitás percepciójához kapcsolódnak. Normatív szinten pedig az elismerés és felelősség láncolatának megbomlása válik érzékelhetővé.

A generációs különbségek ebben a keretben nem az elköteleződés intenzitásában, hanem a cselekvési horizont észlelésében mutatkoznak meg. A második generáció esetében erőteljesebb a közéleti jelenlét és a tanúságtétel mint stratégia. A harmadik generáció megszólalásai olyan mintázatot rajzolnak ki, amelyben a normatív inkonzisztencia érzékelése a társadalmi/politikai cselekvési tér korlátozottságának érzetével párosul. A társadalmi részvétel ezért gyakran közvetett, mikroszintű gyakorlatokban – oktatásban, kulturális munkában, közösségi kezdeményezésekben – artikulálódik. Ez nem a társadalmi elköteleződés gyengülését, hanem a cselekvési horizont strukturális átalakulását jelzi.

Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a mintázatok nem kizárólagosan generációspecifikusak, hanem a generációs helyzetekben eltérő hangsúlyokkal jelennek meg. A harmadik generáció megszólalásaiban gyakran megjelenő antinacionalista attitűd nem a nemzeti identitás elutasítását jelenti, hanem a kirekesztő nacionalista narratívákkal szembeni normatív kritikát. A politikai cselekvési lehetőségek beszűkülésének érzete összekapcsolódik a politikai cselekvési térrel szembeni reflexív távolságtartással, ami ebben a kontextusban nem pusztán apolitikusság, hanem egy olyan önvédelmi orientáció, amely egy polarizált, ellenségképzésre épülő közbeszédben a reflexió és az értékítélet visszahúzódását eredményezheti az egyéni szférába.

A magyar társadalmi és politikai kontextus sajátosságai különösen hangsúlyossá teszik ezeket a folyamatokat. Az interjúkban megjelenő

tapasztalatok arra utalnak, hogy a kirekesztő diskurzusok és emlékezetpolitikai konfliktusok nemcsak a biztonságérzetet gyengítik, hanem a holokauszthoz kapcsolódó emlékezeti mintázatok és generációs félelmek aktiválódásához is hozzájárulnak. A „bepakolt bőrönd" motívuma vagy a menekülés lehetőségének folyamatos mérlegelése ebben az összefüggésben nem pusztán félelemreakció, hanem a kollektív sebezhetőség tapasztalatának társadalmi lenyomata.

A nemzetközi szakirodalom – Danieli, Bar-On és más kutatók munkái – rámutat arra, hogy a trauma öröksége gyakran fokozott társadalmi felelősségvállalásban és közéleti részvételben artikulálódik. A jelen kutatás hozzájárulása abban áll, hogy ezt a jelenséget nem individuális morális minőségként, hanem a normatív infrastruktúra stabilitásának kontextusában értelmezi. A trauma normatív horizontja diagnosztikus, feltáró pozíciót tesz lehetővé, történelmi referenciapontként működik a jelen normatív állapotának értelmezésében.

Mindebből következik, hogy a reziliencia nem választható el az elismerés és felelősség normáinak koherenciájától. Amennyiben a társadalmi környezet maga is hozzájárul e normák instabilitásához, a reziliencia társadalmi feltételei meggyengülnek. Ilyen helyzetben az örökölt családi traumával élő személy egyéni megküzdése nem talál stabil kollektív keretet, amely megerősítené és fenntarthatóvá tenné a társadalmi részvétel lehetőségét. A reziliencia ilyenkor strukturális támogatottság nélkül marad.

A vizsgálat eredményei túlmutatnak önmagukon. A társadalmi trauma transzgenerációs jelenléte más történelmi traumák esetében is hasonló módon működhet normatív horizontként, amelyen keresztül a jelen normatív inkonzisztenciái értelmezést nyernek, és amely befolyásolja a bizalom, a biztonság és a reziliencia társadalmi feltételeit.

6. Konklúzió

Az elemzés egyik központi tanulsága, hogy a leszármazottak biztonság- és bizalomérzetének megingása az elismerés és felelősség normáinak ambivalens érvényesülésével függ össze, s ez világosan az ellentmondásos múlt-feldolgozás és a jelen társadalmi–politikai struktúrái metszéspontjában válik láthatóvá. Ebben az értelemben a holokauszt transzgenerációs öröksége nem pusztán kollektív emlékezetként jelenik meg, hanem a társadalom morális önértelmezésének próbájaként is, annak mércéjeként, hogy a nemzeti közösség mennyiben képes együtt élni saját múltjával, és mennyiben hajlandó tanulni belőle. A bemutatott elemzés azt is világossá teszi, hogy a trauma öröksége a másod- és harmadgenerációs leszármazottak megszólalásaiban normatív érzékenységként és a jelen társadalmi állapotára irányuló reflexív értelmezésként artikulálódik. A biztonság, a bizalom és a megküzdés kérdései olyan normatív értékelési kereteket jelenítenek meg, amelyekben a kortárs társadalmi és politikai környezet morális minősítése és a cselekvési lehetőségek mérlegelése összekapcsolódik. A holokauszt emlékezete így nem lezárt múlt, hanem aktív referenciapont, amely a jelen igazságossági, felelősségi és együttélési dilemmáit strukturálja.

Az empirikus elemzés során azonosított megküzdési stratégiák – az aktív társadalmi részvétel, az elzárkózás és a menekülés – nem egymást kizáró válaszokként értelmezhetők, hanem a reziliencia eltérő konfigurációiként. Ezek a mintázatok azt jelzik, hogy a túlélőgenerációk utódai nem csupán alkalmazkodni próbálnak a társadalmi környezethez, hanem folyamatosan mérlegelik annak erkölcsi minőségét, és saját cselekvési lehetőségeiket ehhez igazítják.

A generációs különbségek elemzése tovább árnyalja ezt a képet. Míg a második generáció megszólalásaiban hangsúlyosabb a tanúságtétel és a közéleti felelősségvállalás igénye, addig a harmadik generáció esetében erőteljesebben jelenik meg az erkölcsi érzékenység és a politikai cselekvés korlátozottságának érzékelése. Ezek az eltérések nem értékbeli különbségekre, hanem eltérő történelmi helyzetekhez és társadalmi tapasztalatokhoz való alkalmazkodási módokra utalnak.

Ebben az értelemben a normatív inkonzisztencia nem morális minősítés, hanem a társadalmi rend egy sajátos konfigurációjának leírása. Olyan helyzetet jelöl, amelyben az egymásnak ellentmondó normatív üzenetek torzítják a trauma kollektív jelentését, és ezáltal az egyéni és kollektív értelmezési horizontot egyaránt befolyásolják.

Az elemzés elméleti értelemben Émile Durkheim társadalmi tény fogalmához kapcsolható vissza, amennyiben a holokauszt transzgenerációs örökségét a világ értelmezését strukturáló, kollektíven szerveződő tapasztalati keretként írja le. E mintázatok kényszerítő ereje abban ragadható meg, hogy a résztvevők nem szabadon választott reakciókként, hanem „adott" társadalmi feltételekhez való alkalmazkodásként írják le saját stratégiáikat. Ebben az értelemben a holokauszt transzgenerációs öröksége nem csupán emlékezeti tartalom, hanem társadalmi

tényként működő tapasztalat, amely strukturálja a bizalomhoz, a biztonsághoz és a társadalmi részvételhez való viszonyokat.

A dolgozat eredetisége abban áll, hogy a holokauszt traumájának transzgenerációs jelenlétét nem elszigetelt pszichológiai jelenségként, hanem normatív horizontként értelmezi, amely strukturálja a jelen társadalmi állapotának érzékelését. A trauma öröksége ebben a keretben nem pusztán identitásképző tényező, hanem diagnosztikus pozíció, amely a normatív inkonzisztenciákra érzékeny perspektívát hoz létre. A rezilienciát pedig nem egyéni alkalmazkodási készségként, hanem társadalmilag feltételezett és erkölcsileg strukturált folyamatként ragadja meg, amelynek kibontakozása az elismerés és felelősség normáinak koherenciájától is függ. Az elemzés rámutat arra, hogy a trauma öröksége a kortárs magyar társadalomban egyszerre jelent sebezhetőséget és kritikai erőforrást. Olyan érzékenységet, amely képes reflektálni a kirekesztés, az igazságtalanság és a morális közöny formáira. Ebből a szempontból a kutatás nem lezárt válaszokat, hanem értelmezési kereteket kínál; ezek relevanciáját és korlátait a dolgozat záró részében, a kutatás határainak tárgyalásakor reflektíven vizsgáljuk.

7. Korlátok és további kutatási irányok

A kutatás egyik tudatos korlátja az volt, hogy az interjúk kvalitatív elemzését radardiagramokkal szemléltettük, amelyek a fő tematikus dimenziók – biztonság, bizalom, szolidaritás és reziliencia – relatív előfordulását és generációs eltéréseit jelenítették meg. Ez a vizualizáció lehetővé tette a mintázatok áttekinthető és összehasonlítható bemutatását, ugyanakkor nem tette láthatóvá a tematikus kategóriák közötti relációs összefüggések mélyebb szerkezetét. A további kutatások egyik iránya ezért a kódolt interjúadatok hálózatelemzése lehetne, amely a kódegyüttjárások relációs mintázatait vizsgálná. Egy ilyen megközelítés nem csupán módszertani bővítést jelentene, hanem annak feltárását is, hogy a trauma normatív horizontjához kapcsolódó fogalmak – bizalom, biztonság, felelősség, reziliencia – miként szerveződnek egymással összefüggő jelentésmezőbe, és mely elemek töltenek be központi vagy összekötő szerepet ebben a relációs térben.

A kvalitatív interjús minta nem statisztikai értelemben reprezentatív, ezért az eredmények nem általánosíthatók a holokauszt-túlélők leszármazottjainak teljes populációjára. A kutatás célja nem a gyakoriságok becslése volt, hanem a megszólalásokban kirajzolódó tapasztalati mintázatok, értelmezési logikák és normatív orientációk feltárása. A 95 interjúban megjelenő konzisztens jelentésstruktúrák ezért analitikus értelemben relevánsak, mivel a transzgenerációs trauma társadalmi működésének és a normatív inkonzisztencia érzékelésének megértéséhez járulnak hozzá.

További kutatási irányként indokolt a nemzedéki összehasonlítás elmélyítése, különösen a negyedik generáció bevonásával, valamint nemzetközi összevetések más poszttraumás társadalmi kontextusokkal. Ilyen keretet jelenthetnek például a volt jugoszláv térség háborús tapasztalatai, a kelet-európai diktatúrák öröksége vagy a dél-afrikai igazságtételi folyamatok. Az ilyen összehasonlító vizsgálatok hozzájárulhatnának annak feltárásához, hogy a társadalmi traumához kapcsolódó normatív horizont miként alakul különböző kulturális és politikai környezetekben, és milyen intézményi feltételek segítik elő – vagy akadályozzák – az elismerési és felelősségi normák koherens érvényesülését.

A kutatás további korlátja az elméleti és módszertani fókuszválasztásból fakad. Az elemzés nem a pszichológiai sérülékenység vagy az egyéni traumafeldolgozás klinikai dimenzióira irányult, hanem arra, hogy a holokauszt traumájának transzgenerációs jelenléte miként artikulálódik társadalmi tapasztalatokban, normatív értelmezésekben és közösségi viszonyulásokban. Ennek következtében az egyéni szenvedés pszichodinamikai aspektusai háttérben maradnak. A vizsgálat elsődlegesen a biztonság, a bizalom és az elismerés társadalmi feltételeire, valamint a reziliencia kollektív kereteire fókuszált. Ez a hangsúlyeltolódás nem a pszichológiai dimenziók jelentőségének tagadása, hanem annak tudatos kijelölése, hogy a trauma társadalmi működésének megértéséhez szükség van a normatív és intézményi környezet elemzésére is. Ebből következően a jövőbeli interdiszciplináris kutatások – amelyek a klinikai, pszichodinamikai és társadalomelméleti szinteket integrálják – tovább árnyalhatják a transzgenerációs trauma komplex működését.

Felhasznált irodalom

Alexander, Jeffrey C. 2004 Toward a Theory of Cultural Trauma. In Alexander, Jeffrey C. – Eyerman, Ron – Giesen, Bernhard – Smelser, Neil J. – Sztompka, Piotr eds. *Cultural Trauma and Collective Identity.* University of California Press, Berkeley.

Alexander, Jeffrey C. 2012 *Trauma: A Social Theory.* Polity Press, Cambridge.

Barocas, Helena A. – Barocas, Carl B. 1973 Manifestations of Concentration Camp Effects on the Second Generation. *American Journal of Psychiatry,* 130. (7.) 820–821. https://doi.org/10.1176/ajp.130.7.820

Bar-On, Dan 1989 *Legacy of Silence: Encounters with Children of the Third Reich.* Harvard University Press, Cambridge, MA.

Bar-On, Dan 1995 *Fear and Hope: Three Generations of the Holocaust.* Harvard University Press, Cambridge, MA.

Bar-On, Dan - Eland, Jeanette - Kleber, Rolf J. - Krell, Robert - Moore, Yael - Sagi, Abraham - Sriano, Erin - Suedfeld, Peter - van der Velden, Peter G. - van IJzendoorn, Marinus H. 1998 Multigenerational Perspectives on Coping with the Holocaust Experience: An Attachment Perspective for Understanding the Developmental Sequelae of Trauma across Generations. *The International Society for the Study of Behavioural Development*, 22. (2.) 315-338.

Békés, Vera - Starrs, Clair 2024a Assessing Transgenerational Trauma Transmission: Development and psychometric properties of the Historical and Transgenerational Trauma Questionnaire (HITT-Q) *European Journal of Psychotraumatology.* 15. (1.) 2329510. https://doi.org/10.1080/20008066.2024.2329510

Békés, Vera - Starrs, Clair 2024b Transgenerational Trauma: Perceived Parental Style, Children's Adaptational Efforts, and Mental Health Outcomes in Second and Third Generation Holocaust Offspring in Hungary *Journal of American Orthopsychiatry*, 95. (1.) 12–22. https://doi.org/10.1037/ort0000758.

Blumer, Herbert 1954 What is wrong with social theory? *American Sociological Review*, 19. (1.) 3–10.

Bowen, Glenn A. 2019 *Sensitizing Concept*. SAGE Research Methods Foundations. http://dx.doi.org/10.4135/9781526421036

Braun, Virginia – Clarke, Victoria 2006 Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3. (2.): 77–101.

Braun, Virginia – Clarke, Victoria 2022 *Thematic Analysis*. SAGE Publications, London.

Bruneau, Emile G. – Cikara, Mina 2017 Parochial Empathy Predicts Reduced Altruism and the Endorsement of Passive Harm. *Social Psychological and Personality Science,* 8. (8.) 934–942. https://doi.org/10.1177/1948550617693064

Campa, Blanca 2010 Critical Resilience, Schooling Processes, and the Academic Success of Mexican Americans in a Community College. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, 32. (3.) 429–455. DOI: 10.1177/0739986310369322

Campa, Blanca 2013 Cultivating Critical Resilience among Mexican American Community College Students through a Three-Way Learning Community. *Journal of Educational and Developmental Psychology*, 3. (2.) 74-88. http://dx.doi.org/10.5539/jedp.v3n2p74

Caruth, Cathy 1995 szerk. *Trauma: Explorations in Memory.* Johns Hopkins University Press, Baltimore.

Caruth, Cathy 1996 *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History.* Johns Hopkins University Press, Baltimore.

Danieli, Yael 1998 *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma.* Plenum Press, New York.

Danieli, Yael – Norris, Fran H. – Lindert, Jürgen – Paisner, Veronika – Engdahl, Bo – Richter, Jörg 2015 The Danieli Inventory of Multigenerational Legacies of Trauma, Part I: Survivors' Posttrauma Adaptational Styles in Their Children's Eyes. *Journal of Psychiatric Research,* 68. 167–175. doi: 10.1016/j.jpsychires.2015.06.011.

Dickson-Swift, Virginia – James, Erica L. – Kippen, Sandra – Liamputtong, Pranee 2009 Researching sensitive topics: Qualitative research as emotion work. *Qualitative Research Journal*, 9. (2.): 61–79.

Durkheim, Emile 1895/2014 *The Rules of Sociological Method and Selected Texts on Sociology and its Method*. Free Press, New York.

Eyerman, Ron 2019 *Memory, Trauma and Identity*. Palgrave – Macmillan.

Felman, Shoshana – Laub, Dori 1992 *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History.* Routledge, New York.

Ferenczi, Sándor 1949 Confusion of Tongues between Adults and the Child. *International Journal of Psycho-Analysis,* 30. 225–230.

Figley, Charles R. 1995. szerk. *Compassion fatigue. Traumatic Stress Disorder in Those Who Treat the Traumatized.* Routledge, New York.

Figley, Charles R. 2002 Compassion fatigue: Psychotherapists' chronic lack of self care. *Journal of Clinical Psychology.* 58. (11.) 1433 – 1441.

Freud, Sigmund 1914 Remembering, Repeating and Working-Through. In Strachey, James ed. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XII (1911–1913): The Case of Schreber, Papers on Technique and Other Works.* Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, London. 147 – 156.

Freud, Sigmund 1917 Mourning and Melancholia. In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIV (19141916): On the History of the Psycho-Analytic Movement, Papers on Metapsychology and Other Works*, 237-258.

Freud, Sigmund 1920/1961 *Beyond the Pleasure Principle. W.W.Norton&Company, New York, NY.* Forrás: https://ia902907.us.archive.org/17/items/SigmundFreud/Sigmund%20Freud%20%5B1920%5D%20Beyond%20The%20Pleasure%20Principle%20%28James%20Strachey%20Translation%201961%29.pdf Letöltve: 2023. 11.12.

Gilligan, Carol 1982 *In a Different Voice*. Harvard University Press, Cambridge, MA.

Greenfeld, Daliya – Reupert, Andrea – Harris, Nicholas – Jacobs, Nicky 2022 Between Fear and Hope: The Lived Experiences of Grandchildren of Holocaust Survivors. *Journal of Loss and Trauma,* 27. (2.) 120-136. https://doi.org/10.1080/15325024.2021.1905320

Gyáni Gábor 2016 *A történelem mint emlék(mű).* Kalligram, Budapest.

Hirsch, Marianne 2008 The Generation of Postmemory. *Poetics Today,* 29. (1.) 103–128. https://doi.org/10.1215/03335372-2007-019

Hirschberger, Gilad 2018 Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. *Frontiers in Psychology,* 9. 1441. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441

Johansson, Thomas – Mattsson, Christer 2024 Life Gained – Identity Lost – Untold Stories from the Second- and Third-Generation Holocaust Survivors. *International Journal of Sociology,* 54. (1.): 12–28. DOI:10.1080/00207659.2024.2440996

Kellermann, Natan P. F. 2001 Transmission of Holocaust Trauma – An Integrative View. *Psychiatry,* 64. (3.) 256–267. https://doi.org/10.1521/psyc.64.3.256.18464

Kovács, András 2013 *The Stranger at Hand*. Brill, Leiden-Boston.

Kovács, András 2012 Antisemitic Prejudice and Political Antisemitism in Present-Day Hungary. *Journal for the Study of Antisemitism*, 4. (2.) 443 – 467.

Kovács, Henriett - Ursula K. Mindler-Steiner 2015 Hungary and the Distortion of Holocaust History: The Hungarian Holocaust Memorial Year 2014. *Politics in Central Europe*, 11. (2.) 49 – 72.

Levy, Daniel – Sznaider, Natan 2004 The institutionalization of cosmopolitan morality: the Holocaust and human rights. *Journal of Human Rights*, 3. (2.): 143-157. DOI:10.1080/1475483042000210685

Morgan, Mary L. – Franco, Vanessa – Felix, Erica – Ramirez, N. M. 2022 "And the Ones that Survived had Hope": Resilience in Holocaust Survivors. *Journal of Social Action in Counseling and Psychology,* 14. (2.): 111–126. DOI:10.33043/JSACP.14.2.111-126

Newman, Elana – Kaloupek, Danny G. 2004 The risks and benefits of participating in trauma-focused research studies. *Journal of Traumatic Stress*, 17. (5.): 383–394.

Noor, Masi – Shnabel, Nurit – Halabi, Samer – Nadler, Arie 2012 When Suffering Begets Suffering: The Psychology of Competitive Victimhood Between Adversarial Groups in Violent Conflicts. *Personality and Social Psychology Review,* 16. (4.) 351–374. https://doi.org/10.1177/1088868312440048

Pearlman, Laurie Anne – Mac Ian, Paul S. 1995 Vicarious traumatization: An empirical study of the effects of trauma work on trauma therapists. *Professional Psychology: Research and Practice*, 26. (6.): 558–565.

Smelser, Neil J. 2004 Psychological Trauma and Cultural Trauma. In Alexander, Jeffrey C. – Eyerman, Ron – Giesen, Bernhard – Smelser, Neil J. – Sztompka, Piotr eds. *Cultural Trauma and Collective Identity.* University of California Press, Berkeley.

Starrs, Clair J. - Békés, Vera 2024 Historical intergenerational trauma transmission model: A comprehensive framework of family and offspring processes of transgenerational trauma. *Traumatology.* Advance onlinepublication. https://dx.doi.org/10.1037/trm0000505 Letöltve: 2025. 01.22.

Staub, Ervin - Vollhardt, Johanna Ray (2008) Altruism Born of Suffering: The Roots of Caring and Helping After Victimization and Other Trauma. *American Journal of Orthopsychiatry* 78. (3.) 267–280. DOI: 10.1037/a0014223

Sztompka, Piotr 1999 *Trust: A Sociological Theory.* Cambridge University Press, Cambridge.

Sztompka, Piotr 2000 Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. *European Journal of Social Theory,* 3. (4.) 449–466. https://doi.org/10.1177/136843100003004004

Sztompka, Piotr 2004 The Trauma of Social Change. In Alexander, Jeffrey C. – Eyerman, Ron – Giesen, Bernhard – Smelser, Neil J. – Sztompka, Piotr eds. *Cultural Trauma and Collective Identity.* University of California Press, Berkeley.

Todorov, Tzvetan 2005 *A rossz emlékezete, a jó kísértése*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Tronto, Joan C. 1993 *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. Routledge, New York.

Ungváry Krisztián 2014 Kinek az emlékműve? *Szombat Online.* https://www.szombat.org/hireklapszemle/ungvary-krisztian-kinek-az-emlekmuve Letöltve: 2017. 01. 12.

Ungváry Krisztián 2015 Kollektív társadalmi tapasztalatok. In *Megélni, Megvallani*. Századvég Kiadó, Budapest. 117 – 132.

Vollhardt, Johanna Ray 2009 Altruism Born of Suffering and Prosocial Behavior Following Adverse Life Events: A Review and Conceptualization. *Social Justice Research*, 22. (1.) 53–97.

Vollhardt, Johanna Ray – Staub, Ervin 2011 Inclusive altruism born of suffering: The relationship between adversity and prosocial attitudes and behavior toward disadvantaged outgroups. *American Journal of Orthopsychiatry,* 81. (3.) 307-315. https://doi.org/10.1111/J.1939-0025.2011.01099.X Letöltve: 2023. 04. 05.

Volkan, Vamik D. 1997/2001 *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*. (revised ed.) Farrar, Straus and Giroux, New York.

Volkan, Vamik D. 2004 *Blind Trust: Large Groups and Their Leaders in Times of Crisis and Terror*. Pitchstone Publishing, Charlottesville, VA.

Zombory Máté 2012 Határtalan emlékezés. *Café Bábel*, 21.(66.) 103-110.

Zombory Máté 2017 A tanú elhallgattatása és a történelem visszatérése. A kulturális trauma-elmélet kudarca. *Szociológiai Szemle* 27.(2.) 23–40.

Zombory Máté 2019 *Traumatársadalom*. Kijárat Kiadó, Budapest.

Ábrajegyzék

1. ábra.
A közösségi biztonságérzet feltételei (radardiagram, nők–férfiak összevetés, N=95)
Forrás: saját szerkesztés (N=95; 2022–2023-as kutatási adatfelvétel)..
2. ábra.
A holokauszt családi tapasztalatának hatása a társadalmi érzékenységre (radardiagram, nemek szerinti különbségek, N=95)
Forrás: saját szerkesztés (N=95; 2022–2023-as kutatási adatfelvétel).
3. ábra.
A bizalom és bizalmatlanság társadalmi mintázatai (radardiagram, nők–férfiak összevetés, N=95)
Forrás: saját szerkesztés (N=95; 2022–2023-as kutatási adatfelvétel).
4. ábra.
A megküzdési stratégiák mintázatai – nők és férfiak összevetésében (radardiagram)
Forrás: saját szerkesztés (N=95; 2022–2023-as kutatási adatfelvétel).

Indries Krisztián – Békés Vera

„Kő a szíven”
– A zsidó identitás alakulása Magyarországon – 95 kvalitatív interjú tanulságai[1]

DOI 10.35402/kek.2026.2.3

ועידת התביעות
Claims Conference
Conference on Jewish Material Claims
Against Germany

In appreciation to the Conference on Jewish Material Claims Against Germany (Claims Conference) for supporting this research project.
Köszönet illeti a Németországgal Szembeni Zsidó Anyagi Kárigények Konferenciáját (Kárigény Konferencia) a kutatási projekt támogatásáért.

Absztrakt

A tanulmány 95 félig strukturált interjú (65 G2, 30 G3; 2022–2023) alapján tárja fel a holokauszt-érintett leszármazottak zsidó identitásának mintázatait Magyarországon, reflexív tematikus elemzéssel. Eredményeink szerint G2–ben gyakoribb a hallgatás, az ambivalencia és a családi „védő” kommunikáció, míg G3–ban nagyobb a közösségi láthatóság és az identitás nyíltabb vállalása; kevesebb rejtőzködés és óvatosság, több látható, explicit jelenlét a nyilvánosságban és a közösségi színtereken.

A vallási és kulturális identitás többnyire szétválik; a zsidó identitás meghatározása inkább kulturális–szekuláris alapú. Az antiszemitizmus kettős szerepet tölt be: fenyegetést és identitáserősítést is kivált. A „kő a szíven” metafora a krónikus, de heterogén szorongásélményt írja le; míg a rezilienciát a kreatív kifejezés és a közösségi beágyazottság támogatja. Következtetés: A G2 identitását túlnyomórészt a hallgatás, az ambivalencia és a „védő” családi kommunikáció mintázatai keretezik, ami fokozott alkalmazkodási terhekkel és fragmentált önmeghatározással járhat, ezért elsődlegesen narratív-integrációt és családközpontú, trauma-informált támogatást igénylő csoportnak tekinthetők. A posztemlékezet, a családi átörökítés és az aktuális társadalmi és politikai történések együtt keretezik a G3 identitását; trauma-informált, kulturálisan érzékeny támogatás biztosítása segíthetné ennek a közösségnek a mentálhigiénéjét.

Kulcsszavak: holokauszt; posztemlékezet; transzgenerációs trauma; zsidó identitás; antiszemitizmus; reziliencia; Magyarország.

Abstract

This article presents the findings of 95 semi-structured interviews among second (G2) and third generation (G3) offspring of Holocaust survivors in Hungary to map patterns of Jewish identity, using reflexive thematic analysis. In G2 we find more silence, ambivalence and protective family communication; in G3, greater public visibility, less hiding and caution, and more visible, explicit presence in public and community spaces, and a more open display of Jewish identity. Religious and cultural identity tend to decouple, with predominantly secular-cultural self-definition. Antisemitism plays a dual role - both threatening and identity - strengthening. The “stone on the heart” metaphor captures persistent yet heterogeneous anxiety; creative expression and community embeddedness support resilience. Conclusion: G2 identity is largely framed by patterns of silence, ambivalence, and “protective” family communication, which may be accompanied by heightened adaptive burdens and a fragmented self-definition; therefore, they can be regarded as a group that primarily requires narrative integration and family-centered, trauma-informed support. Postmemory, familial transmission, and current socio-political processes jointly frame G3 identity; the provision of trauma-informed,

[1] A kutatás a Ferkauf Graduate School of Psychology, Yeshiva University, New York és az ELTE Társadalomtudományi Kar (Budapest), Társadalmi Traumák Kutatócsoportja kollaborációjában valósult meg a Claims Conference támogatásával.

culturally sensitive support could help strengthen this community's mental health.

Keywords: Holocaust; postmemory; transgenerational trauma; Jewish identity; antisemitism; resilience; Hungary.

Bevezetés

A holokauszt túlélőinek másod – és harmadgenerációs leszármazottjai körében a zsidó identitás kialakulása és megélése összetett pszichoszociális folyamat, amelyre a családi történet, a transzgenerációs traumák és a történelmi – társadalmi kontextus egyaránt hatással van. A szocializmus időszakában Magyarországon sok zsidó család a diszkréciót és az asszimilációt választotta, míg az 1989 – 90– es rendszerváltást követően megindult a zsidó közösségi élet reneszánsza.

A magyarországi holokauszt–túlélők és leszármazottjaik identitásának transzgenerációs vizsgálata betekintést nyújt abba, hogyan formálódik az egyéni és kollektív önazonosság a trauma hosszú távú hatásain keresztül. A magyarországi sajátosság abban rejlik, hogy a posztszocialista örökségek, a jelen politikai diskurzusok és a poszt–holokauszt identitások egymással szorosan összefonódnak, ami párhuzamba állítható Assmann (2013) kulturális emlékezetelméletével, amely szerint a traumatikus múlt feldolgozása az aktuális társadalmi és politikai környezet függvénye.

A jelen tanulmány célja feltárni, hogyan alakul és milyen formákban nyilvánul meg a zsidó identitás azoknál az egyéneknél, akiknek családját közvetlenül érintette a holokauszt. A vizsgálat különös figyelmet fordít a transzgenerációs trauma hatására és ennek a mentálhigiénés aspektusaira, a vallási és kulturális identitás viszonyára, valamint arra, miként befolyásolja a zsidó identitás a társas kapcsolatokat és az értékrendet.

A holokauszt – trauma és zsidó identitás többszintű megközelítése

A zsidó identitás holokauszt utáni formálódásának megértéséhez komplex elméleti keretre van szükség, amely a makroszintű kulturális folyamatoktól a mélylélektani mechanizmusokig terjedő dimenziókat integrálja. Ez a többrétegű megközelítés teszi lehetővé, hogy megragadjuk azt az összetett folyamatot, amelyben a kulturális emlékezet keretezi a családi traumaátadást, ez individuális posztmemóriává alakul, majd etikai identitássá kristályosodik.

A kulturális emlékezet makroszintje

Jan Assmann (2013) elmélete alapján különbséget tehetünk a kommunikatív emlékezet – amely személyes emlékeken alapul és 3-4 generációt fog át – és a kulturális emlékezet között, amely intézményesített, ritualizált formában őrzi a kollektív múltat. A holokauszt kapcsán napjainkban épp e két forma közötti átmenet tanúi vagyunk: az utolsó túlélők halálával a személyes tanúságtétel fokozatosan átadja helyét az intézményesített emlékezetnek. A kulturális emlékezet megalapozó narratívákat teremt, amelyek identitásképző funkcióval bírnak – a holokauszt ilyen meghatározó eseménnyé vált a zsidó közösség számára.

A transzgenerációs trauma köztes szintje

Kellermann (2001) négy mechanizmust azonosít a trauma családi átadásában: a pszichodinamikus szinten tudattalan projekciók és azonosulások működnek; a szocializációs dimenzióban gyermeknevelési mintázatok és kommunikációs stílusok közvetítik a traumát; a családrendszer szintjén szerepek, határok és titkok formálják az átadást; végül a biológiai mechanizmusok epigenetikai változásokon és stresszválasz–mintázatokon keresztül érvényesülnek.

Danieli (1998) a túlélő családok adaptációs stratégiáit tipizálva négy mintázatot különít el. Az „áldozat családokban" passzivitás és folyamatos gyász uralkodik, a „harcos családokat" kontroll és állandó készenlét jellemzi, a „megszállott családokban" a múlt dominanciája és rituális emlékezés figyelhető meg, míg a „néma családok" a tagadás és elfojtás stratégiáját követik. Magyarországi második generációs Holokauszt-leszármazott mintán a Danieli paradigma szerinti szülői poszttraumás adaptációs stílusok hatása az utódok mentális egészségére az intenzívebb, traumával átitatott szülői működésen keresztül történik, melyek a leszármazottaknál nagyobb „adaptációs terhet/erőfeszítést" váltanak ki, és ez közvetítő úton több PTSD/C– PTSD, szorongás és depresszió tünettel jár (Békés–Starrs 2024; Békés Starrs 2024a).

A posztmemória mikroszintje

Marianne Hirsch (2012) posztmemória–koncepciója szerint a leszármazottak nem közvetlen emlékezeten, hanem mediált kapcsolaton keresztül viszonyulnak a múlthoz. Fényképek, történetek

és tárgyak közvetítésével képzeleti rekonstrukciót hoznak létre, amely intenzív érzelmi bevonódással jár. A trauma megtestesült tudásként, testi szinten is öröklődik. A posztmemóriát fragmentált narratívák, érzelmi telítettség, az emlékezés imperatívusza, valamint a kreativitás és képzelet meghatározó szerepe jellemzi a múlt rekonstrukciójában.

Az etikai identitás kristályosodása

Az etikai identitásra vonatkozó értelmezés részben Erős Ferenc identitáskutatásaira, részben a jelen kvalitatív elemzés szerzői interpretációjára támaszkodik. A trauma kollektív feldolgozása specifikus értékorientációt eredményez. A világ jobbá tételének morális kötelessége, a társadalmi igazságosság iránti elkötelezettség, a kisebbségek védelmének és az üldözöttekkel való szolidaritásnak az ethosza alakul ki. Ez kritikai gondolkodásban, tekintélyellenességben, valamint az oktatás és tudás, mint túlélési stratégia felértékelődésében nyilvánul meg.

Erős Ferenc (2007) a magyar kontextus sajátosságait elemezve rámutat a kettős identitás dilemmájára, az asszimiláció kudarcának traumájára, a szocializmus alatti „láthatatlan zsidóság” jelenségére, valamint a rendszerváltást követő identitás–rekonstrukció folyamataira.

Pszichoanalitikus szempontok

Az interszubjektív pszichoanalízis (Stolorow et al., 1994) perspektívájából az implicit relacionális tudás nem–verbális szinten, projektív identifikáción és egyéb mélylélektani mechanizmusokon keresztül adódik át. A sebezhetőség élménye és a feldolgozatlan veszteségek generációkon át tovább élnek, formálva az utódok pszichés valóságát.

Integratív megközelítés: a HITT modell

A Historical Intergenerational Trauma Transmission (HITT) modell e különböző szinteket egységes keretbe foglalja, öt dimenziót meghatározva: családi sérülékenység, utódsérülékenység, családi reziliencia, utódreziliencia és történelmi morális sérülés. A modell újítása, hogy nemcsak a patológiás folyamatokat, hanem a reziliencia védőfaktorait is integrálja – így a családi kohézió és a pozitív értékek átadása ellensúlyozhatja a traumatranszmisszió káros hatásait (Békés és Starrs, 2024b). A történelmi morális sérülés koncepciója pedig megragadja azokat az erkölcsi dilemmákat és terheléseket, amelyek a túlélést kísérő morális kompromisszumokból fakadnak (Starrs – Békés 2024 Békés – Starrs 2024c).

A továbbiakban a HITT-modell ismertetése Békés és Starrs (2024b) tanulmányában bemutatott koncepcionális modelljére épül. Ez a többszintű elméleti keret nem hierarchikus rendszert alkot, hanem egymást átható, kölcsönösen meghatározó dimenziókat, amelyek együttesen teszik értelmezhetővé a zsidó identitás komplex formálódását a holokauszt árnyékában.

Módszertan

A kutatás az ELTE Társadalomtudományi Karának Társadalmi Traumák Kutatócsoportja és a Ferkauf Graduate School of Psychology, Yeshiva University (New York) együttműködésében valósult meg, a Claims Conference támogatásával. A vizsgálat első szakasza 2020–ban egy online kérdőíves kutatás volt, amelyben 734 másod – és harmadgenerációs holokauszt–túlélő vett részt (Békés, Yeshiva University). A második, kvalitatív szakasz 2022–2023 között zajlott. Az interjúkat ELTE szociológia szakos és az OR – ZSE szociális munkás hallgatói készítették, az interjúprotokollt és módszertani felkészítést Békés Vera, Háberman Zoltán, Indries Krisztián, és Kövér–Van Til Ágnes vezette.

A kutatás időzítése több szempontból is kritikus volt: egyszerre volt jelen a politikai polarizáció csúcspontja, a liberális identitások pejoratív címkézése a köznyelvben („libsizés”), az ukrajnai háború trauma-reaktiváló hatása, valamint a holokauszt-érintettek identitásának és történeteinek politikai instrumentalizációja elleni védekezés szükségessége a zsidó közösségben. A nacionalista diskurzus, a Horthy – korszak rehabilitálására tett kísérletek, valamint az antiszemitizmus rejtett és nyílt formái erősíthetik az „ellennarratíva” és a vállalt zsidó identitás szükségességének attitűdjét.

Összesen 95 félig strukturált interjút végeztünk Budapesten és környékén élő résztvevőkkel, akiknek legalább egyik szülője vagy nagyszülője holokauszt túlélő volt. A mintát 65 második generációs (túlélők gyermekei) és 30 harmadik generációs (túlélők unokái) személy képezi. Az interjúalanyok életkora 30 és 80 év között változott. Az interjúk fókuszában az identitás alakulása, a családi emlékezet, a vallási gyakorlat valamint a társas kapcsolatok és a traumaátadás kérdései álltak. Az interjúk félig strukturált kérdéscsomag alapján készültek, amely az identitás, családi emlékezet, vallási gyakorlat, társas kapcsolatok és megküzdési stratégiák témaköreit fedte le.

Az interjúk szövegét tematikus elemzéssel dolgoztuk fel. A tematikus elemzés kvalitatív kutatási módszer, amely rugalmas és sokoldalú, és amellyel az adatkészleten belüli minták, témák és jelentésösszefüggések azonosítása, elemzése és értelmezése történik. A cél a vizsgált jelenség árnyalt, mélyreható megértése (Braun – Clarke, 2006). Kódolási folyamaton keresztül azonosítottunk visszatérő gondolatokat, fogalmakat vagy mintákat, amelyeket aztán témákká, visszatérő motívumokká és kategóriákká szerveztünk. Ilyen visszatérő motívumok (kategóriák) például identitásfelvállalás, trauma – hatás, vallási szokások. Az alábbiakban a legfontosabb eredményeket és azok értelmezését mutatjuk be, hivatkozva a releváns szakirodalmi kontextusra.

Eredmények

Generációk közötti különbségek az identitás kommunikációjában

Több második generációs interjúalany felidézte, hogy a 70-es és 80-as években szülei tudatosan intették őket: „ne mondd az óvodában/iskolában, hogy zsidó vagy (G2)". Ez a titkolózás volt az otthoni „politika" a Kádár – korszakban, ami megfelelt a korszak szociopolitikai környezetének.

Ugyanakkor a második generáció körében találkozhattunk egy kiegyensúlyozottabb kommunikációs modellel is. Egy 1948-ban született interjúalany beszámolt arról, hogy családjában „se tabu nem volt a téma, de naturális részleteket sem mondtak (G2)". Ez a középút jellemzően 8 éves korban kezdődött, amikor az édesanya „azt a szót bevezette, hogy mi zsidók vagyunk és a zsidókat üldözték a háborúban (G2)". Érdekes módon ebben a modellben az „antiszemitizmus" szó is korán megjelent a gyermeki tudatban: „azt a szót is emlékszem így 8 évesen: antiszemitizmus (G2)".

Az interjúk során különösen érdekesen jelent meg a családi kommunikáció kétarcúsága. Egy interjúalany beszámolt arról, hogy „erről úgy nem beszéltünk a családban. Tehát hogy… Persze tudtam, hogy az anyukám testvére meghalt, mert ő állandó téma volt, de nem egy ilyen erőltetetten, csak hát a fényképeket láttam róla, meg a nagymamám ugyanúgy mesélt róla, szinte, minthogyha még mindig családtag lenne, tehát egy ilyen élő történetek voltak róla. (G2)" Ez a narratív folytonosság rámutat arra, hogy a családi emlékezet fenntartása mellett a trauma explicit feldolgozása gyakran elmaradt.

A családi emlékezet fenntartásának különleges formái is megjelentek. Egy interjúalany beszámolt arról, hogy édesanyja titokban gyújtott mécsest a fürdőszobában az elpusztult rokonok emlékére: „az ő emlékére gyújtotta meg, de ez nagyon jellemző volt, hogy addig nem gyújtotta meg és nem beszélt róla, amíg mi ébren voltunk. Tehát a mi lefekvésünk után meggyújtott egy mécsest a fürdőszobában Helénke emlékére. (G2)" Ez a rejtett rituálé jól mutatja a családi emlékezet ambivalens természetét.

Egy másik mintázat is kibontakozott az interjúkból: a korai, de kontrollált identitás – kommunikáció. Egy második generációs interjúalany beszámolt arról, hogy „azt hiszem, majdnem biztos, hogy 8 éves voltam és a nővérem 10, amikor Anyukám ezt a szót bevezette, hogy mi zsidók vagyunk és a zsidókat üldözték a háborúban. Erre a két mondatra emlékszem, a holokauszt szó nem létezett a magyar szótárban akkor. (G2)" Ez a korai, de szabályozott információátadás jellemző volt több családban: „amennyit mondtak, mondtak, az én Anyukám például... és valahogy mi gyerekek is és tudomásom szerint a korcsoportomban minden gyerek érezte, hogy jobb, ha nem kérdezünk részleteket. (G2)"

Ugyanakkor a rendszerváltás után a 90– es években egy nyitási folyamat indult meg: a korábban tabuként kezelt zsidó származásról egyre többen kezdtek nyíltan beszélni. A vizsgált minta alapján a „végre lehet beszélni" mentalitás katalizátorként hatott a kelet– európai zsidó identitás újrafogalmazására. Többen említették, hogy tizenéves korukban vagy fiatal felnőttként kezdtek tudatosan kapcsolódni zsidó közösségekhez (például ifjúsági csoportokhoz, nyári táborokhoz, Izraelbe szervezett utazásokhoz). Ez az időszak sokaknál identitásuk újrafelfedezését jelentette. Egy interjúalany beszélt arról, hogy „azok, akik '89 – '90–ben voltak kamaszok, náluk megjelentek a mindenféle szervezetek. Nekem minden unokatestvérem vagy Izraelben volt, vagy a Szarvasi táborban voltak, tehát mindenkinek volt valamiféle kötődése (G3)."

Ezzel szemben a harmadik generáció tagjai – akik már a 90-es években vagy később szocializálódtak – eleve szabadabban vállalhatták identitásukat nyilvánosan. Többen hangsúlyozták, hogy „középiskolában már nem titkoltam a zsidó származásomat (G3)", sőt büszkeséggel beszéltek róla.

A generációk közötti különbségekben a történelmi kontextus szerepe meghatározó. A szocialista rendszerben a zsidó identitás privát üggyé vált, amelyet „tartsunk otthon", ezzel szemben a

posztszocialista időszak a közösségi identitás újraéledését hozta. Ez a minta összhangban áll más poszt–holokauszt társadalmak tapasztalataival, ahol a második generáció gyakran identitás–konfliktusokkal és ambivalenciával küzdött, míg a harmadik generáció már bátrabban kereste gyökereit és közösségét (Kellermann 2001; Erős 2007).

A transzgenerációs trauma és az identitás kapcsolata

A holokauszt traumája generációkon átívelően formálta a vizsgált személyek identitását. Szinte minden interjúban megjelent annak tudata, hogy a felmenők átélték a vészkorszak borzalmait, és ennek hatása van a leszármazottak életére. Több résztvevő expliciten megfogalmazta, hogy „az ő traumájuk engem is befolyásol, az én életemre is kihatással van" (G3). Az egyik harmadik generációs interjúalany így fogalmazott: „amikor rájöttem arra, hogy az ő traumájuk az én identitásomat is meghatározza, sőt a napi viselkedésemet is befolyásolja, az komoly fordulópont volt az életemben. (G3)"

A holokauszt–emlékezet és a trauma átörökítése a zsidó identitás egyik központi elemévé vált a másod– és harmadgenerációs túlélők leszármazottjainál. Még ha a családban nem is kerültek szó szerint átadásra a traumatikus emlékek, a félelem és szorongás bizonyos formái tudattalanul beépültek a következő generációk pszichéjébe. Az interjúkban gyakori „csak utólag tudtam meg", „nem beszéltek róla" típusú emlékek, amik arra utalnak, hogy a hallgatás (vagy félinformációk), a tudáshiány már önmagában is aláássa a pszichés integritást. A beszámolók önleírások, noha nem tekinthetők klinikai diagnózisnak, de az életminőséget befolyásoló pszichés megéléseket jelölnek.

A transzgenerációs trauma egyik metaforája a „kő a szíven" kifejezés volt. Egy második generációs interjúalany a Napfény íze című film utolsó jelenetére hivatkozva fogalmazta meg: „az én szívemen születésemtől ott van egy kő, amivel én megtanultam együtt mozogni (G3)". Ez a metafora jól kifejezi azt az állandó szorongást, amely áthatja a leszármazottak életét: „mindannyiunkon ott van egy állandó szorongás a mélyben, nincs megfogalmazva pontosan, hogy miről szól (G3)".

Ez a mélyben meghúzódó szorongás konkrét pszichológiai tünetekben is megnyilvánul. Ugyanez az interjúalany beszámolt arról, hogy amikor különböző terápiás módszerek során azt kérték tőle, hogy „Menj vissza egy olyan helyre, ahol te felhőtlenül boldog voltál!", akkor „mindig azt éreztem, hogy olyan hely nincs az én életemben, ahol azt mondhatnám, hogy felhőtlen G2". Ennek a „kőnek" a jelenléte megakadályozza a teljes elfeledkezést és gondtalanságot. A „kő a szíven" metafora hatékony képi eszköz, de fontos hangsúlyozni, hogy a trauma megélése rendkívül heterogén: vannak, akik ezt az állandó szorongást érzik, míg mások a trauma ellenére kiegyensúlyozott életvezetésről számolnak be. A metafora használata tehát inkább egy lehetséges pszichológiai mintát jelöl, mintsem univerzálisa általánosítható tapasztalatot.

Figyelemre méltó az egyik interjúalany beszámolója a trauma átadás mechanizmusáról: „nálunk fokozta a traumát, hogy tabusítás volt, ez egy stratégia. Ez nálunk teljesen nyíltan volt, a nagymamám mindent nyíltan mesélt... az anyukám egy az egyben mindent elmondott nekem kicsi koromtól kezdve (G3)." Ez a nyílt kommunikáció azonban paradox módon megnehezítette a feldolgozást: „Felnőtt fejjel én most azt gondolom, hogy olyan tehernek a rátevése volt, ami meg éppen ezért volt nehéz nekem (G3)." Ezekben az interjúrészletekben több más interjúhoz hasonlóan megjelenik a más kutatásokból is ismert tabusítás – nyíltság paradoxon, a narratív átadás vs. hallgatás mintázat (Kellermann 2001).

A trauma szomatikus megnyilvánulásai is megfigyelhetők a leszármazottaknál. Egy interjúalany beszámolt arról, hogy „a mai napig hogyha a Holokauszt téma van, akkor ilyen testi szindrómáim lesznek. Ilyen furcsa érzés, elönt a meleg, a verejték, vagyis a trauma jelei abszolút megjelennek rajtam. De csak ezzel a témával kapcsolatban jelennek meg rajtam ilyen jellegű testi szindróma jelek (G2)."

A transzgenerációs trauma továbböröklődése a harmadik generáción is megfigyelhető. Egy második generációs édesanya részletesen beszámolt 1975–ben született fiáról, akinél „ugyanúgy készenlétben áll, hogyha bármikor baj történik, akkor ott legyen... mint egy készenlétben álló tűzoltóságnak a parancsnoka (G2)". Ez a hipervigilancia konkrét példákon keresztül is megmutatkozott: amikor a szülők késő este jelezték, hogy útközben megállnak aludni, a fiú azonnal részletes biztonsági utasításokat adott: „A kocsit egy olyan helyen hagyjátok a parkolóban, ahol van világítás, ne hagyjátok bent a kompjútert a kocsibanG3". Az édesanya reflexiója szerint „ez a gyerek úgy érzi, hogy ő a mi apánk, és mi egy kicsit még tapasztalatlan vagy felelőtlen... gyerekek vagyunk (G2)".

Az interjúk gyakran érzelmi megterhelődésről tanúskodtak, a sírás és a „nem lehet feldolgozni"

megjegyzések az identitás és emlékezés továbbra is fennálló pszichés megdolgozatlanságát, a trauma elmeséletlenségét jelzik. Bar – On (1995) „kettős fal" elmélete jól leírja a generációs különbségeket: a fiatalabbak nyitottabban beszélnek, míg a harmadik generációban megjelennek az érzelmi kimerültség jelei „elég már belőle (G3)."

Azonban több interjúalany arról számolt be, hogy a beszélés nem okozott különösebb nehézséget számukra. Az egyik alany így fogalmazott: „Nem, egyáltalán nem [nehéz beszélni erről]. Egyrészt már elég idős vagyok hozzá, másrészt meg nem én éltem át, én csak hallottam a történeteket. (G3)". További kutatásokat igényelne a harmadik generáció megküzdési mintázatainak az identitással való összefüggésé.

A kreatív feldolgozás mint megküzdési stratégia

Az interjúk során felbukkant egy különösen érdekes jelenség: a trauma kreatív kifejezése és feldolgozása. Egy interjúalany beszámolt arról, hogy „írtam szövegeket, akár prózai, akár verses formában és akkor nagyon erősen előjöttek Holokauszt képek, de emlékszem, hogy ezek kifejezetten traumatikus emlékekhez voltak köthetők. (G3)"

Ez a kreatív feldolgozás különösen intenzív volt a rendszerváltás időszakában: „Amikor az ember életében vannak személyes sorsfordulók, akkor szoktak ezek aktiválódni. A fiatal felnőttkor egy normatív krízis és akkor egy csomó minden például gyermekkori nehézségek, akkor ezek felerősödnek és nekem ez pont a rendszerváltásra esett. (G3)"

A kreatív munka során megjelenő képek mélyen gyökereznek a családi narratívákban: „az egyik ilyen kép, metafora az arról szól, hogy a Holokausztban meghalni azt én egy verses formában leírtam. Úgy volt az egész, hogy a dédapám, aki kvázi meghalt és mégis ő mondja el, hogy mi történt, azonban ezt héberül mondja és én nem is értem, hogy mit mond csak sejtem (G3)."

A kreatív feldolgozás másik formája a regényírás. Egy második generációs női interjúalany beszámolt arról, hogy megírta a „XY regényét", amely „nem életrajzi, mert a főszereplő kislány 16 éves … nekem egy jobb változatom (G2)". A regény egy „választott apát" is bemutat, „az is egy Holokauszt–túlélő, ahogy a kislány is egy elárvult Holokauszt–túlélő. Itt van egy olyan apa, amit én is szerettem volna, ha lett volna (G3)". A kreatív feldolgozás viszonylag ritkább megjelenése az interjúkban összefügghet azzal, hogy a kutatás nem művészetterápiás kontextusban zajlott. Az irodalom- és művészetterápiás önismereti munka és a zsidó identitás alakulása további kutatásokat igényel.

A vallási gyakorlat és a kulturális identitás szétválása

Az interjúk tanúsága szerint a megkérdezettek többségénél a zsidó identitás elsősorban kulturális, családi és történelmi identitásként van jelen, és csak kisebb részben, vagy egyáltalán nem, vallási jellegű.

Többen expliciten kijelentették: „Nem vagyok vallásos, inkább identitásom van (G3)". Egy második generációs nő megfogalmazta: „Nem tartok semmiféle ünnepet… Inkább azt hiszem, nem vallásosságom van, hanem identitásom (G3)." Ez a kijelentés világosan elkülöníti a vallási hovatartozást a kulturális identitástól. A mintában döntően a kulturális–szekuláris önmeghatározás jelent meg.

A vallásosság elvesztése gyakran a holokauszt közvetlen következménye volt. Egy második generációs interjúalany beszámolt arról, hogy édesanyját „ugyanúgy vallásosan nevelt a háború előtt, mint a legtöbb család, és mi már ebből semmit nem kaptunk (G3)". A nagyanya még „a nagy ünnepek előtt elment a templomba (G3)", de ez is titokban történt: „azt az emlékem van, hogy már a nagyanyám is... ő a nagy ünnepek előtt elment a templomba. Egyébként szerintem Anyám kérése lehetett, de mindegy, soha nem mondta nekünk, csak valami véletlen folytán kiderült (G3)".

Egy másik interjúalany hangsúlyozta: „egyébként nem tartok semmiféle szokást, illetve nem is tartottam soha. Közösségekbe nagyon fiatal koromban mentem, de igazából nem azonosítom magam [a vallással], de ez az élmény meghatározó az életemben. (G3)" Ez a megállapítás jól mutatja a vallási gyakorlat és a kulturális identitás közötti szétválást.

Több interjúalany is beszámolt arról, hogy családja hagyománytisztelő volt ugyan (például nem tartottak karácsonyt, de Hanukakor gyertyát gyújtottak; a kóserság bizonyos szabályait a nagyszülők még tartották), azonban a vallás lényegi elemei – a hit, a rendszeres szertartások – háttérbe szorultak vagy hiányoztak. Gyakori önmeghatározás volt a „hagyománytisztelő, de nem vallásos család" (G2, G3) kifejezés.

Ugyanakkor apró hagyományi elemek észrevétlenül átszűrődtek a családi életbe. Egy interjúalany beszámolt arról: „szombatonként találkozott

a család. Míg tudtam, hogy más osztálytársaim családjai, családtagjai mondjuk vasárnap találkoztak. Nálunk ez a szombat volt mindig. Nagyon sokáig nem raktam össze, hogy ez valami hagyományból begyűrűzhetett a családba. (G3)"

A másod– és harmadgenerációs magyar zsidó identitás gyakran szekuláris természetű: elsősorban a közös történelem, az emlékezet és a kulturális szokások adják az identitás tartalmát, nem pedig a vallásos hit. Több interjúalany esetében nem belső vallásosságot, hanem inkább szimbolikus–performatív identitáskifejezést jelentett (pl. vallási rítusok tanulása, kippaviselés, kóser étkezés). Ez egybevág a Európai trendekkel is, miszerint a diaszpóra zsidóság jelentős része kulturálisan zsidónak tartja magát, vallási kötődés nélkül (Cohen – Eisen, 2000; Erős – Vajda – Kovács, 1998).

Közösségi kötődés és társas kapcsolatok

Az interjúk egyik érdekes tanulsága, hogy a vizsgált személyek többsége tudatosan vagy öntudatlanul erős zsidó közösségi kötődéseket alakított ki élete folyamán. Többen számoltak be arról, hogy gyerekkori vagy fiatalkori barátaik „utólag kiderült, hogy mind zsidók voltak (G 3)", noha erről gyerekként nem beszéltek. Ez arra utal, hogy közös kulturális háttér vagy hasonló családi attitűdök alapján a zsidó származású fiatalok gyakran egymásra találtak, még akkor is, ha explicit módon nem osztották meg egymással identitásukat, tudatosan nem is gondolkodtak a számukra rokonszenves személy származásáról.

Az otthonosság érzése a zsidó közegben különösen erősen jelent meg. Egy második generációs interjúalany így fogalmazott: „Van egy otthonosság érzés a zsidó körökkel. Az, hogy nagyon hasonlókat viccelünk, nagyon hasonló poénokat értünk meg, hasonlóak az asszociációink, ez az otthonosság– érzés természetesen nagyon megvan. (G3)"

A párválasztás terén is megfigyelhető hasonló minta. Az egyik interjúalany elmondta: „A párválasztás során egy darabig nagyon meghatározó volt, ugyan nem zsidó társam lett, de sokáig egyébként azt még számításba vettem. A baráti körben is meghatározó volt, de nyilvánvalóan nem ez alapján választ az ember magának barátokat, de nyilván a szociokulturális közegben ez nem ritka és emellett ez egy beszédtéma is. (G3)"

Egy másik interjúalany beszámolt arról, hogy „édesapámnak fontos volt a zsidó identitása, csak zsidó lányoknak udvarolt; nekem végül a feleségem is zsidó lett, bár lehet, hogy ez csak véletlen vagy sorsszerű (G3)". Másoknál vegyes házasság fordul elő (nem zsidó pár), viszont ilyen esetekben is gyakran megfigyelhető, hogy a zsidó fél számára fontos saját identitásának megőrzése és továbbadása.

Az otthonosság érzése a zsidó közegben gyakran megjelenő motívum. Több interjúalany kiemelte, hogy bizonyos helyzetekben „testi vagy lelki szinten érezzük úgy, hogy ott helyünk van" (G3), amikor más zsidó származású emberek között vannak. A közös identitás egy „közös nyelvet" biztosít: az egyik interjúalany megfogalmazása szerint „van egy ki nem mondott közös nyelv, velük mindig másfajta rezgés van… jobban megértjük egymást, nem kell egy csomó mindent kimondani" (G3).

Figyelemre méltó a fentebb már említett, de empirikusan nehezen alátámasztható „öntudatlan zsidó kapcsolódás" jelensége. Az interjúalanyok beszámolói szerint vegyes (nem specifikusan zsidó) csoportokban és közösségekben zsidó származású személyek anélkül, hogy ismernék egymás családi hátterét és anélkül, hogy ezen szempont szerint keresnének kapcsolatokat, gyakran spontán szimpatikusnak találják egymást, könnyebben barátkoznak, sőt párkapcsolatokat is létesítenek. A közös kulturális háttér – implicit kommunikációs mintázatok, humor, értékek révén – rejtett kapocsként működik, amely tudattalan szinten is befolyásolja a társas vonzódást. Az öntudatlan zsidó kapcsolódás jelensége szociológiailag magyarázható közös szocializációs mintázatokkal és kulturális kommunikációs stílusokkal, noha a jelenséget megélők között előfordul egyfajta misztikus színezetű magyarázat, mintha a jelenség túlmutatna a szociálpszichológiából ismert homofílián (Angelusz – Tardos, 2005; McPherson – Smith– Lovin – Cook, 2001), amely általában tudatos vagy könnyen felismerhető hasonlóságokon alapul. A zsidó identitás, hasonló családi sorsok és a spontán rokonszenvi érzések további kutatási irányokat képezhetnek**.**

Antiszemitizmus és identitásvállalás

A magyarországi társadalmi közeg fontos tényezője a zsidó identitás megélésének. Az antiszemitizmus tapasztalata szinte minden interjúban felbukkant valamilyen formában, és érdekes módon kétarcú hatást gyakorolt az identitásra. Egyrészt, több interjúalany megjegyezte, hogy ha nem érzékelne antiszemita megnyilvánulásokat a társadalomban, talán kevésbé lenne tudatában zsidó identitásának. Egy második generációs nő megdöbbentő őszinteséggel mondta: „Ha nem lenne antiszemitizmus, nem is

érezném magam zsidónak, mivel nem kaptunk vallási nevelést. Az antiszemitizmus miatt tudja valaki, hogy igazán zsidó (G3)."

Ez a paradoxon rávilágít arra, hogy a kisebbségi identitást sokszor a többségi társadalom negatív visszajelzései erősítik meg: a kirekesztés élménye identitásképző erővel bírhat. Ez összhangban áll az identitásfenntartás szociálpszichológiai magyarázataival, amelyek szerint a csoporttagság tudata felerősödhet, ha a csoportot külső fenyegetés vagy előítélet éri (Branscombe – Schmitt – Harvey 1999).

Érdekes módon azonban vannak olyan interjúalanyok is, akik kevésbé tapasztaltak antiszemitizmust. Az egyik beszámolt arról: „Én ezt soha nem éreztem sehol sem az én életemben... az én osztálytársaim, az én barátaim között ez soha nem volt téma... Tulajdonképpen én eddig csak előnyeit láttam ennek a dolognak (G3)."

Különösen pozitív tapasztalatokról számolt be egy másik harmadik generációs nő alany: „én azon szerencsések közé tartozom, aki még nem találkozott személyének vagy környezetének szóló antiszemitizmussal, ez egyébként egy pozitív hír, nem? (G3)" Ez az interjúalany hangsúlyozta, hogy tudatosan kerüli az előítéleteket: „énnekem nincs megengedve semmilyen előítélet. Magamnak letiltom (G3)".

Másik interjúalany hasonlóan fogalmazott: „Antiszemitizmussal már korábban is találkoztam, de megkülönböztető bánásmóddal egyáltalán nem. (G3)" Ez rámutat arra, hogy az antiszemitizmus tapasztalata egyénileg változó lehet, és függ a társadalmi közegtől, a földrajzi helyzettől és az egyén személyes körülményeitől.

Történelmi kontextusban különösen érdekes a Kádár–korszakra vonatkozó reflexió: „a Kádár– korszak második fele... elkezdődött egy olyan liberalizálódás, hogy onnantól kezdve, ha nem szervezkedtél a rendszer ellen, akkor békén hagytak. És ez nekünk egy nagyon nagy biztonságot adott... a Kádár minden volt, csak antiszemita nem. Úgyhogy a Kádár–időszak alatt a zsidóknak nyugta volt. (G2)" Ez a biztonságérzet különösen éles kontrasztot képezett a rendszerváltás utáni időszakkal: „a rendszerváltás után, akkor ez a fel nem dolgozott antiszemitizmus a magyar lakosság egy jelentős részének a palackból kitört (G2)". A fenti téma az antiszemitizmus búvópatakszerű jelenléte, de a nyílt antiszemitizmustól való védettség érzése a Kádár-korszak és az államszocializmus alatt más interjúkban is megjelenik, hasonlóan a rendszerváltás utáni nyílt antiszemitizmus miatti tehetetlen düh, sokk– értetlenség vagy fenyegetettség érzése.

Az antiszemitizmus tapasztalata sokféle formában jelent meg az interjúkban, és heterogén hatást gyakorolt az identitásra. Egyes interjúalanyoknál az antiszemitizmus megerősítette a zsidó identitást, mások számára fenyegetést és szorongást okozott, míg néhányan alig vagy egyáltalán nem tapasztaltak diszkriminációt**.**

A megküzdési stratégiák sokfélesége

Az interjúk során különböző megküzdési stratégiák rajzolódtak ki.

Néhányan a derűs hozzáállást emelték ki: „szerintem leginkább ez volt a megküzdési stratégia talán, hogy derűsen tovább lépjünk, és éljük az életünket (G2)". Ez az optimista szemlélet gyakran a családi környezet hatására alakult ki: „annyira derűsek voltak az én nagyszüleim mindezek ellenére, amiken keresztülmentek, hogy ezt igazából soha nem traumaként éltem meg (G3)."

Mások tudatos feldolgozási módokat alkalmaztak. A holokauszt traumájának átható jelenléte ellenére az interjúalanyok többsége tudatos erőfeszítéseket tesz arra, hogy a trauma terhét csökkentse a következő generációk számára. Az egyik édesanya kifejezetten hangsúlyozta, hogy „nagyon szeretném, ha a lányom már ezt a szorongást nem vinné tovább (G2)".

A pszichoterápiás segítségkeresés is megjelent. Egy második generációs interjúalany részletesen beszámolt terápiás tapasztalatairól: „Nekünk még kötelező is volt saját pszichoanalízisbe menni ahhoz, hogy elkezdhessünk dolgozni pszichológusként. Én 5 évig, összesen 3 menetben jártam pszichoanalízisbe G3". Később más módszereket is kipróbált: „Rogers– féle terápiás képzésben is vettem részt, a tranzakcióelemzésben is, és ezekben én kaptam támpontot (G3)". A tudatos pszichoterápiás segítségkérés inkább nőknél volt gyakoribb a mintában, és kiemelendő a többször is említett humor, mint az adaptációt szolgáló elaboratív traumfeldolgozási mód.

Értékek, világnézet és emlékezet

Az interjúk rávilágítottak arra is, hogy a zsidó identitás erőteljes hatást gyakorol a vizsgált személyek értékrendjére és világnézetére. Általános tendencia, hogy a másod– és harmadgenerációs interjúalanyok liberális, toleráns értékrendet vallanak magukénak, amit nem kis részben zsidó identitásukból és családi örökségükből vezetnek le.

Az egyik interjúalany kifejtette: „én zsidóként különösen nem bélyegezhetek meg másokat

semmiféle másságuk miatt… mindig védelmező voltam, ha igazságtalanságot éreztem kisebbségekkel szemben (G3)". Ebből kitűnik a morális küldetéstudat és érzékenység, amelyet a családi trauma és a zsidó hagyomány együttese hívott életre.

Egy másik interjúalany így fogalmazott: „az ember innentől kezdve odaáll a gyengék mellé, a védtelenek mellé, sokkal érzékenyebb ezekre a témákra. És bárki, ha az ember úgy érzi, hogy bárkit bántanak, akkor előjönnek zsigerileg ezek az érzések, hogy hát ettől a családomnak már volt rossz. (G3)"

A zsidó identitáshoz kapcsolódó értékrend gyakran szélesebb társadalmi kérdésekre is kiterjed: „A Holokauszt mint példa tökéletes volt számomra olyan értelemben, hogy mi az, amit az emberiségnek el kellene kerülnie, ha van rá módja G3".

A politikai kérdésekben való állásfoglalás is megjelent. Egy második generációs interjúalany egyértelműen fogalmazott a jelenlegi magyar politikai helyzetről: „ami most megy ebben az országban, hát nyilván ebben mindenki egyetért, aki egy kicsit is gondolkozik, hogy ez diktatúra, és itt senkinek nincs beleszólása (G3)". A kulturális kötődés ugyanakkor erősebb a politikai megfontolásoknál: „nagyon magyar vagyok én is. És ez egy kulturális kötődés... a kultúránkat veszítjük el, ha külföldre megyünk (G3)".

A zsidó identitás egyfajta etikai orientációt is jelent: az empátia, a tolerancia és a társadalmi igazságosság melletti elköteleződés erősen jelen van a megszólalók gondolkodásában. Ez összhangban áll azzal, amit a kulturális trauma elmélete leír: a kollektív trauma feldolgozása során kialakulhat egy kollektív erkölcsi identitás, amely a „soha többé" imperatívuszára és az emberség védelmére épül (Alexander 2004).

Kritikai reflexiók: a trauma narratívájának szociális konstrukciója

Fontos kritikai szempontként megjegyezni, hogy maga a transzgenerációs trauma narratívája is kulturálisan és társadalmilag konstruált jelenség. Az elmúlt évtizedekben a holokauszt–emlékezet és a trauma–diskurzus médiumokon, oktatási intézményeken és civil szervezeteken keresztül intézményesült, ami befolyásolja, hogyan értelmezik a leszármazottak saját tapasztalataikat (LaCapra 1998).

Az interjúalanyok válaszai nem függetlenek attól a kulturális kerettől, amelyben a holokauszt–emlékezet ma Magyarországon megjelenik. A politikai diskurzusok, múzeumi reprezentációk, filmek (például a Napfény íze) és oktatási programok mind alakítják, hogy mit jelent „holokauszt–leszármazottnak lenni". Ez nem vonja kétségbe a tapasztalatok valóságát, de rámutat arra, hogy az identitás és emlékezet folyamatosan újratermelődik a társadalmi kommunikációban.

További kutatási kérdés lehet, hogy mennyiben hat a trauma–narratíva normatív elvárásként, és hogyan alakítja az egyéni történetmesélést.

Kritikai szempontként felmerül, hogy az antiszemitizmus–percepció és az identitáserősítés közötti kapcsolat rendkívül komplex. Egyrészt valós társadalmi fenyegetésről van szó, másrészt a fokozott éberség (hipervigilancia) pszichológiai következményekkel járhat: gyanakvó attitűdök kialakulásával, társadalmi elkülönüléssel vagy bennünk–ellenünk típusú csoportdinamikák felerősödésével (Branscombe et al. 1999). Fontos megkülönböztetni a valós diszkrimináció átélését a trauma–öröklődésből fakadó szorongástól, bár ezek gyakran összefonódnak.

Az interjúk alapján az is megfigyelhető, hogy az antiszemitizmus–érzékenység generációnként és társadalmi közegenként változik. A rendszerváltás utáni időszakban megjelenő nyílt antiszemita diskurzusok sokkhatásúak voltak azok számára, akik a Kádár–korszakban relatív biztonságban éltek. Ez a történelmi kontextus–függőség hangsúlyozza, hogy az antiszemitizmus hatása nem statikus, hanem a politikai és társadalmi környezet függvénye.

Következtetések

A kvalitatív interjúk eredményei azt mutatják, hogy a magyarországi holokauszt–túlélők másod– és harmadgenerációs leszármazottak körében a zsidó identitás rendkívül sokrétű, és számos paradox vonást hordoz. A vallási gyakorlat hiánya ellenére erős a kulturális és etnikai kötődés; a trauma nyomasztó súlya mellett ott a büszkeség és a pozitív önazonosság; az antiszemitizmus fenyegetése egyszerre megerősítő és óvatosságra intő tényező; a múlt terhe generációról generációra száll, ugyanakkor minden generáció új megküzdési stratégiákat dolgoz ki annak feldolgozására. Az interjúk alapján különösen érdekesnek bizonyult a trauma kreatív feldolgozása, ami egyben az identitás narratívájának megdolgozása is, amely egy interjúalany esetében írás formájában nyilvánult meg. Ez a megküzdési stratégia összhangban áll a trauma–feldolgozás irodalmával, amely szerint a kreatív önkifejezés hatékony eszköze lehet a transzgenerációs trauma hatásainak csökkentésében

(Danieli, 1998; van der Kolk, 2014), és mindez a narratív identitás erősítését, megmunkáltságát hozhatja.

A transzgenerációs trauma a zsidó identitás központi alkotóeleme marad: befolyásolja a családi viselkedést (például túlzott féltés, szorongás), a társas kapcsolatok alakulását és az identitás vállalásának módját is. A vizsgálat rávilágított, hogy a trauma átadásának módja – legyen az nyílt beszéd vagy hallgatás – meghatározó az utódok identitásélményében és pszichés jólétében.

A holokausztot átélt első generáció tagjai közül sokan a háború utáni évtizedekben teljes asszimilációra vagy identitásuk elrejtésére kényszerültek. Más tanulmányokból tudjuk, hogy az első generáció gyakran jellemzően hallgatással vagy fragmentált narratívákkal reagált a traumára. A traumaemlékek és a „hétköznapi" autobiografikus emlékek kettős reprezentációjának fenntartása fontos szerepet játszhatott a túlélők rezilienciájában (Békés – Perry – Starrs 2021), ami a második generációnál ambivalens zsidó identitásban és fokozott pszichológiai vulnerabilitásban nyilvánult meg (Bar – On 1995; Kellermann 2001; Chaitin 2002). A fentiekkel egyetértésben az interjúk rávilágítottak arra, hogy jelentős generációs különbségek figyelhetők meg a zsidó identitás kommunikációjában és megélésében.

A legtöbb interjúalany identitása szekuláris zsidó identitás, amely nem feltétlenül jár együtt vallásgyakorlással, viszont annál inkább épít a közös történelemre, kultúrára és emlékezetre.

Eredményeink rámutatnak a nemek közötti különbségekre a trauma kezelésében: a nők körében gyakoribb a tudatos szembenézés és adekvát pszichoterápiás segítségkeresés, míg a férfiak közül többen a hallgatás vagy humor mögé rejtik traumatikus örökségüket. Továbbá, a zsidó identitás és politikai orientáció kapcsolatára vonatkozóan is visszajelzést kaptunk: a megkérdezettek nagy többsége a liberális–demokrata értékeket vallja magáénak, ami összhangban áll a nemzetközi megfigyelésekkel, miszerint a holokauszt emlékezete erős antirasszista és emberi jogi elköteleződéssel jár együtt.

A kutatás néhány újszerű meglátást kínál. Kiemelendő az a jelenség, amelyet identitás–rekonstitúciónak neveztünk: a rendszerváltás utáni időszakban a korábban asszimilálódott vagy identitásukat rejtő második generációs szülők a gyermekeik nevelése által (zsidó iskola, tábor, közösségi programok) maguk is visszataláltak a zsidó közegbe.

Szintén figyelemre méltó az „öntudatlan zsidó kapcsolódás" jelensége, amikor különféle csoportokban, amelyek nem specifikusan zsidók számára alakultak, valahogy anélkül, hogy tudnák egymás származását, szimpatikusak egymásnak, könnyebben kapcsolódnak, barátkoznak, sőt egymásba is szeretnek. Így a közös kulturális háttér rejtett kapocsként működik, ami tudattalanul is összehozza az embereket, és túlmutat a szociológiából és szociálpszichológiából ismert homofília jelenségén (Angelusz – Tardos 2005, McPherson et al.2001). Hogy ez mennyire a magyarországi zsidóságra jellemző jelenség, vagy annál szélesebb holokauszt érintett populációra is igaz, további kutatásokat igényelne.

A jelenséget a szerző pszichoterápiás klinikai tapasztalata is igazolja, zsidó származású egyének hajlamosak egymás felé orientálódni, még akkor is, ha ez nem tudatos stratégia, generációkon át valamiféle kulturális „mágneses mezők", öntudatlan mintafelismerése vezérli a társas rokonszenvi választásokat különféle társas csoportokon belül, amelyek befolyásolják a társas kapcsolatok alakulását. Magyarázat lehet, hogy a zsidó kulturális háttér generációkon át továbbadott implicit relációs mintázatokat, értékeket, humorformákat, kommunikációs stílusokat tartalmaz, amelyek lehetséges, hogy tudattalanul felismerhetők. A közös történelmi tapasztalat (üldöztetés, rejtőzés, alkalmazkodás) hasonló affektív mintázatokat hozhat létre, amelyek tudattalanul rezonálnak egymással.

A nemzeti (magyar) és zsidó identitás kényes viszonya

Az interjúkban több alkalommal felmerült a magyar és zsidó identitás egymáshoz való viszonya, amely komplex és gyakran feszültségekkel terhelt téma. Egy interjúalany megfogalmazása szerint: „nagyon magyar vagyok én is. És ez egy kulturális kötődés... a kultúránkat veszítjük el, ha külföldre megyünk (G2)"

Ez a kettős identitás – magyarnak és zsidónak lenni egyszerre – különböző formákban jelenik meg: egyesek számára a két identitás zavartalanul együtt él, és mindkét kulturális kötődés gazdagítja az önazonosságot, mások számára a magyar társadalom antiszemita megnyilvánulásai megkérdőjelezik, mennyire lehet „igazán magyar" zsidóként. Egy interjúalany megjegyzése szerint a jelenlegi politikai környezet diktatórikus jellege felerősíti ezt a feszültséget. Több interjúalany említette, hogy a magyar kultúra bizonyos elemeihez (nyelv, irodalom, zene) erősen kötődik, miközben a magyar politikai identitástól elhatárolódik. Néhányan úgy élik meg, hogy

Magyarországon ugyan „otthon" vannak, de mindig megmarad egyfajta kívülállóság, idegenség érzés, ami történelmi tapasztalatokból fakad.

A nemzeti és etnikai identitás viszonya különösen érdekessé válik a holokauszt kontextusában, ahol a magyar állam szerepe az üldöztetésben komoly kollektív traumát okozott. A jelen politikai diskurzusok – különösen a Horthy–korszak rehabilitálási kísérletei – tovább bonyolítják ezt a viszonyt. További kutatásokra van szükség annak megértéséhez, hogyan dolgozzák fel magukban a holokauszt–leszármazottak ezt a kettős identitást különböző élethelyzetekben és történelmi időszakokban.

További kutatási javaslatok

A feltárt jelenségek megerősítésére és kiterjesztésére érdemes lenne szélesebb körű, akár kvantitatív módszereket is alkalmazó vizsgálatokat folytatni. Egy reprezentatív felmérés nagyobb mintán hozzájárulhatna annak meghatározásához, mennyire általánosak az itt azonosított mintázatok a magyarországi zsidó közösségben. Emellett hasznos volna egy hosszútávú, longitudinális kutatás, amely nyomon követi a negyedik generáció (dédunokák) identitásalakulását, különös tekintettel arra, hogy náluk hogyan öröklődik vagy halványul a holokauszt emlékezete.

A fizikai fenyegetettségtől való félelem a zsidó identitást vallók körében épp, hogy csak említést kap az interjúkban. További kutatásokat igényel, hogy a 2023. október 7–i Be'eri mészárlás és az Izrael–Hamász háború, valamint a globális antiszemita hangok felerősödése hogyan változtathatott a magyarországi zsidók identitásának a felvállalhatóságán a megélt biztonság–percepció függvényében.

Érdekes kutatási irány lenne a kreatív feldolgozási módszerek (írás, művészet) szerepének mélyebb feltárása a transzgenerációs trauma kezelésében és az identitás alakulásában. Az interjúk alapján úgy tűnik, hogy ezek hatékony megküzdési stratégiák lehetnek, amelyek hatását a zsidó identitásra érdemes lenne bővebb mintán és strukturáltabb módon vizsgálni.

Az öntudatlan, zsidó emberek egymás családi hátteréről vagy identitásáról való tudás nélküli egymás felé vonzódásának jelenségének a körvonalazódása a jelen kutatásban egy empirikusan nehezen megragadható fenomén, aminek létezése, magyarázata további kutatásokat igényel. A jelenség értelmezéséhez a pszichoanalitikus szakirodalomból ismert interszubjektív tudattalan egymásrahatás elmélete is adhat támpontokat. Az interszubjektív tudattalan kölcsönhatás a pszichoanalízisben azt a jelenséget írja le, amikor két vagy több személy tudattalan pszichés tartalmai, affektusai és relációs mintázatai kölcsönösen hatnak egymásra, anélkül, hogy ez tudatos szinten felismerhető lenne (Stolorow – Atwood – Brandchaft 1994; Davoine – Gaudillière 2004). Ez a folyamat túlmutat az egyéni tudattalan működésén, és a kapcsolati térben jön létre, és vélhetően olyan közösségekben jelenhet meg, melyek sorsalakulásában hasonló történelmi és társadalmi hatások játszottak szerepet.

A trauma artikulációja és az identitás újrarendezése ma már nem csak családon vagy vallási közösségen belül történik, hanem a digitális térben és civil aktivizmusban is – ezek az új „feldolgozási mezők" a kollektív és egyéni identitás új formáit hozzák létre, ami további feltárást igényel.

A holokauszt utáni harmadik generáció zsidó identitása egyszerre hordozza a múlt terheit és a jövő reményeit. A jelen tanulmány rávilágított, hogy a kollektív trauma emlékezete még mindig formálja az identitást, ugyanakkor a második és harmadik generáció tagjai aktívan alakítják saját zsidó identitásukat a kulturális megőrzés, a közösségi élet és a morális tanulságok mentén. A zsidó identitás ebben a kontextusban nem pusztán vallási hovatartozás, hanem egy történelmi– társadalmi identitás, amely magában foglalja az emlékezést, az összetartozást és az értékeket.

A kutatás limitációi

Fontos hangsúlyozni, hogy a jelen kutatás eredményei a kvalitatív jelleg miatt nem általánosíthatók korlátlanul. A minta kis méretű és nem reprezentatív: túlnyomórészt budapesti, városi, középosztálybeli, értelmiségi háttérrel rendelkező személyek kerültek be a vizsgálatba, akik önként vállalkoztak az interjúra. A Budapest–fókusz miatt vidéki minták nélkül a következtetések elsősorban városi közegre vonatkoztathatóak, és a korosztályi és társadalmi osztály szerinti torzítás is figyelembe veendő. Ez mintavételi torzítást eredményezhetett. A kvalitatív adatok kvantitatív mutatókká alakítása csupán tájékoztató jellegű, és nem tekinthető statisztikailag megalapozottnak. Továbbá, a kutatás retrospektív önbeszámolókon alapul, melyek szubjektívek és torzíthatják a múlt eseményeinek rekonstruálását. Kvalitatív jellegű kutatásoknál a szerző szubjektivitása is hatással lehet a kutatás következtetéseire, és a szemléltető idézetek szerzői szelekciója befolyásolhatja a tanulmány olvasójában kialakuló narratív képet.

Felhasznált szakirodalom

Alexander, Jeffrey C. 2004 Cultural Trauma and Collective Identity. University of California Press, Berkeley.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert 2005 A választói tömbök rejtett hálózata. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert szerk. Törések, hidak, hálók. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, Budapest. 65–159.

Assmann, Jan 2013 Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen (7. kiadás). C. H. Beck, München.

Bar– On, Dan 1995 Fear and Hope: Three Generations of Holocaust Survivors' Families. Harvard University Press, Cambridge, MA.

Békés, V. – Perry, J. C. – Starrs, C. J. 2017 Resilience in Holocaust survivors: A study of defense mechanisms in Holocaust narratives. Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma, 26. 10:1072–1089. https://doi.org/10.1080/10926771.2017.1320344

Békés, V. – Perry, J. C. – Starrs, C. J. 2021 Coping action patterns in trauma and other autobiographic narratives in Holocaust survivors: A mixed–methods study. Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma, 30. 10:1307–1326. https://doi.org/10.1080/10926771.2020.1853296

Békés, V. – Starrs, C. J. 2024a Transgenerational Trauma: Perceived parental style, children's adaptational efforts, and mental health outcomes in second and third generation Holocaust offspring in Hungary. American Journal of Orthopsychiatry, 95. 1:12–22. https://doi.org/10.1037/ort0000758 PubMed

Békés, V. – Starrs, C. J. 2024b Assessing transgenerational trauma transmission: Development and psychometric properties of the Historical Intergenerational Trauma Questionnaire (HITT– Q). European Journal of Psychotraumatology, 15. 1:2329510. https://doi.org/10.1080/20008066.2024.2329510 PubMed+1

Békés, V. – Starrs, C. J. 2024c A Holokauszt transzgenerációs hatása: beszámoló a magyarországi kutatás eredményeiről. Szombat, XXXVI(10):23–26.

Braham, Randolph L. 2016 Hungary: The assault on the historical memory of the Holocaust. In Braham, R. L. – Kovács, A. eds. The Holocaust in Hungary: Seventy Years Later. Central European University Press, Budapest. 229–261.

Branscombe, Naomi R. – Schmitt, Michael T. – Harvey, Richard D. 1999 Perceiving pervasive discrimination among African Americans: Implications for group identification and well– being. Journal of Personality and Social Psychology, 77. 1:135–149. https://doi.org/10.1037/0022–3514.77.1.135 ResearchGate

Braun, V. – Clarke, V. 2006 Using thematic analysis in psychology. Qualitative Research in Psychology, 3. 2:77–101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

Chaitin, Julia 2002 Issues and interpersonal values among three generations in families of Holocaust survivors. Journal of Social and Personal Relationships, 19. 3:379–402. https://doi.org/10.1177/0265407502193005 SAGE Journals

Cohen, Steven M. – Eisen, Arnold M. 2000 The Jew Within: Self, Family, and Community in America. Indiana University Press, Bloomington.

Cohn, I. G. – Morrison, N. M. V. 2018 Echoes of transgenerational trauma in the lived experiences of Jewish Australian grandchildren of Holocaust survivors. Australian Journal of Psychology, 70. 3:199–207. https://doi.org/10.1111/ajpy.12194

Csepeli György – Papp Richárd 2025 Kiáltó csend – A holokauszt helyi emlékezete Magyarországon. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

Danieli, Yael 1998 szerk. International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma. Plenum Press, New York.

Davoine, Françoise – Gaudillière, Jean– Max 2004 History Beyond Trauma. Other Press, New York.

Erős Ferenc 2007 Trauma és történelem: Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok. Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest.

Erős Ferenc – Vajda Júlia – Kovács Éva 1998 Hogyan jövünk ki a gettóból? Zsidó identitás a mai Magyarországon. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Feischmidt Margit – Glózer Rita 2010 Antisemitism in Hungary: Social roots and cultural representations. East European Jewish Affairs, 40. 2:161–182.

Greenfeld, D. – Reupert, A. – Harris, N. – Jacobs, N. 2022 Between fear and hope: The lived experiences of grandchildren of Holocaust survivors: A qualitative systematic literature review. Journal of Loss and Trauma, 27. 2:120–136. https://doi.org/10.1080/15325024.2021.1905320

Gyáni Gábor 2004 Emlékezés, emlékezet és a történelem diszkurzusa. Napvilág Kiadó, Budapest.

Hirsch, Marianne 2008 The generation of postmemory. Poetics Today, 29. 1:103–128. https://doi.org/10.1215/03335372– 2007– 019

Hirsch, Marianne 2012 The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture after the Holocaust. Columbia University Press, New York.

Kellermann, Natan P. F. 2001 Transmission of Holocaust trauma: An integrative view. Psychiatry, 64. 3:256–267. https://doi.org/10.1521/psyc.64.3.256.18464 PubMed

Kidron, C. A. 2013 Being there together: Dark family tourism and the emotive experience of co– presence in the Holocaust past. Annals of Tourism Research, 41:175–194. https://doi.org/10.1016/j.annals.2012.12.009

Kovács András 2015 Antisemitic Prejudices in Europe. B'nai B'rith Europe, [kiadási hely nélkül].

Kovács Mónika – Vajda Júlia 2002 Múlt és jelen: A holokauszt emlékezete Magyarországon. Balassi Kiadó, Budapest.

Krauskopf, I. E. – Bates, G. W. – Cook, R. 2023 Children of Holocaust survivors: The experience of engaging with a traumatic family history. Genealogy, 7. 1:20. https://doi.org/10.3390/genealogy7010020 MDPI

LaCapra, Dominick 1998 History and Memory after Auschwitz. Cornell University Press, Ithaca, NY.

Márton László szerk. 2015 Zsidó identitás a holokauszt után: Tanulmányok. Pallas Páholy, Budapest.

McPherson, Miller – Smith– Lovin, Lynn – Cook, James M. 2001 Birds of a feather: Homophily in social networks. Annual Review of Sociology, 27:415–444. https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.415 jcpa.org

Papp Richárd 2004 A láthatatlan múlt: Családi emlékezet és történelem. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest.

Starrs, Claire J. – Békés, Vera 2025 Historical intergenerational trauma transmission model: A comprehensive framework of family and offspring processes of transgenerational trauma. Traumatology, 31. 2:243–251. https://doi.org/10.1037/trm0000505 ResearchGate

Stolorow, Robert D. – Atwood, George E. – Brandchaft, Bernard 1994 The Intersubjective Perspective. Jason Aronson, Northvale, NJ.

Szász A. 2015 Emlékezet és identitás: A zsidó közösség Magyarországon. Argumentum Kiadó, Budapest.

Szász A. – Kőváry Zoltán 2011 Trauma és identitás a holokauszt– túlélők családjaiban. Pszichológia, 31. 2:123–145.

Tajfel, Henri – Turner, John C. 1979 An integrative theory of intergroup conflict. In Austin, W. G. – Worchel, S. eds. The Social Psychology of Intergroup Relations. Brooks/Cole, Monterey. 33–47.

van der Kolk, Bessel A. 2014 The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma. Viking, New York.

Virág Teréz 2000 Children of Social Trauma: Hungarian Psychoanalytic Case Studies. Jessica Kingsley Publishers, London – Philadelphia.

Volkan, Vamik D. 2001 Transgenerational transmissions and chosen traumas: An aspect of large– group identity. Group Analysis, 34. 1:79–97. https://doi.org/10.1177/05333160122077730 SAGE Journals

Wardi, Dina 1992 Memorial Candles: Children of the Holocaust. Routledge, London.

Yehuda, Rachel – Lehrner, Amy 2018 Intergenerational transmission of trauma effects: Putative role of epigenetic mechanisms. World Psychiatry, 17. 3:243–257. https://doi.org/10.1002/wps.20568

Yehuda, Rachel – Teicher, Martin H. – Seckl, Jonathan R. – Grossman, Robert A. – Morris, Adam – Bierer, Linda M. 2005 Parental posttraumatic stress disorder as a vulnerability factor for low cortisol trait in offspring of Holocaust survivors. Archives of General Psychiatry, 62. 9:1040–1048. https://doi.org/10.1001/archpsyc.62.9.1040

Kozma utcai izraelita temető, a Hajós Alfréd által tervezett Holokauszt emlékmű.
Forrás: Fortepan / Bauer Sándor

Kövér-Van Til Ágnes, Háberman Zoltán, Békés Vera

Tanúságtétel, részvétel, reflexió: Egy magyarországi transzgenerációs holokausztkutatás tapasztalatai[1]

DOI 10.35402/kek.2026.2.4

In appreciation to the Conference on Jewish Material Claims Against Germany (Claims Conference) for supporting this research project.
Köszönet illeti a Németországgal Szembeni Zsidó Anyagi Kárigények Konferenciáját (Kárigény Konferencia) a kutatási projekt támogatásáért.

Összefoglaló

A tanulmány egy 2022–2023 között lezajlott kvalitatív interjús kutatás empirikus és elméleti tanulságait vizsgálja, amely a magyarországi holokauszt-túlélők másod- és harmadgenerációs leszármazottaival készített interjúkra, valamint az interjúkészítésben részt vevő egyetemi hallgatók reflexióira épül. Az elemzés egyik fókusza az interjúalanyok részvételi motivációinak vizsgálata, az explicit módon megfogalmazott indoklások és a narratív szerkezetekből rekonstruálható implicit motivációk megkülönböztetésén keresztül. A tanulmány amellett érvel, hogy a holokauszthoz kapcsolódó megszólalás nem pusztán emlékezeti aktus, hanem relációs és morális gyakorlat, amelyben identitás, örökség és társadalmi felelősség összefonódik. A vizsgálat másik fókusza a hallgatói reflexiók elemzése, amely rámutat arra, hogy a kutatói pozíció nem semleges, hanem relációs és identitásbeli feszültségek által formált térben alakul. Az eredmények azt mutatják, hogy a részvételi motivációk nem redukálhatók egyetlen tudatos döntésre. A megszólalás értelme gyakran a narratívák mélyebb rétegeiben rajzolódik ki, ahol az örökség továbbadása, az identitás újrarendezése és a kimondhatóság keresése egyszerre vannak jelen. A tanulmány a trauma- és emlékezetkutatásokhoz a részvétel relációs értelmezésével járul hozzá.

Kulcsszavak: Holokauszt-leszármazottak, tanúvallomás, részvételi motivációk, identitásrekonstrukció, transzgenerációs trauma, diákok reflexiója, kvalitatív interjúkutatás

Abstract

Testimony, participation, reflection: Experiences of a Hungarian transgenerational Holocaust research project

This article examines the empirical and theoretical implications of a qualitative interview study conducted in 2022–2023 with second- and third-generation descendants of Holocaust survivors in Hungary, alongside the reflections of university students who participated as interviewers. One focus of the analysis concerns participants' motivations for taking part in the research, distinguishing between explicitly articulated reasons and implicitly embedded narrative motivations. The study argues that speaking about the Holocaust legacy cannot be understood merely as an act of remembrance or personal processing, but rather as a relational and moral practice in which identity, inherited experience, and social responsibility become intertwined. A second focus explores students' reflections on the interview process, demonstrating that the researcher's position is not neutral but shaped by relational and identity-based tensions within the encounter. The findings suggest

[1] A kutatás a Ferkauf Graduate School of Psychology, Yeshiva University, New York és az ELTE Társadalomtudományi Kar (Budapest), Társadalmi Traumák Kutatócsoportja kollaborációjában valósult meg a Claims Conference támogatásával.

that participation motivations are rarely reducible to a single conscious decision. Instead, the meaning of speaking often emerges within deeper narrative structures, where generational transmission, identity reconstruction, and the search for speakability intersect. By proposing a relational interpretation of participation, the study contributes to trauma and memory scholarship through an empirically grounded analysis of how memory, identity, and moral positioning converge in the act of testimony.

Keywords: Holocaust descendants, testimony, participation motivations, identity reconstruction, transgenerational trauma, students reflexivity, qualitative interview research

Bevezetés

A magyar holokauszt-túlélők másod- és harmadgenerációs leszármazottjainak generációkon átívelő traumáit vizsgáló kutatás két egyetemi kutatócsoport, az ELTE Társadalomtudományi Kar Társadalmi Traumák Kutatócsoportja[2] és a Ferkauf Graduate School of Psychology, Yeshiva University (New York)[3] együttműködésében valósult meg, a Claims Conference támogatásával. A vizsgálat első szakasza 2020-ban zajlott, egy online kérdőíves adatfelvétel keretében, amelyben 734 másod- és harmadgenerációs holokauszt-leszármazott vett részt (Békés–Starrs 2024a, 2024b). A kutatás második, kvalitatív szakaszára 2022–2023 között került sor, ekkor 95 félig strukturált interjú készült a kutatásba önként jelentkező interjúalanyokkal.

A kvalitatív adatfelvétel sajátossága, hogy az interjúk elkészítésében szociológia és szociális munka alapszakos hallgatók vettek részt egy, az ELTE keretében meghirdetett kutatószemináriumhoz kapcsolódva; a résztvevők között az ELTE szociológia alapszakos hallgatói mellett az OR–ZSE[4] szociális munka alapszakos hallgatói is jelen voltak. Az interjúprotokoll kidolgozása, valamint a hallgatók elméleti, módszertani és etikai felkészítése a Társadalmi Traumák Kutatócsoport közös feladata volt. A kutatás így nemcsak a trauma örökségével élő megszólalók tapasztalataira irányult, hanem egyúttal lehetőséget teremtett a hallgatók reflexív tapasztalatainak vizsgálatára is a kvalitatív adatfelvétel során. Jelen tanulmány célja ennek a kettős kutatási kontextusnak az elemzése. Egyrészt bemutatja a holokauszt-túlélők másod- és harmadgenerációs leszármazottjainak kutatásban való részvételi motivációit, másrészt elemzi az interjúkészítésben részt vevő hallgatók reflexív tapasztalatait, különös tekintettel arra, hogyan hatott a fiatal, 21–25 éves egyetemista korosztályra (N = 61) az a speciális interjús helyzet, amelyben a történelem egyik legnagyobb traumájához kapcsolódó személyes és családi narratívákkal szembesültek. A tanulmány kiindulópontja, hogy ezek az interjús találkozások nem pusztán információátadásként értelmezhetők, hanem implicit morális, tapasztalati és emlékezeti jelentéseket közvetítenek, amelyek a hallgatók értelmezéseiben és önreflexióiban is nyomot hagynak.

A tanulmány empirikus fókusza elsősorban a hallgatói reflexiók elemzése; az interjúalanyok részvételi motivációinak vizsgálata ezt a keretet kiegészítő, kontextualizáló szerepet tölt be. A két elem együttes olvasata teszi láthatóvá, miként fonódik össze a trauma örökségének elbeszélése és befogadása egy pedagógiai, morális és társadalmi jelentéseket egyaránt hordozó kutatási helyzetben.

A holokauszt emlékezetének társadalmi kontextusa a mai Magyarországon különösen ellentmondásos (Gyáni 2016; Kovács 2012, 2013; Kovács - Mindler-Steiner 2015; Ungváry 2014, 2015). Miközben az oktatásban és a kulturális intézményekben egyre több kezdeményezés irányul a trauma feldolgozására, a közéleti diskurzust továbbra is áthatja az emlékezetpolitikai instrumentalizálás, az antiszemitizmus újabb formáinak megjelenése, valamint a történeti felelősség relativizálása. Ebben a közegben a megszólalás önmagában is társadalmi és morális cselekvéssé válik, a trauma elbeszélése nem pusztán családi vagy egyéni ügy. A hallgatók terepmunkája így olyan társadalmi és politikai környezetben zajlott, ahol a múlt felidézése a jelenben külön érzelmi és etikai terheket hordoz.

Éppen ezért válik elemzési szempontból különösen termékennyé a részvételi motivációk és a hallgatói reflexiók együttes vizsgálata. Az interjúalanyok nem csupán a történelmi trauma örökségének hordozóiként jelennek meg, hanem annak a reflexív folyamatnak is alakítói, amelyben az őket interjúvoló fiatal kutatók tapasztalatai formálódnak. A traumával terhelt történetek közvetítése így nem pusztán emlékezetgyakorlat, hanem kölcsönös tanulási folyamat, amelyben a hallgatók nemcsak kérdezőként, hanem az emlékezet aktív résztvevőiként jelennek meg.

A kutatás a 2021–2022-es és a 2022–2023-as tavaszi félévekben zajlott, szabadon választható

[2] A Kutatócsoport tagjai: Kövér-Van Til Ágnes, egyetemi tanár, Indries Krisztián, egyetemi adjunktus, és Háberman Zoltán, egyetemi adjunktus.

[3] Az intézményt Békés Vera, egyetemi docens képviselte a kutatásban.

[4] Országos Rabbiképző- és Zsidóegyetem.

kutatószeminárium keretében. Az első csoportban az ELTE szociológia alapszakos (29 fő) és az OR–ZSE szociális munka alapszakos hallgatói (16 fő) vegyesen vettek részt, míg a második csoportban kizárólag az ELTE szociológia alapszakos hallgatói (16 fő) működtek közre. A hallgatók elméleti és módszertani felkészítést követően, egységes interjúprotokoll alapján készítették el a félig strukturált interjúkat. A kutatás módszertanát és a hallgatói reflexiók elemzési szempontjait – beleértve a 2025-ben végzett utánkövetéses vizsgálatot is – a tanulmány módszertani része részletesen bemutatja.

Elméleti szempontból a tanulmány a transzgenerációs trauma nemzetközi szakirodalmára támaszkodik, amely a pszichológiai, társadalomlélektani és szociológiai megközelítések metszéspontjában vizsgálja a trauma továbbörökítését. Az elemzés figyelembe veszi a trauma közvetett hatásait leíró fogalmakat – így a vikariáló traumatizáció (McCann–Pearlman 1990), a másodlagos traumatizációs stressz (Figley 2002), valamint a vikariáló reziliencia (Hernández – Gangsei – Engstrom 2007) koncepcióját –, ugyanakkor a hallgatói reflexiók értelmezésében elsősorban szociológiai olvasatot alkalmaz. Ennek keretében a trauma társadalmi beágyazottságát, a morális kommunikációt és a kutatói szerep reflexív természetét vizsgáljuk (Alexander 2012; Bourdieu 2005; Eyerman 2019).

Jelen tanulmány fókuszában az a kérdés áll, hogy miként válik a trauma öröksége a megszólalás és a befogadás során társadalmilag értelmezhetővé. Ennek feltárásához két empirikus egységet elemzünk: a hallgatói reflexiók mintázatait és az interjúalanyok részvételi motivációit.

Elméleti keretek

1. A holokauszt túlélők leszármazottjainak a kutatásban való részvételi motivációi

A tanulmány egyik célja annak feltárása, hogy a holokauszt-túlélők másod- és harmadgenerációs leszármazottjait milyen motivációk indítják arra, hogy önként részt vegyenek olyan kutatásokban, amelyek családi traumáik történeteit tematizálják. A kutatásban való részvétel ebben az összefüggésben nem pusztán adatközlésként, hanem aktív jelentésadási és megküzdési folyamatként értelmezhető, amelyben a beszéd, az emlékezés és a tanúságtétel a trauma narratív és szimbolikus újrarendezésének lehetőségét hordozza.

A nemzetközi szakirodalom rámutat arra, hogy a transzgenerációs traumaátvitel nem kizárólag pszichológiai mechanizmusokon keresztül zajlik, hanem szorosan összefonódik a családi kommunikációs mintákkal és a traumatikus tapasztalatok szimbolikus feldolgozásának módjaival (Braga – Mello – Fiks 2012). A megszólalás során a trauma nem csupán veszteségként, hanem rezilienciát hordozó, közösségi jelentéssé alakítható tapasztalatként is megjelenhet. E folyamatban a kutatás maga válhat a nyilvános megszólalás egyik védett terévé.

Szociológiai értelemben a kutatásban való részvétel olyan társadalmi cselekvésként értelmezhető, amelyben az interjúalany a puszta „trauma-hordozó" pozícióból értelmező és cselekvő ágenciába lép át. A kulturális trauma elmélete szerint (Alexander 2012) a személyes szenvedéstörténet a megszólalás során kollektív jelentéskeretekhez kapcsolódik; az elismeréselméleti megközelítések (Honneth 1995; Fraser 2000) a tanúságtételt a méltóság és láthatóság iránti igényként értelmezik; míg a kulturális emlékezet keretében (Assmann 2011) az interjúalany emlékezeti szerepet vesz fel, amely aktív, generatív társadalmi gyakorlatot jelent.

A részvételi motivációk azonban nem választhatók el a trauma elmondhatóságának etikai feszültségeitől. Caruth (1996) szerint a traumáról való beszéd egyszerre szükségszerű és problematikus. A narratív megértés lehetőséget teremt a feldolgozásra, ugyanakkor magában hordozza a tapasztalat „megszelídítésének" és elárulásának kockázatát[5]. Ez a feszültség különösen hangsúlyos a leszármazotti generációk megszólalásaiban, ahol a kimondás nem közvetlen élményhez, hanem közvetített emlékezethez kapcsolódik.

Hirsch (2012) postmemory-fogalma[6] szerint a második generáció affektív és képzeleti kapcsolódással tesz „utólagos tanúságot", míg a harmadik generáció

[5] Caruth Szerelmem, Hirosima, című film kapcsán például elmondja, hogy a beszélő kockáztatja a múlt elárulását azzal, hogy azt valami olyasmivé alakítja, amit meg lehet érteni. A megértető narratíva ugyan szükséges, de egyszersmind kockázatot is jelent. Hordozza a múlt „elárulásának" félelmét, amikor a kimondás a megérthetőség kedvéért korrumpálja a tapasztalatot, megszelídíti azt, narratívává és ezáltal társadalmilag „eladhatóvá" teszi. A traumatikus élmény ugyanis egyszerre foglalja magában a kommunikáció szükségességét és a traumatikus élmény nyelvi megragadásának lehetetlenségét (Caruth 1996: 27).

[6] Az a relációs viszony, amely a későbbi generációk leszármazottjait köti elődeik traumáihoz, amelyekre nem emlékeznek közvetlenül, hanem történeteken, képeken, gesztusokon és viselkedésmintákon keresztül öröklik meg őket (Hirsch 2012).

esetében az emlékezet egyre inkább affiliatív[7], közösségi és kulturális terekben artikulálódik. Ennek megfelelően a részvételi motivációk is generációsan differenciálódnak. Míg a második generációt gyakrabban a családi kapcsolódás, az együtt-jelenlét és a tanúságtétel indítja (Kidron 2013; Braga – Mello – Fiks 2012), addig a harmadik generáció esetében hangsúlyosabb az emlékezet társadalmi továbbadásának és az erkölcsi felelősségvállalásnak az igénye (Cohn – Morrison 2018; Greenfeld – Reupert – Harris - Jacobs 2022).

A tanúságtétel mindezek alapján nem önmagában álló aktus, hanem interperszonális esemény, amely csak a meghallgatás aktív jelenlétében válik lehetővé (Laub 1992). A megszólaló és a hallgató közösen hozzák létre a trauma elbeszélhetőségét és jelentését, miközben mindkét fél érzelmi és morális érintettség részesévé válik. Ez a relációs felfogás átvezet a tanulmány másik empirikus fókuszához, annak vizsgálatához, hogy a trauma meghallgatása miként hat az interjúkat készítő egyetemi hallgatókra.

2. A trauma meghallgatásának hatása a kutatásban résztvevő hallgatókra

Míg a holokauszt túlélők másod- és harmadgenerációs leszármazottjainak kutatásban való részvételi motivációi és megszólalási mintázatai kiterjedt szakirodalomban feldolgozott témát jelentenek, addig az interjúkat készítő kutatók és hallgatók reflexiói, valamint az interjúhelyzet rájuk gyakorolt hatásai jóval kevésbé állnak a vizsgálatok fókuszában. Különösen hiányoznak azok az empirikus elemzések, amelyek kifejezetten azt vizsgálnák, miként hat a trauma elbeszélésének meghallgatása a kutatási folyamatban részt vevő hallgatók érzelmi, etikai és tanulási tapasztalataira. E hiány következtében a jelen elemzés olyan elméleti és empirikus kutatásokra támaszkodik, amelyek nem kifejezetten a holokauszt leszármazottjainak interjúztatásához, illetve nem hallgatói interjúkészítőkhöz kapcsolódnak, hanem más traumatikus tapasztalatokkal dolgozó segítők, szociális munkások, terapeuták vagy kutatók reflexióit vizsgálják. E vizsgálatok nem az érintett szereplők azonossága, hanem a trauma meghallgatásának strukturálisan hasonló érzelmi, etikai és relációs helyzetei alapján szolgálnak analógiaként. Ezek az analóg megközelítések lehetővé teszik, hogy a trauma meghallgatásának hatásait és etikai–érzelmi következményeit tágabb, összehasonlító keretben értelmezzük.

A hallgatói oldalon a kutatói részvétel egyfajta tanulási tapasztalattá válik, azaz az interjúk során az interjú készítők megtapasztalják, mit jelent valóban meghallgatni olyasvalakit, aki a múlt súlyát hordozza. A hallgatók számára ezek a találkozások nemcsak módszertani gyakorlatok, hanem emberi és erkölcsi helyzetek is, amelyekben érzékenységre, türelemre és felelősségre van szükség.

A trauma elmondása és meghallgatása ugyanannak az interperszonális eseménynek a két, egymást feltételező oldala, amely egyszerre hordoz episztemológiai, egzisztenciális, affektív és morális dimenziókat. A tanúságtétel és a meghallgatás kölcsönös folyamat: az egyik a múltat próbálja megszólaltatni, a másik pedig azt, hogy ezzel a múlttal mit lehet kezdeni a jelenben. A kutatás második elméleti iránya ezért a hallgatók oldaláról közelít, azt vizsgálja, hogyan formálta őket az interjúk tapasztalata – miként hatott rájuk a trauma közelsége, és hogyan tanulták meg kutatóként kezelni a saját érzelmi és etikai reakcióikat.

A hallgatók rövid- és hosszútávú reflexióinak értelmezését egy többszintű elméleti keretben végeztük el. A hallgatói reflexiók értelmezését három egymással összefüggő elméleti dimenzió mentén végezzük, amelyekhez az empirikus elemzés a későbbiekben folyamatosan visszakapcsolódik. Ennek három pillére a következő:

(a) A trauma meghallgatásának hatásai és kezelésük

A trauma másodlagos hatásait két, egymást kiegészítő fogalomrendszer írja le. Az egyik a vikariáló traumatizáció (vicarious traumatization, VT), vagyis a mások traumájával való ismételt találkozás nyomán kialakuló, hosszabb távú kognitív és érzelmi átalakulás, amely különbözik a másodlagos traumatikus stressz (secondary traumatic stress, STS) rövid távú, tüneti reakcióitól. A VT kognitív-sémaszintű, kumulatív átalakulás, amely a segítő/kutató alapvető világképi dimenzióit (biztonság, bizalom, hatalom/kontroll, önérték, intimitás) módosítja hosszmetszetben (McCann - Pearlman 1990)[8]. A másik fogalomrendszer a másodlagos traumatikus stressz (secondary traumatic stress, STS) és az ahhoz kapcsolódó

[7] Az affiliatív postmemory az a fajta emlékezeti viszony, amelyben a trauma tapasztalata nem családi leszármazáson, hanem másokhoz való kötődésen – érzelmi, etikai vagy kulturális azonosuláson – keresztül öröklődik tovább (Hirsch, 2012).

[8] Ennek elméleti háttere a Constructivist Self-Development Theory (CSDT), amely a személy–kultúra–trauma találkozásaként érti a változást (McCann - Pearlman 1992), és amelyhez empirikus igazolást kapcsolnak a trauma-terapeuták (Pearlman – Mac Ian 1995).

együttérzés-fáradtság (compassion fatigue) jelenségeit írja le (Figley 2002). Ebben az esetben az ismételt, másodkézből történő traumatikus behatás inkább akut, tüneti megnyilvánulásokhoz vezethet, olyanokhoz, mint az intruzív gondolatok, az elkerülés, a fokozott éberség vagy az érzelmi kimerülés.

A két fogalomrendszer egymást kiegészítve ragadja meg a hallgatói interjúzás rövid távon megjelenő tüneteit (STS, compassion fatigue), valamint a hosszabb távú, mélyebb jelentés- és sémaváltozásait (VT).

(b) Etikai–módszertani tanulságok – érzelmi munka, kockázat–haszon, „kettős fal"

Érzékeny témák kvalitatív kutatásában a kutatói érzelmi munka (emotion work) kiemelt jelentőségű. Az érzelmi munka fogalmát Arlie Russell Hochschild (1983) vezette be a szociológiába, az érzelmek munka közbeni kezelésére utalva, különösen olyan tevékenységek esetében, amelyek személyes interakciót igényelnek. A kvalitatív kutatások kontextusában ez azt az erőfeszítést jelenti, amelyet a kutatók saját és résztvevőik érzelmeinek kezelésére fordítanak érzékeny kutatási helyzetekben (Dickson-Swift – James – Kippen - Liamputtong 2009). Ez magában foglalja a kapcsolatteremtést, az érzelmi reakciók szabályozását és a professzionális szerep fenntartását megterhelő interakciók során.

Newman és Kaloupek (2004) a trauma-fókuszú kutatások kockázat–haszon mérlegét elemezve rámutatnak arra, hogy a traumatikus élmények ismételt meghallgatása érzelmi terhelést és közvetett traumatizációt okozhat a kutatók és kérdezőbiztosok számára is. A trauma-kutatás így nem csupán a résztvevők, hanem a kutatók szempontjából is érzelmi következményekkel járó társadalmi gyakorlat.

A holokauszt-kutatások egyik sajátos tapasztalata az, amit Dan Bar-On és munkatársai (1998) „kettős falnak" neveznek. A megszólalás iránti vágy és a megszólalás által kiváltott fájdalom elhárítása egyszerre van jelen a családi kommunikációban. Ez az ambivalencia analitikus keretként szolgálhat a kutatási interjúk értelmezéséhez is, ahol a kérdező egyszerre tapasztalhatja a közelítés és a visszahúzódás kényszerét. Ezt a feszültséget értelmezhetjük a kutatói „morális alázat" fogalmaként, azaz annak az etikai érzékenységnek a megnyilvánulásaként, amely a másik szenvedéséhez való közelítés határait folyamatosan újratárgyalja.

Módszertanilag mindez azt kívánja meg, hogy az interjúk során a kutatók – jelen esetben a hallgatók – rugalmasan kövessék az elbeszélések ritmusát, tiszteletben tartsák a narratív határokat, és érzelmi megterhelés esetén biztosított legyen a reflexió és a feldolgozás lehetősége.

(c) Pozitív hozadék – vikariáló reziliencia (vicarious resilience) és a „gyógyító tér" megtapasztalása

A trauma-közeli munka azonban nem csupán terheket hordoz, hanem – amint arra a vikariáló reziliencia fogalma rámutat – a túlélők megküzdési mintái bizonyos feltételek mellett erőforrássá is válhatnak a segítő vagy kutató szerepben lévő személy számára (Hernández – Gangsei – Engstrom 2007). Hallgatói összefüggésben ez jellemzően két csatornán keresztül értelmezhető: (i) érték- és identitástisztázás, amely etikai iránytűként és gondoskodásetikai orientációjú szakmai önértelmezésként jelenik meg; valamint (ii) az interjú „megtartó" térként való megélése, amikor a beszéd aktusa az interjúalany számára átmeneti megkönnyebbülést eredményezhet.

Az interjúhelyzetben kialakuló érzelmi bevonódás és affektív rezonancia ugyanakkor feszültségbe kerülhet az interjúkészítő saját érzelmi sérülékenységével (traumájával), amelyet a beszélgetés triggerelhet. Ez a feszültség két alapvető reakcióirányt hívhat elő. Egyfelől a közelítés és feldolgozás lehetőségét (önismeret, tanulás, közösségi cselekvés), másfelől az elkerülés különböző formáit (témakerülés, a szenzoros és érzelmi túlterhelés minimalizálása). A szakirodalom hangsúlyozza, hogy a trauma meghallgatása érzelmileg megterhelő lehet az interjúkészítő számára (Dickson-Swift – James – Kippen - Liamputtong 2009; Newman – Kaloupek 2004), ugyanakkor – megfelelő reflexív és intézményi keretek között – önreflexív és etikai tanulási térként is működhet (Dickson-Swift – James – Kippen - Liamputtong 2009; Hernández – Gangsei – Engstrom 2007).

A „gyógyító tér" fogalmát itt nem terápiás értelemben használjuk, hanem arra az interakciós tapasztalatra utalva, amelyben a megszólalás és a meghallgatottság élménye a jelentésadás révén átmeneti megkönnyebbülést tehet lehetővé. E kettősség – a negatív és pozitív érzelmi transzfer együttes jelenléte – nem mennyiségi változóként, hanem reflexív tapasztalatként ragadható meg, amely a terepmunka teljes ívét (felkészítés, interjú, utánkövetés) áthatja. A hallgatói részvétel így egyszerre pedagógiai és etikai folyamat, amelyben a gondoskodás, az önreflexió és a határkezelés kulcsszerepet kap.

3. A trauma társadalmi dimenziói és a kutatói reflexiók szociológiai olvasata

A trauma fogalma a pszichológiai elméletekben jellemzően az egyéni élmény, a pszichés megrázkódtatás

és a feldolgozás mechanizmusai köré szerveződik. A társadalomtudományi megközelítések ezzel szemben a traumát kollektív és kulturális tapasztalatként írják le, amely a közösségi jelentésalkotás és az emlékezet intézményes tereiben formálódik (Alexander 2012; Eyerman 2019). A holokauszt nemcsak egyéni szenvedéstörténet, hanem a modern társadalmak morális és kommunikációs krízisének szimbóluma, amelyben a múlt feldolgozása és a felelősség elismerése közösségi tét. A társadalmi trauma ebben az értelemben nem pusztán pszichés, hanem strukturális és kulturális jelenség, az emlékezet politikai és intézményi szerveződésének része. Azt, hogy miként válhat a szenvedés története közösségi tudássá, a nyilvános beszéd szabályai és a társadalmi felejtés mechanizmusai határozzák meg, vagyis azok a kulturális minták, amelyek kijelölik a kimondhatóság határait.

Ebben az értelemben a trauma vizsgálata a társadalmi hatalom és a tudás termelésének kérdése is. A kvalitatív kutatásban megjelenő érzelmi tudatosság és morális önkontroll a kutatói kompetencia sajátos formájaként értelmezhető, amelyet a reflexív szociológia elmélete is megerősít. Bourdieu (2005) szerint a kutató nem függetlenítheti magát a vizsgálat tárgyától, mindig saját társadalmi helyzete, habitusa és érzelmi beágyazottsága felől közelít a másik emberhez. Ez a felismerés a terepmunka során különös jelentőséget nyer, mert a hallgatók nem csupán adatokat gyűjtenek, hanem saját érzékenységükön keresztül vesznek részt a jelentésképzésben. A reflexivitás tehát nem pusztán módszertani követelmény, hanem morális attitűd is, annak belátása, hogy a kutató maga is része annak a társadalmi mezőnek, amelyet vizsgál.

Ebből következően a kutatásban való részvétel nem kizárólag kognitív tevékenység, hanem érzelmi és etikai dimenziókkal is rendelkezik. Az interjúhelyzet olyan társas interakcióként értelmezhető, amelyben a kutató aktív szerepet játszik a narratívák létrejöttében, értelmezésében és kontextualizálásában, miközben felelős az interakció során keletkező hatásokért. A kvalitatív kutatás ezen sajátossága a kutatói szerep kettős tudatát implikálja, amely egyszerre követel empatikus nyitottságot és reflexív önkorlátozást. Ez a kettősség etikai és episztemológiai feszültségként értelmezhető, a kutatói szerep normatív dimenziójaként.

A trauma társadalmi olvasata új fényt vet a „gyógyító tér" metaforájára is. Míg a pszichológiai értelmezések az interjút potenciálisan enyhülést hozó, feldolgozást segítő helyzetként írják le, szociológiai szempontból az interjú elsősorban kommunikációs térként ragadható meg, amelyben az egyéni és kollektív tapasztalatok összekapcsolódnak. Az interjú ebben az értelemben nem terápiás helyzet, hanem morális kommunikáció, amely hozzájárul a traumához fűződő társadalmi viszony újraértelmezéséhez. A hallgatók kutatásban való részvétele ebben az értelemben a trauma szociológiájának egyik kulcsfontosságú dimenziójára irányítja a figyelmet, a társadalmilag tanult empátiára és a reflexív felelősségvállalásra mint a kutatói szerep etikai formáira (Hochschild 1983; Bourdieu 2005; Alexander 2012).

A kutatás módszertana

A kutatás módszertani kerete egyben oktatási gyakorlat is volt, amelyben a hallgatók nemcsak adatgyűjtői, hanem értelmező résztvevői is lettek a kutatási folyamatnak. Ez a kettős szerep – tanuló és kutató – különös jelentőséget kapott egy olyan témában, ahol a személyes és kollektív trauma feldolgozása összefonódik a morális érzékenység és a kutatói reflexivitás tanulásával.

A kutatószeminárium előre kidolgozott tematikával és elméleti kerettel vezette be a hallgatókat a holokauszt kutatás történetébe és legfontosabb megállapításaiba, valamint készítette fel őket egy speciális interjús helyzetre, amelyben a történelem súlyosan traumatizáló eseménye áldozatainak leszármazottjaival kerülnek közvetlen, intim beszélgető helyzetbe, olyanokkal, akik maguk is e történelmi trauma közvetett elszenvedői. Ennek megfelelően a kurzus elméleti képzésből, gyakorlati interjúkészítési továbbképzésből és gyakorlati kutatásból állt. Az elméleti felkészítő hét előadás és interaktív foglalkozás kombinációjából állt. Ezek a következő témákat foglalták magukba:

1. A holokauszt története és társadalomtörténeti aspektusai;
2. A társadalmi trauma: megközelítések és koncepciók;
3. Az eugenika mint a gyűlölködés pszeudotudománya és ideológiája;
4. A holokauszt trauma;
5. A holokauszt trauma nemi összefüggései;
6. A traumaátvitel és traumahordozás mintázatai a második és harmadik generáció családi kommunikációjában, emlékezetgyakorlataiban és identitásában;
7. Módszertani felkészítés: kvalitatív kutatás mint érzelmi munka; a kutatás céljainak és módszereinek megismertetése.

A kutatás célja az volt, hogy feltérképezze a holokauszt túlélők másod- és harmadgenerációs leszármazottjainak szubjektív tapasztalatait azzal

kapcsolatban, miként élik meg a holokauszt hatásait, különös tekintettel a sérülékenységre és rezilienciára utaló tényezőkre, valamint feltárja a transzgenerációs holokauszt trauma kortárs társadalmi beágyazódásának mintázatait. A hallgatók bevonása nemcsak módszertani, hanem pedagógiai döntés is volt. Célunk az volt, hogy a terepmunka során közvetlen tapasztalatot szerezzenek a kvalitatív interjúzás etikai, érzelmi és kommunikációs kihívásairól.

A hallgatók a felkészítést követően a kidolgozott interjúprotokollnak megfelelően hozzávetőlegesen egy órás, félig strukturált interjút készítettek azokkal az interjúalanyokkal, akik korábban részt vettek a kérdőíves kutatásban (743 fő) és ezt követően hozzájárultak ahhoz, hogy egy személyes interjú keretében beszéljenek a családi traumához kapcsolódó tapasztalataikról (95 fő). A kvalitatív interjúk önkéntes jelentkezés alapján készültek; céljuk a tapasztalatok mélyebb, kontextuális feltárása volt.

A kutatás az adatgyűjtés idején érvényes intézményi kutatásetikai irányelvek betartásával zajlott; formális bizottsági engedély az adatgyűjtés idején még nem volt elérhető. A kutatásra jelentkező résztvevőket emailben invitáltuk meg az interjúkon való részvételre, amelyet a diákok vagy online platformon keresztül videó rögzítésével, vagy személyesen vettek fel. A kurzus teljesítésének feltétele legalább két interjú elkészítése volt, valamint a videó vagy hanganyag, és az interjúról készült átiratok együttes feltöltése a kurzus online felületére. A hallgatóknak írásbeli reflexiókban kellett összefoglalniuk tapasztalataikat, érzéseiket és gondolataikat minden interjút követően, s ezek a reflexiók a kutatási adatbázis részévé váltak. A kvalitatív elemzést az interjúk anonimizált átiratán végeztük el. Az interjúk összegyűjtésében, a hallgatókkal való kapcsolattartásban, majd az interjúk alapkódolásában hallgatói koordinátorok nyújtottak segítséget[9]. Az első interjúk felvételét követően szupervíziós szemináriumot tartottunk, amelyben a hallgatók lehetőséget kaptak arra, hogy tapasztalataikat, problémáikat megosszák egymással és a kurzust vezető oktatókkal. Két esetben tartottunk ilyen probléma/tapasztalatmegbeszélő csoportot. A szupervíziós szemináriumok a hallgatók érzelmi biztonságát is szolgálták, hiszen a csoportos megbeszélések lehetőséget adtak a nehéz élmények feldolgozására és a módszertani dilemmák közös értelmezésére.

A jelen tanulmány tárgyát képező hallgatói reflexiók és interjúzás-tapasztalatok alapján a vizsgálati irány elmélyítése érdekében 2025-ben utánkövetéses vizsgálatot folytattunk le, amely során az azóta már diplomát szerzett hallgatókat megkerestük, és a kutatásban való részvétellel kapcsolatban az interjú készítés utólagos reflexióiról, utóhatásairól, a nehézségekről és tanulságokról kérdeztük őket. A 61 hallgatóból 20 fővel tudtunk utánkövető interjút készíteni. Az utánkövetéses vizsgálat célja az volt, hogy feltárja, miként hatottak a hallgatói élmények hosszabb távon az érintettek szakmai identitására, empátiájára és kutatói érzékenységére. Az eredeti (E) reflexiók nyitott formában készültek, a hallgatók instrukciók nélkül, szabadon írhatták le benyomásaikat és érzelmi reakcióikat. Az utánkövetéses (U) vizsgálat ezzel szemben irányított kérdésekre épült, amelyek a korábbi élményekre, a kutatói szerep változására és a tanulási folyamat újraértelmezésére fókuszáltak. A kétféle reflexiós forma eltérő diskurzushelyzetet teremtett.

Az interjúk és reflexiók feldolgozása kvalitatív, tematikus elemzéssel történt. Az elemzés célja az volt, hogy feltárja azokat a visszatérő mintázatokat, témákat és jelentésstruktúrákat, amelyek a hallgatók tapasztalataiban és az interjúalanyok megszólalásaiban megjelentek. A tematikus elemzés olyan rugalmas kvalitatív módszer, amely a kutatói értelmezés és a szövegekben megjelenő tapasztalatok közötti kölcsönhatást hangsúlyozza. A vizsgálat során nem előre rögzített kategóriák mentén, hanem az adatokból kiindulva, induktív módon alakítottuk ki a kódrendszert.

A feldolgozás első lépéseként az interjúk és reflexiók teljes anyagát szöveghűen átírtuk és anonimizáltuk. Ezt követően megkezdődött a nyílt kódolás, amelyben az egyes szövegrészeket rövid, tartalmat jelölő címkékkel láttuk el. A kódolást több kutató párhuzamosan végezte, a megbízhatóság növelése érdekében egyeztetett kódkönyv alapján. A hallgatói reflexiók és az utánkövetéses interjúk kódolását külön kezeltük, mivel a két adatcsoport eltérő módon és időbeli távolsággal keletkezett.

A második szakaszban a kódokat tematikus klaszterekbe rendeztük, amelyek az interjúalanyok és hallgatók visszatérő motívumait, érzelmi és kognitív reakcióit, valamint a trauma-feldolgozásra adott válaszaikat csoportosították. Az elemzés során mindvégig figyelembe vettük a kontextust, vagyis azt, hogy az adott kijelentés milyen helyzetben és milyen viszonyban hangzott el.

[9] Az első csoport esetében az OR-ZSE részéről Molnár Henrietta, az ELTE részéről Monostori Réka volt a hallgató koordinátor, majd a második csoport esetében Varga Efraim és Czelleng Réka látta el ezt a feladatot.

A hallgatói reflexiók elemzése során külön figyelmet fordítottunk arra, hogy megkülönböztessük az első reflexiós ciklus (az interjúk után közvetlenül írt reflexiók) és az utánkövetéses reflexiók (a kutatás befejezése után két-három évvel készült interjúk) mintázatait. A két időpont összevetése lehetővé tette, hogy azonosítsuk a tapasztalatok rövid- és hosszú távú hatásait, valamint a kutatói önreflexió mélyülését.

A kódolás eredményeként létrejött tematikus mátrix mindkét adatcsoport esetében azonos alapstruktúrát követett, hogy az intézményi (ELTE – OR–ZSE) összehasonlítás is elvégezhető legyen. A kódok a következő fő kategóriákba rendeződtek: érzelmi megterhelés és önszabályozás; határkezelés és etikai dilemmák; tanulási hozadék és kutatói identitás; valamint generatív reflexiók és rezilienciatapasztalatok.

Az egyes témakódok gyakoriságát és összefüggéseit kvantifikált módon is rögzítettük, táblázatos formában, hogy a kvalitatív értelmezést kiegészítsük az előfordulások arányaival. A vizualizációs feldolgozás során az intézmények szerinti megoszlást oszlopdiagramokon és tematikus háló-ábrákon jelenítettük meg, amelyek az egyes kódok közötti kapcsolódási mintázatokat is láthatóvá tették. A gyakorisági adatok nem önálló elemzési célként, hanem a kvalitatív értelmezést támogató, tájékozódó jelleggel kerültek felhasználásra.

Az elemzés egész folyamatát a reflexív kutatói gyakorlat elvei vezették, azaz minden kódolási döntést közös megbeszélés és többszörös ellenőrzés előzött meg. A kutatás ezzel a megközelítéssel nemcsak a résztvevők tapasztalatait, hanem a hallgatók tanulási és önreflexív folyamatait is értelmezési keretbe helyezte, így az elemzés egyben módszertani önvizsgálatként is értelmezhető.

A tematikus elemzés lépéseit Virginia Braun és Victoria Clarke (2006) reflexív megközelítése alapján követtük (adatmegismerés; kezdeti kódolás; témák kialakítása; témák felülvizsgálata; témák definiálása és elnevezése; jelentésadás). Az elemzés kevert logikájú volt, a kezdeti kódolás induktív módon, az empirikus szövegek ismételt olvasása alapján történt, míg a tematikus rendezés és értelmezés deduktív módon, a szakirodalomban kialakított fogalmi keretekhez kapcsolódva zajlott. Az elemzés latens[10] szinten működött, vagyis nemcsak az explicit tartalmakat, hanem a mögöttes jelentésstruktúrákat és etikai viszonyulásokat is vizsgálta. A kóddefiníciók az adatokkal való folyamatos összevetés során reflexív módon finomodtak. A kódok értelmezése a trauma- és tanúságtétel-irodalom, valamint a kulturális emlékezet és a reflexív tanulás elméleti megközelítéseihez (Laub 1992; Assmann 2011; McCann–Pearlman 1990; Hernández – Gangsei – Engstrom 2007; Hirsch 2012) igazodott, így az elemzés nemcsak az explicit tartalmakat, hanem a mögöttes jelentésstruktúrákat és etikai viszonyulásokat is figyelembe vette.

A kutatás eredményei

Az eredmények bemutatását a hallgatói reflexiók elemzésével kezdjük, mivel ezek a kutatási folyamat reflexív és módszertani feltételeire is rávilágítanak, és így keretet adnak az interjúalanyok megszólalásainak értelmezéséhez.

1. A trauma meghallgatásának hatásai a kutatást végző hallgatók tapasztalataiban

A kutatásban résztvevő 61 hallgató 44 reflexiót készített közvetlenül az interjúkat követően. A reflexiók száma azért kevesebb, mint a hallgatóké, mert voltak olyan hallgatók, akik egy szövegben/dokumentumban, egységesen, tehát szétválaszthatatlanul foglalták össze mindkét interjúra adott reflexiójukat. Láthatóan a reflexiók elemzési egysége nem az egyes interjúkhoz, hanem a hallgatók által létrehozott reflexív szövegekhez igazodott.

Az OR–ZSE hallgatók 14 (E–2)[11], az ELTE hallgatók (E–1)[12] 30 reflexiót adtak közvetlenül az interjúk elkészítése után. Ezeket a reflexiókat E (eredeti) – betűvel különböztettük meg az utánkövetéses interjúktól (E=44), melyeket U (utánkövetés) – betűvel jelöltünk. az utánkövetéses vizsgálatban 20 hallgatóval (U=20) készítettünk interjút: U–2: 10 fő; U–1: 10 fő. Az E és U interjúk külön-külön, majd együttes tematikus elemzését követően alakítottuk ki a tematikus kódokat.

Fontos módszertani különbség, hogy az első reflexiók spontán, irányítás nélküli formában készültek, míg az utánkövetéses anyag strukturált kérdések mentén gyűlt. Az E és U anyagokat külön-külön, majd összevetve elemeztük. Az eredeti (E) reflexiók jellemzően az interjúhelyzet közvetlen érzelmi tapasztalatait tükrözték, míg az utánkövetéses anyagban erőteljesebbé vált a retrospektív önértelmezés és a szakmai reflexió. A két reflexiós szakasz így eltérő tudáshelyzetben

[10] A látens elemzés egy mélyebb, értelmező megközelítés, amely az adatok explicit tartalmát alakító tágabb szociokulturális és ideológiai tényezők feltárására törekszik (Braun-Clarke 2006: 84).

[11] A 2-es szám az OR-ZSE kódja.

[12] Az 1-es szám az ELTE kódja.

keletkezett: az egyik az élmény közvetlen feldolgozásának, a másik az utólagos értelmezésének fázisában.

A hallgatók reflexióinak adatbázisa alapján a következő tematikus kódokat alakítottuk ki, melyek jelentését magyarázattal láttuk el. Ezek a tematikus egységek empirikusan képződtek a hallgatói reflexiók elemzése során. Egyes témák értelmezését a szakirodalomban kialakított elméleti fogalmak (pl. tanúságtétel, reflexív tanulás) segítik, míg mások elsősorban a terepmunka során artikulálódó tapasztalati mintázatokat ragadják meg.

1. Morális alázat / felelősség (Laub 1992): A hallgatók a kutatási helyzetet morális elköteleződésként élték meg, amelyben felelősséget vállaltak a trauma emlékezetének méltó és hiteles közvetítéséért – *„Megtisztelve éreztem magamat, hogy személyes, családi történeteket, intim és szenzitív érzéseket oszt meg velem az interjúalany”.*
2. Interjú mint tanulási tér / önreflexió (Schön 1983): Az interjúfolyamat a személyes és szakmai önreflexió terévé vált, amelyben a résztvevők nemcsak az interjúalany történeteire reagáltak, hanem saját érzelmi reakcióikat, előfeltevéseiket és megértési határaikat is reflektív módon vizsgálták. Schön (1983) nyomán ez a folyamat értelmezhető a „reflection-in-action” és „reflection-on-action” kettősségében, vagyis olyan tanulási gyakorlatként, amelyben a cselekvés és az utólagos értelmezés egymást kiegészítve alakítja a szakmai önértelmezést.
3. Bizonytalanság / kutatói önkép alakulása: A hallgatók a terepmunka során megélt bizonytalanságon keresztül formálták kutatói identitásukat, és reflektáltak a nem-tudás szerepére a tanulási folyamatban.
4. Etikai dilemmák / határhelyzetek (relációs): A résztvevők etikai határhelyzetekkel szembesültek, amelyek az interjúalanyhoz fűződő kapcsolati felelősséget, empátiát és határkezelést tették próbára.
5. Saját trauma triggerek / érintettség: A hallgatókban a beszélgetések során személyes emlékek és érzelmi rezonanciák aktiválódtak, ami tudatosította saját érintettségük és határaik szerepét a kutatásban.
6. Gyógyító tér / megkönnyebbülés érzete: A megosztott történetek és empatikus jelenlét révén a kutatási helyzet sokak számára érzelmi megkönnyebbülést és közösségi gyógyulásélményt hozott.
7. Vicarious resilience / inspiráció: A hallgatók a túlélők történeteiből nemcsak fájdalmat, hanem erőt és mintát is merítettek, a szenvedésen túli emberi reziliencia tanúiként.
8. Generativitás-orientált tanulás / örökségfeldolgozás: A résztvevők az interjúkat a családi és történeti örökség feldolgozásának, újratanulásának és továbbadásának eszközeként élték meg.

Az E– és U–kódok intézményi összevetésekor figyelembe vettük a hallgatók eltérő képzési és szakmai szocializációs hátterét, amely az eltérések értelmezési keretét adja, anélkül hogy normatív értékhierarchiát feltételezne.

A) Az eredeti reflexiók feldolgozása (E–reflexiók, E–kódok)

A.1. Az eredeti reflexiók megoszlása a kialakított kódok szerint, mindkét intézményben

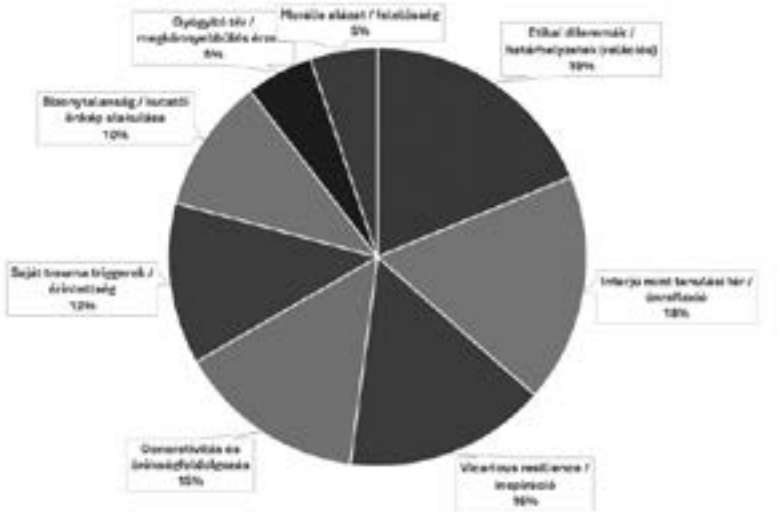
A 44 reflexión belül az összes jelölt kódesemény: **96** (egy reflexió több kódot is tartalmazhat).

1. Táblázat: Összesített ELTE – OR–ZSE E–reflexiók

Kód	Találat	Arány %
Etikai dilemmák / határhelyzetek (relációs)	18	18,8
Interjú mint tanulási tér / önreflexió	17	17,7
Vicarious resilience / inspiráció	15	15,6
Generativitás és örökségfeldolgozás	14	14,6
Saját trauma triggerek / érintettség	12	12,5
Bizonytalanság / kutatói önkép alakulása	10	10,4
Gyógyító tér / megkönnyebbülés érzete	5	5,2
Morális alázat / felelősség	5	5,2
Összesen	96	100

A mezőnyt az etikai–relációs fókusz és az önreflexív tanulási tér vezeti (együttesen ~36,5%). Erős a reziliencia–generativitás tengely is (együttesen ~30,2%), ami a túlélési mintákból merített inspirációt és az örökség tudatos továbbadását jelzi. A triggerek és a bizonytalanság/önkép együtt kb. 22,9%, ami a hallgatói érzelmi terhelést és az alakuló kutatói identitást mutatja. A gyógyító tér és morális alázat ritkábban kerül explicit megfogalmazásra (egyenként ~5%).

1. Ábra: Az E–reflexiók megoszlása a tematikus kódok szerint az összes kódesemény százalékában N=96

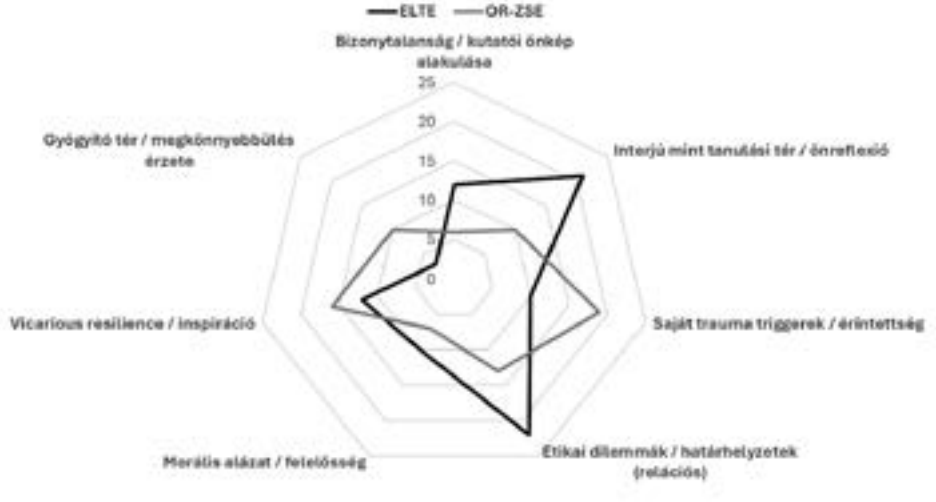

A.2. Az intézmények (ELTE vs. OR–ZSE) reflexiós mintázatainak összehasonlítása az E–kódok alapján

Az ELTE reflexiók 65 kódeseményt rögzítettek, míg az OR–ZSE reflexiók 31 kódeseményt. A két intézmény reflexiós kódprofiljának összevetését normalizált százalékos értékek alapján készítettük el, hogy az eltérő elemszámú (ELTE: 65, OR–ZSE: 31 kódesemény) minták összehasonlíthatók legyenek. A radar-diagram így nem a mennyiségi különbségeket, hanem az egyes tematikus hangsúlyok arányát jeleníti meg.

A két intézmény hallgatói reflexióinak összehasonlítása azt mutatja, hogy bár az interjúk közös tematikus tere a holokauszt emlékezetének és a transzgenerációs trauma feldolgozásának tanulmányozása, a reflexiók hangneme, értelmezési logikája és tudásformája jelentősen eltér. Az eltérések nem módszertani, hanem episztemológiai különbségeket jeleznek: az ELTE hallgatói a kutatási tapasztalatot elsősorban tanulási folyamatként, az OR–ZSE hallgatói pedig elsősorban spirituális–morális tanúságtételként értelmezik.

2. Ábra: A hallgatói E–reflexiók intézményi összevetése – ELTE és OR–ZSE N=96

Az alábbiakban ezeket az eltérő értelmezési és tapasztalati mintázatokat empirikus példák mentén bontjuk ki. Az itt következő (a)–(f) pontok olyan visszatérő értelmezési és tapasztalati különbségeket jelölnek, amelyek a hallgatói reflexiók kvalitatív elemzése során rajzolódtak ki, és amelyeket mindkét intézmény anyagából vett idézetekkel illusztrálunk. Tehát az alábbi (a)–(f) pontok nem új kód- vagy témarendszert vezetnek be, hanem a korábban azonosított tematikus mintázatok összehasonlító, intézményi szintű szintézisét adják.

a) Diszkurzív észlelésmód: azaz hogyan észlelik és értelmezik a valóságot a hallgatók a nyelven keresztül

Az ELTE hallgatók reflexióiban gyakran találunk analitikus, önreflektív nyelvet. Az interjú módszertani gyakorlatként jelenik meg, amelyben a hallgatók saját kutatói szerepüket és kompetenciájukat vizsgálják. Az „önreflexió" és a „bizonytalanság" kódok dominanciája arra utal, hogy az interjúhelyzetet elsősorban a szakmai tanulás és a kutatóvá válás kontextusában értelmezik.

„Mikor az interjút készítettem én nagyon úgy éreztem, hogy az alany nem igazán akart beszélni, én meg nagyon elrontottam, emiatt írtam is egy emailt Önöknek. De mikor később rávettem magam, hogy visszahallgassam és legépeljem akkor meglepődtem, mert nem volt olyan rossz, mint amire emlékeztem." (E–1–13)

„A bácsi elképesztően magas kulturális tőkével rendelkezett, őszintén szólva ez picit okozott is bennem egyfajta kisebbségi érzetet, mert sajnos kevésbé voltam járatos az említett művek, művészek munkásságában." (E–1–8)

Az OR–ZSE hallgatói ezzel szemben a reflexiót morális tapasztalatként fogalmazzák meg. A szövegekben gyakoriak a „tanúságtétel", „szolgálat", „meghallgatás" metaforák, amelyek az interjúhelyzetet „spirituális és közösségi rítusként" keretezik.

„*Örömmel szembesültem ismét azzal, hogy hasonlóak vagyunk és mégis minden egyedi emailcím mögött egyedi sorsok, történetek, életek folyama hömpölyög.*" (E–2–3)

b) Tanulási és felelősségkeretek

Míg az előző pontban a diszkurzív (nyelvi) önreflexió formáit vizsgáltuk, itt az etikai és tanulási felelősségkeretekre fókuszálunk, amelyekben az önreflexió már a kutatói felelősség gyakorlásaként jelenik meg.

Az ELTE–n a „tanulás" kulcsszava az önreflexió és a kutatói felelősség gyakorlásához kötődik, a hallgatók a hibákat és interakciós nehézségeket nem kudarcként, hanem tanulási lehetőségként értelmezik:

„Túl gyorsan kérdeztem, mintha vizsgáztatnék." (E–1–6)

„…továbbra is úgy gondolom, hogy nem igazán sikerült gördülékenynek lennie az interjúnak, mert nagyon kérdőív-szerűen raktam fel a kérdéseket itt is (és a további interjúnál is). Illetve pár helyen lehet fel kellett volna tennem további kérdéseket is, hogy esetleg jobban kifejtse a gondolatait." (E–1–24)

Az OR–ZSE hallgatók a felelősséget inkább kapcsolati és lelki dimenzióban értelmezik. Az interjú kölcsönös meghallgatás, empatikus figyelem tere. A felelősség itt a kapcsolat etikájában, nem a kutatói módszertanban gyökerezik:

„Annak meg külön örültem, hogy ő is kérdezett az én életemről és megoszthattam vele az információkat. Egy ilyen viszonylag intim, nehéz témánál fontosnak tartom, hogy a beszélgetőpartnerek biztosítsák egymást őszinte érdeklődésükről. A mi beszélgetésünkben ezt éreztem." (E–2–14)

A két megközelítés között finom, de következetes határ húzódik. Míg az ELTE hallgatók számára a felelősség elsősorban kutatás-etikai és módszertani kérdésként jelenik meg, addig az OR–ZSE hallgatók az emberi kapcsolódás és kölcsönös meghallgatás erkölcsi tapasztalataként élik meg.

c) Érintettség és trigger-mechanizmusok

Mindkét intézmény reflexióiban megjelenik az érzelmi érintettség és a másodlagos traumatizációra utaló tapasztalatok, de eltérő intenzitással és kifejezésmóddal.

Az ELTE hallgatói gyakran írnak testi reakciókról (*„összeszorult a gyomrom"*, *„remegett a hangom"*), és a megélt feszültséget többnyire önmegfigyelő, befelé irányuló reflexió keretében dolgozzák fel. Az élmény számukra a saját érzékenység és határképzés felismerésének tere:

„Amikor a családja történetét mesélte néha csak lefagytam és nem tudtam mit mondani rá, erre lelkileg nem készítettem fel magam eléggé, hogy tudjak rá higgadtan reagálni" (E–1–27)

„Időnként közbeszúrtam a válaszaira reflektáló kifejtendő kérdéseket, igyekeztem egy gördülékeny kommunikáció kialakítására… Ezzel együtt igyekeztem szépen tartani a kereteket és terelni a beszélgetést az előre meghatározott mederben." (E–1–15)

Egyes esetekben az érintettség testi szinten is jelentkezett. Volt, aki az interjúk időszakában fokozott zajérzékenységről és migrénes tünetekről számolt be, amelyeket utólag az interjúhelyzet érzelmi megterhelésével és empatikus bevonódásával hozott

összefüggésbe. A beszélgetés során megélt testi rezonancia az érzelmi érintettség szomatikus dimenziójára irányítja a figyelmet:

„Annál az interjúnál, ahol a legközelebb éreztem magamat a beszélőhöz, utána nagyon érzékeny voltam órákig a zajokra." (E–1–1)

„…volt egy ilyen szorongó érzés a gyomor tájékon, picit úgy összeszorult a torkom. Jól tudtam az interjúban úgy alakítani, hogy ne menjen a rovására." (E–1–6)

Az OR–ZSE hallgatóinak reflexióiban az érintettség inkább empatikus figyelemként vagy a másik történetéhez való viszonyulásként jelenik meg. Egy-egy leírásban az élmény érzékileg is közvetített: *„Amikor erről mesélt, kissé előre dőlt, és a fény a redőnyön keresztül sávokat vetített az arcára, mintha rács mögül beszélne."* (E–2–4)

A két megközelítés közötti különbség abban található, hogy milyen nyelven és intenzitással jelenítik meg az érintettséget. Az ELTE–hallgatók inkább a testi és érzelmi reakciók nyelvén írják le érintettségüket, míg az OR–ZSE–hallgatók gyakrabban leíró, megfigyelő pozícióból ábrázolják az interjúhelyzetet.

d) Gyógyulás és reziliencia narratívái

A „gyógyító tér" és a „vicarious resilience" kódjai mindkét intézmény reflexióiban megjelennek, de eltérő fókuszban. Az ELTE–hallgatók számára a gyógyulás a kölcsönös empátia és megértés tapasztalatához kapcsolódik:

„A beszélgetés végén mindketten megkönnyebbültünk." (E–1–16)

„Nagyon jó volt látni, hogy valóban segíteni tudtunk neki csupán azzal, hogy meginterjúvoltuk, nagyon örülök, hogy részem lehetett ebben." (E–1–28)

„Számomra nagyon inspiráló, hogy a szégyen, a tabusítás, és a titkolózás helyett a hölgy büszkén vállalta önmagát, az identitását és a gyökereit." (E–1–5)

Az OR–ZSE reflexióiban ezzel szemben a gyógyulás emlékezeti és morális dimenzióban kap értelmet:

„Összességében elmondhatom, hogy interjúalanyom beszámolója, élete számomra nagyon érdekes, példaértékű volt és interjúalanyom segítőkészen és örömmel járult hozzá a kutatás eredményességéhez." (E–2–8)

„A beszélgetés során egyszerre három generáció, három Soá feldolgozási módja tárult elém." (E–2–1)

„Szomorú, ha arra gondolok, hogy a gettóban éhen haltak emberek… Vajon mennyi titok van még, amiről eddig még senki nem beszélt, vagy talán nem is kérdezték." (E–2–11)

„Bebizonyosodott, hogy a Holokausztról beszélni kell és nem szabad hagyni, hogy elvesszen az idő sodrában. Egyszerre kell érzékenyítésre és emlékezésre használni, hogy sose történhessen meg újra a szisztematikus emberirtás, ami generációkon át nyomot hagy." (E–2–9)

Itt a gyógyulás és reziliencia nem a személyes feloldódásban, hanem az emlékezés aktusában és az erkölcsi tanulság kimondásában jelenik meg.

Az ELTE reflexióiban a reziliencia gyakran az egyéni bátorság és önelfogadás narratívájaként jelenik meg, míg az OR–ZSE hallgatók esetében hangsúlyosabb a kollektív emlékezés és erkölcsi felelősség nyelve.

e) Generativitás és örökségfeldolgozás

Az emlékezet és az örökség feldolgozását mindkét hallgatói csoport központi tanulási élményként értelmezi, de eltérő hangsúlyokkal.

Az ELTE–hallgatók számára a generativitás társadalmi felelősségvállalásként jelenik meg, az emlékezet kutatói munkába való beépítéseként:

„Ez a tudás nem maradhat az asztalfiókban." (E–1–7)

Az OR–ZSE reflexióiban az örökség inkább morális és egzisztenciális folytonosságként kap értelmet, ahol a múlt megismerése a jövőbeli cselekvés és gondolkodás formálásának része: *„Azokból az eseményekből, amik abban az időben történtek, okulnunk kell. Ezek a tapasztalatok és élmények, megosztások nagyban hozzá adnak a jövőbeli gondolkodásomhoz és világszemléletemhez."* (E–2–13)

„nekem még napokig fülembe csengett egy-egy mondat" (E–2–6)

A két értelmezés egymás mellé helyezve az emlékezés társadalmi–tudományos, illetve erkölcsi–önformáló dimenzióit rajzolja ki.

f) Interjús helyzet interperszonális viszonyrendszere

Az interjús helyzet interperszonális dimenziója megmutatja, hogyan konstituálódik a kutatói kapcsolat mint affektív és társadalmi tér.

- A hallgatók több reflexióban beszélnek arról, hogy az interjú *„természetes"*, *„barátságos"*, *„kölcsönösen megnyíló"* volt, az interjúalanyok nyitottan, és bizalommal fogadták őket.

„az interjúalanyom folyamatosan beszélt, nem akadt el, tudta, hogy mit akar közölni" (E–1–4)

„Az egész interjú alatt barátságos volt a hangulat" (E–2–3)

„Ebben az interjúban szerintem a gördülékenység – részemről is – jobban ment, természetesebb volt

a beszélgetés. De mint említettem, ebben az interjúalanynak talán még nagyobb szerepe volt." (E–1–23)

Ez egy pozitív interperszonális klímát ír le, ami a trauma közvetítésének egyik feltétele. Itt a felelősség már nem csak etikai, hanem relációs dimenziót kap.

- A zsidó identitás feltételezése kapcsolati dinamikaként jelenik meg. Több reflexióban előkerül, hogy az interjúalany zsidónak gondolta a hallgatót. Ez különösen izgalmas, mert ez aszimmetrikus, de bizalmi kapcsolatot teremtett, azaz az interjúalany a közös identitás (vagy annak feltételezése) révén közelebb engedte magához az interjúkészítőt. Ez a jelenség a traumaemlékezet feltételezett közösségének élményét idézi (Hirsch 2012; Laub 1992), ahol nem a tényleges vallási hovatartozás, hanem a percipiált identitásbeli közelség teremti meg a kommunikáció intimitását.

„Éreztem már az interjú közben, hogy az interjúalany úgy beszél, úgy szól ki hozzám, mintha én is zsidó lennék. A végén erre rá is kérdezett, hogy nekem a férjem izraeli-e, hiszen a vezetéknevem úgy cseng, mintha izraeli név lenne. Elmeséltem neki, hogy ez egy iráni név, mivel a nagypapám iráni. Ezek után ő feltételezte, hogy akkor iráni zsidó családból származom. Tehát valóban végig úgy gondolta, hogy zsidó gyökerekkel rendelkezem, aminek alapvetően nincsen feltétlenül jelentősége, kivéve, hogy – főleg utólag visszagondolva is – a beszélgetésünk közben ez a feltételezés talán fokozta a közelség érzetét abban az értelemben, hogy számos dologra utalt úgy, mintha számomra egyértelmű jelentése lenne. A végén, amikor fény derült arra, hogy ez nincs így, megfordult a fejemben annak a gondolata, hogy remélem, hogy ezzel nem okoztam csalódást… Vagy legalábbis, hogy nem bánt meg semmit, amit mondott. Persze erre utaló jel nem volt." (E–1–12)

„A traumáiról gond nélkül beszélt, gyorsan megnyílt, de ez kölcsönös is volt az interjú alatt (és utána) végig. Egy ponton vissza is kérdezett és megkérdezte, hogy zsidó vagyok-e, ha már ilyen behatóan foglalkozom a témával és habár próbáltam magamat, minél jobban kivonni a fókuszból, azt hiszem ez mégis csak pozitív irányba tolta az interjút és csak még közvetlenebb hangulatot eredményezett." (E–1–5)

A feltételezett identitás azonban nemcsak a bizalom erősödésével járt, hanem ambivalens érzelmi reakciókat is kiváltott a hallgatókban. Volt, aki utólag bűntudatról számolt be amiatt, hogy az interjúalany zsidónak gondolta, miközben saját önértelmezése szerint nem tartozott a zsidó közösséghez. A közelség érzete így a „nem odatartozás" morális feszültségével társult, amely a relációs helyzet aszimmetriájára irányította a figyelmet.

„valószínűleg ez egy közelségnek a kifejezése az interjúalanyok részéről, hogy ők maguk közül valónak éreztek engem, és aztán bennem volt a bűntudat ezért." (E–1–1)

Az ELTE hallgatók reflexióiban expliciten megjelenik, hogy több interjúalany a hallgatót zsidónak feltételezte; ez gyakran a közelség, bizalom és természetesebb hangvétel erősödésével járt. Az OR–ZSE reflexiókban ritkábban jelenik meg explicit formában az identitás-feltételezés; ugyanakkor az interjúk leirataiból az látszik, hogy több alany adottként kezelte az OR–ZSE hallgatók zsidó identitását, ami a kapcsolatban a kölcsönös érdeklődést és erkölcsi felelősséget erősítette.

- A hallgatók empatikus határkezeléssel és szükség esetén önkorrekcióval reagáltak a bizalmi légkörre, az interjúalany verbális és nonverbális kommunikációjára:

„valahogy azt éreztem, hogy édesanyjáról annyira nem akart beszélni" (E–1–12)

„Ha éppen csönd volt, majdnem rögtön kérdeztem valamit, hogy segítsek neki, mert úgy gondoltam, hogy kínossá kezd válni. De megállítottam ezt a gondolatomat, és mindig hagytam, hadd folytassa." (E–1–29)

„…hiányoltam a több személyes részletet, de tiszteletben tartottam az interjúalany privát szféráját és csak arról beszélgettünk, amiről ő is szívesen megosztott." (E–1–21)

Az idézetek (*„ha csönd volt, majdnem rögtön kérdeztem valamit, de visszatartottam…"*) azt mutatják, hogy a hallgatók reflektáltak saját beavatkozási indíttatásukra, és tudatosan tartották tiszteletben a másik határait. Ez a kutatói érettség és érzelmi kompetencia fejlődésének mutatója.

Az interjús helyzet interperszonális viszonyrendszere nem pusztán technikai vagy módszertani kérdésként jelenik meg, hanem relációs konstrukcióként, amelyben identitás, bizalom, erkölcsi felelősség és érzelmi önszabályozás egyidejűleg formálódik. A hallgatók reflexiói azt mutatják, hogy a trauma narratívája nem egyirányú közlésként, hanem kölcsönös pozicionálásként jön létre. A megszólaló és a meghallgató egymásra vonatkozó feltételezései, identitásattribúciói és érzelmi reakciói együtt alakítják a kommunikáció terét.

Ebben az értelemben az interjú nem pusztán adatfelvételi aktus, hanem olyan társas esemény, amelyben a trauma emlékezete relációsan

konstituálódik. A hallgatók reflexív önkorrekciója, a csend tűrése, a határok tiszteletben tartása és az identitásbeli ambivalenciák tudatosítása mind arra utalnak, hogy a kutatói szerep ebben a kontextusban affektív és morális kompetenciát is igényel. Az interperszonális dinamika így a trauma társadalmi közvetítésének egyik kulcsmechanizmusává válik.

Összefoglaló értékelés

A táblázat az E–reflexiók kvalitatív elemzése során azonosított kód-előfordulások intézményi megoszlását mutatja; az N az összes kódolt említés számát jelöli.

feltételezett vagy valós közösség élménye erősíti a kommunikáció intimitását, ugyanakkor reflexív ambivalenciát is kiválthat a hallgatókban. A különbségek így nem értékhierarchiát, hanem eltérő tudásorientációkat jeleznek. Míg az egyik oldalon a professzionális és módszertani reflexió dominál, a másikon az erkölcsi és emlékezeti érzékenység kerül előtérbe. E két megközelítés együttesen rajzolja ki a trauma társadalmi feldolgozásának kognitív, érzelmi és etikai dimenzióit.

B) Az utánkövetéses vizsgálat adatainak elemzése (U–reflexiók, U–kódok)

A végzett és diplomát szerzett hallgatók elérése nem volt egyszerű feladat. Mivel az utánkövetéses vizsgálat 2025-ben zajlott, az interjúk és az eredeti reflexiók elkészítése óta eltelt két–három évben a résztvevők többsége nemcsak alapszakos, hanem mesterszakos diplomáját is megszerezte, és sokan már stabil pozíciókat töltenek be a hazai és nemzetközi munkaerőpiacon. Ennek ellenére 20 hallgatóval sikerült utánkövetéses interjút készíteni a kutatásban szerzett tapasztalataikról (U = 10 ELTE; U = 10 OR–ZSE).

A 20 utánkövetéses interjú kvalitatív elemzése során összesen 85 kódeseményt azonosítottunk. A 3. táblázat az U–reflexiókban megjelenő kódelőfordulások megoszlását mutatja a nyolc tematikus kategória mentén.

2. Táblázat: Az E–reflexiók kódolt tematikus előfordulásainak intézményi összehasonlítása (N = 96)

Dimenzió	ELTE E–reflexiók	OR–ZSE E–reflexiók
Diskurzus típusa	Tudományos–önreflektív	Morális–emlékezeti
Tanulás fókusza	Módszertani és tapasztalati tanulás	Értelmező és erkölcsi tanulás
Érintettség jellege	Önmegfigyelő, befelé irányuló reflexió	Empatikus és narratív, megfigyelő
Felelősségkeret	Etikai és szakmai felelősség	Kapcsolati és közösségi felelősség
Narratív tónus	Elemző, önkritikus	Empatikus, morális–reflektív
Interperszonális viszonyulás	Több interjúalany zsidónak feltételezte a hallgatót, ami a bizalom és közvetlenség erősödését hozta; a reflexiókban megjelenik a csend és határkezelés tudatos figyelme.	Az identitás-feltételezés ritkábban tematizált, de az interjúkban adottként kezelt zsidó hovatartozás a kapcsolat kölcsönös bizalmát és felelősségét erősítette.

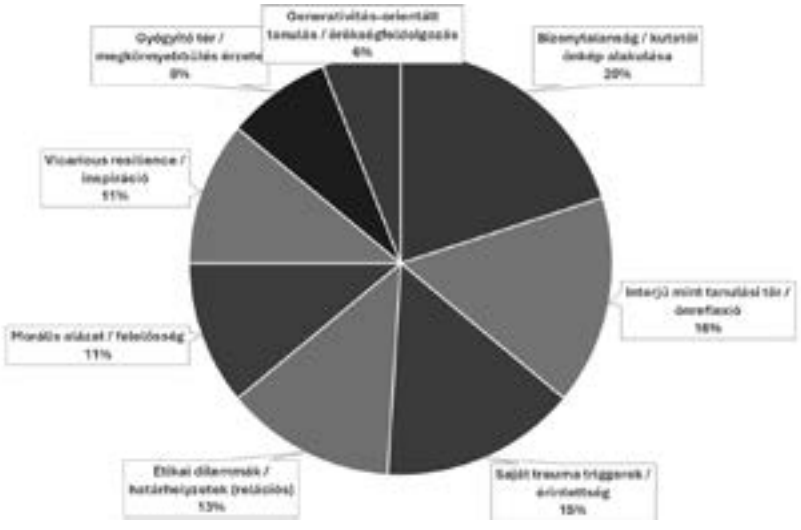
Az E–reflexiók elemzése azt mutatja, hogy az ELTE és az OR–ZSE hallgatói eltérő reflexiós hangsúlyok mentén értelmezik az interjúélményt. Az ELTE esetében az interjú elsősorban társadalomtudományi tanulási térként jelenik meg, ahol a módszertani önreflexió, az etikai felelősség és a kutatói szerep tudatosítása kerül előtérbe. Az OR–ZSE hallgatói reflexióiban ezzel szemben hangsúlyosabb az emlékezés morális és közösségi dimenziója, valamint az interjú erkölcsi tanulságainak artikulálása.

Az interperszonális dinamika mindkét intézmény esetében kulcsszerepet játszik, különösen az identitás-feltételezés relációs hatásaiban. A

3. Táblázat: Az U–reflexiók megoszlása a tematikus kódok szerint az utánkövetéses interjúkban a két intézményben N=85

Tematikus kódok	Említések száma az U–interjúkban (db)	U–reflexiók aránya az összes említés %-ában
Bizonytalanság / kutatói önkép alakulása	17	20
Interjú mint tanulási tér / önreflexió	14	17
Saját trauma triggerek / érintettség	13	15
Etikai dilemmák / határhelyzetek (relációs)	11	13
Morális alázat / felelősség	9	10
Vicarious resilience / inspiráció	9	11
Gyógyító tér / megkönnyebbülés érzete	7	8
Generativitás-orientált tanulás / örökségfeldolgozás	5	6
Összesen	85	100

3.Ábra: Az U–reflexiók megoszlása a tematikus kódok szerint az utánkövetéses interjúkban N=85

- A központi tengelyt az utánkövetéses interjúkban is a tanulás és a kutatói önkép

alakulásának kódjai adják, azonban ezek hangsúlya eltér az E–reflexiók azonnali, élményszerű reakcióitól. A Bizonytalanság / kutatói önkép alakulása (≈20%) és az Interjú mint tanulási tér / önreflexió (≈17%) nem a helyzet közbeni bizonytalanság kifejezője, hanem a visszatekintő értelmezés perspektívájából jelenik meg. A hallgatók két–három év távlatából a korábbi interjúélményt szakmai fejlődésük egyik fordulópontjaként értelmezik, amely a kutatói szerep, az etikai érzékenység és a módszertani tudatosság mélyüléséhez járult hozzá.

Az utánkövetéses interjúkban a reflexiók érettebb, integráltabb formában jelennek meg. Míg az eredeti reflexiókban a bizonytalanság és az érzelmi megterhelés közvetlen élménye dominált, az U–interjúkban a felelősség és a kompetenciahatárok tudatosítása kerül előtérbe:

„…izgultam… nehogy bele gázoljak… vagy fájdalmat okozzak." (U–1–6)

„Tartottam az interjúk elkészítésétől… kihívás… valakit rávennem, hogy beszéljen a saját traumájáról." (U–2–9)

A visszatekintés perspektívájából az interjúélmény szakmai lehetőségként is értelmeződik:

„…úgy éreztem, ez egy tök nagy lehetőség… nagyon érdekes és hasznos tapasztalat volt." (U–1–10)

Különösen figyelemre méltó, hogy több hallgató a reflexivitást nem egyszeri tanulási aktusként, hanem tartósan beépült attitűdként írja le:

„Az önreflexióm élesebb lett és szokásommá vált. Sőt még mielőtt bármire is reflektálnék, azonnal inkább figyelek még egy kicsit." (U–1–2)

Ez arra utal, hogy az interjúkészítés élménye a szakmai habitus részévé vált, és a reflexív figyelem a későbbi munkavégzésben is meghatározó gyakorlattá alakult.

- Erős továbbá az érzelmi-erkölcsi komponens is, ahol a Saját trauma triggerek / érintettség

(≈15%) és az Etikai dilemmák / határhelyzetek (≈13%) együtt mutatják, hogy az interjús munka érzelmileg megterhelő maradt, miközben folyamatos az etikai mérlegelés (mit, meddig és hogyan kérdezzek). A hallgatók jelentős része érzelmileg is bevonódott, és tudatosan reflektált a kutatás etikai határaira, arra, hogy mikor és hogyan szabad kérdezni, vagy hogyan reagáljanak az interjúalany érzelmeire. E dimenziók a kutatói érettség és empátia fejlődésének legfontosabb mutatóiként értelmezhetők.

„…elcsuklott a hangom… vizes lett a szemem… 1–2-szer előfordult." (U–1–3)

„A… megszégyenítés… elbagatellizálva az eseményeket… Ettől feszült leszek és összerándul a gyomrom." (U–2–8)

„Nagyon vékony jég… fel kell mérni, meddig lehet elmenni." (U–1–1)

„Talán ez a legnehezebb, a határhúzás. A másik ember iránt érzett tisztelet… egy másik nézőpont validálása." (U–2–6)

Az érintettség egyes esetekben nemcsak az interjúhelyzetben, hanem utólagos visszatekintésben is megjelent. Volt, aki arról számolt be, hogy az interjúk időszakában átélt erős érzelmi és szomatikus reakcióit akkor még inkább akadémiai–kutatói keretben értelmezte, később azonban az élmény affektív oldala vált hangsúlyosabbá:

„…valószínűleg ezért voltak ennyire erős érzelmi, meg szomatikus megéléseim, ami valószínűleg akkor, amikor reflektáltam az interjúra, inkább a kutatói és tantermi vagy akadémiai szempontokból adtam választ… De mondjuk így 3 év múlva meg kiderül számomra, hogy már nem is az információkra emlékszem, hanem az érzetekre." (U–1–1)

Ez a visszatekintő megfogalmazás arra utal, hogy a trauma meghallgatása nemcsak kognitív tanulási tapasztalatként, hanem testi–érzelmi érintettségként is beépülhetett egyes hallgatók emlékezetébe.

- Tartósnak mutatkozik az értékintegráció is, ahol a Morális alázat / felelősség és a Vicarious

resilience / inspiráció (egyenként ≈10–11%) azt jelzi, hogy a hallgatók felelősségtudata és a túlélőktől tanult reziliencia-mintázatok hosszabb távon is beépültek szakmai és személyes önértelmezésükbe. A morális alázat a kutatói ígéretek és elköteleződések vállalásában jelenik meg, míg a vicarious resilience az interjúalanyok erejének és élettörténeti kitartásának inspiráló megtapasztalásához kapcsolódik.

„…megígértem a másodgenerációs interjúalanyomnak, hogy elküldök bármit, ami megjelenik, és ezt tartanám még… később is." (U–1–10)

„Hálásan köszönöm, hogy részt vehettem ebben a programban… meghatározó élménye lett az életemnek." (U–2–2)

A hallgatók nemcsak a trauma súlyát, hanem az interjúalanyok erejét, bátorságát és emberi méltóságát is hangsúlyozzák:

„…inspiráló, hogy ilyen dolgok után is teljes életet lehet élni." (U–1–5)

„Példaképem lett az az interjúalany, aki önkéntes tematikus zsidó sétákat vezet." (U–2–3)

- A gyógyulás és az örökségfeldolgozás kódjai ritkábban jelennek meg az utánkövetéses

interjúkban, de amikor előkerülnek, a tapasztalat lezárásának és hosszabb távú integrációjának jeleiként értelmezhetők. A Gyógyító tér / megkönnyebbülés (≈8%) és a Generativitás-orientált tanulás / örökségfeldolgozás (≈6%) aránya kisebb, mégis azt mutatja, hogy az interjúélmény nem zárult le a helyzetben, hanem továbbgondolás és továbbadás irányába mozdult el.

„…nagyon kedves… nyitott [interjúalanyok]… elég gyorsan feloldódtunk." (U–1–7)

„A kezdeti… bizalmatlan indulást [követően] fokozatosan oldódott a hangulat, egyre személyesebb megéléseket hozott elő." (U–1–4)

A feldolgozás generatív iránya különösen ott válik láthatóvá, ahol a hallgatók a tapasztalat továbbviteléről beszélnek:

„…megerősítette [a világnézetemet]… ezek a tapasztalatok nem maradhatnak magunkban." (U–2–9)

„Azóta keresem az olyan filmeket, könyveket… [és] ha kiderül, hogy túlélő leszármazott, szívesen beszélgetek erről a témáról is." (U–1–6)

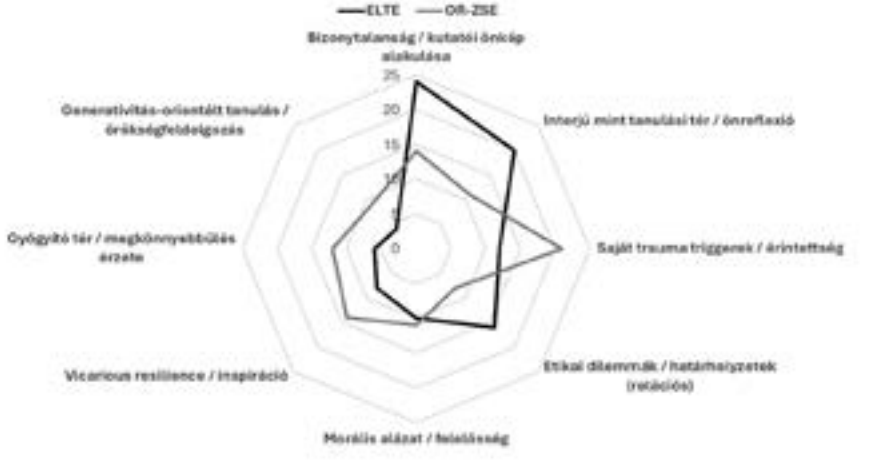
A reflexiók tematikus súlypontjai azt mutatják, hogy a hallgatói élményvilág elsősorban tanulási, érzelmi és etikai természetű maradt a retrospektív értelmezésben is. A kódok megoszlása alapján a hallgatók a holokauszt túlélők leszármazottjaival készített interjúkat nem csupán adatgyűjtési feladatként, hanem önreflexív és morálisan megterhelő tanulási

folyamatként értelmezték. A bizonytalanság, az önreflexió és az érintettség együttese a kutatói identitás alakulásának magját képezi, míg a gyógyulás, a reziliencia és az örökségfeldolgozás a tapasztalat hosszabb távú beépülésére és integrációjára utal.

B.1. Az U–reflexiók intézményi összevetése a tematikus kódok alapján

Az utánkövetéses interjúk kvalitatív elemzését követően a tematikus kódok intézményi megoszlását is megvizsgáltuk annak érdekében, hogy feltárjuk, mutatkoznak-e eltérések az ELTE és az OR–ZSE hallgatóinak hosszabb távú reflexív értelmezéseiben. Az ELTE interjúk esetében 46 kódeseményt (U=46), az OR–ZSE esetében 39 kódeseményt (U=39) rögzítettünk. A 4. ábra az U–reflexiókban azonosított kódesemények megoszlását szemlélteti intézményi bontásban, a nyolc tematikus kategória mentén[13].

4. Ábra: Az ELTE és OR–ZSE U–reflexióinak összevetése a tematikus kódok alapján N=85

A Bizonytalanság / kutatói önkép alakulása az ELTE–hallgatók körében a legerősebb kód (~25%), ami azt mutatja, hogy a tanulási folyamatot a kutatói szerepbe való beletanulás, az önreflexió és a módszertani önkorrekció jellemzi. Az OR–ZSE hallgatóinál ez középerős (~15%), ami azt sugallja, hogy ott kevésbé dominál a módszertani önreflexió, inkább a személyes és morális azonosulás irányába tolódik a fókusz. Az Interjú mint tanulási tér / önreflexió kód esetében hasonló a helyzet, az ELTE–nél számottevően magasabb arányt látunk. Ez a dimenzió a kutatói önismeret és a reflektív tanulás terét mutatja. Az ELTE hallgatói körében domináns két tematikus kód azt mutatja, hogy az interjúk elsősorban tanulási és módszertani térként funkcionáltak. A kutatói szerepbe való beletanulás, a hibák tudatosítása és a szakmai felelősségvállalás élménye az ELTE–profil meghatározó elemei.

A Saját trauma triggerek / érintettség az OR–ZSE–nél kiugró (~20%), az ELTE–nél alacsonyabb (~10%). Ez az egyik legérdekesebb különbség. Az OR–ZSE hallgatói az interjút morális–érzelmi kapcsolattérként élték meg, míg az ELTE–hallgatók inkább megfigyelő, elemző pozícióban maradtak. Az Etikai dilemmák / határhelyzetek (relációs) kód az OR–ZSE–nél szintén erősebb, ami az interperszonális érzékenységre és kapcsolati etikára utal. Az ELTE–nél ez középerős, inkább módszertani dilemmákhoz kapcsolódik. Míg tehát az ELTE–n a hangsúly a kutatói reflexivitáson és felelősségen, addig az OR–ZSE–n az érzelmi érintettségen és a relációs etikán van.

A Morális alázat / felelősség kód mindkét görbén középen helyezkedik el (~10–12%). Ez az egyik kapcsolódási pont, ami azt mutatja, hogy a trauma kezelése mindkét intézményben etikai–morális horizonton történik. A Vicarious resilience / inspiráció kód szintén közel azonos mértékben jelenik meg (10–12%). Ez a pozitív tanulási integráció, a túlélőktől tanult emberi példák internalizálásának tere. A Gyógyító tér / megkönnyebbülés érzete kód az OR–ZSE–nél magasabb, ami a kapcsolat spirituális és érzelmi légkörét jelzi, az ELTE–nél viszont visszafogottabb, a kutatási helyzet nem oldódik fel „gyógyító" keretté, inkább kontrollált marad, de mindkét mintában az érzelmi lezárás és továbbadás szimbolikus dimenzióit képviselik.

[13] Az arányok az intézményenkénti kódeseményekhez viszonyított százalékos megoszlást jelzik.

Az intézményi eltérések az utánkövetéses reflexiókban is kirajzolódnak, azonban a különbségek hangsúlya eltolódik. Míg az ELTE–hallgatók továbbra is erősebben artikulálják a kutatói önkép és módszertani reflexivitás dimenzióit, az OR–ZSE–hallgatók körében az érzelmi érintettség és relációs etika válik markánsabbá. Ugyanakkor az U–interjúk tanúsága szerint mindkét intézményben megfigyelhető az élmény hosszabb távú integrációja: a reflexivitás és a morális felelősség nem egyszeri reakcióként, hanem beépült attitűdként jelenik meg. Az intézmények közötti eltérések kevésbé élesek, mint az E–reflexiók esetében, ami arra utal, hogy az időbeli távlat bizonyos mértékű konvergenciát eredményezett az értelmezési keretekben.

B.2. A két intézmény összevetése az E–reflexiók és az U– reflexiók alapján

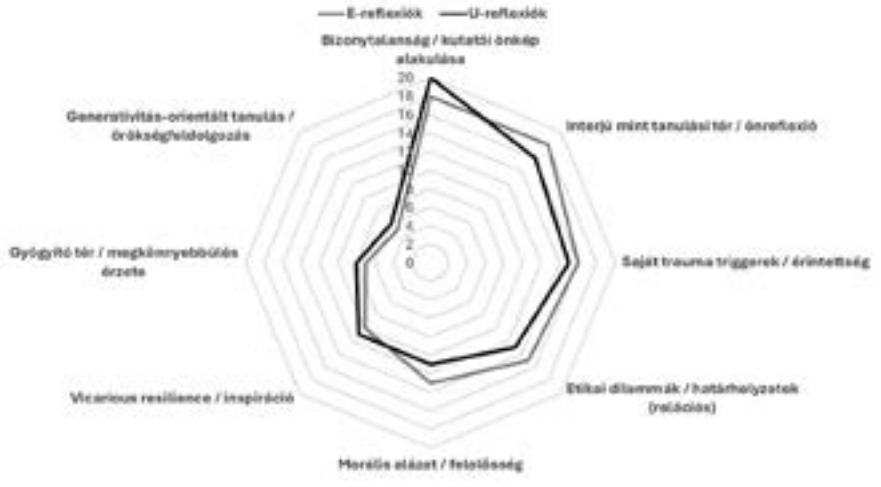
A következő ábrák az ELTE és az OR–ZSE hallgatóinak eredeti (E) és az utánkövetéses interjúkban (U) adott reflexióit vetik össze. A két intézmény kódeseményeinek száma: 181

elmozdulások figyelhetők meg a morális és érzelmi dimenziókban. Az utánkövetéses reflexiókban kissé erősödik a Morális alázat / felelősség és a Vicarious resilience / inspiráció kódja, ami arra utal, hogy az idő múlásával a hallgatókban etikusabb és kiegyensúlyozottabb értékelés alakult ki a kutatási helyzetről. Ezzel párhuzamosan a Bizonytalanság enyhe csökkenése a kutatói magabiztosság növekedését jelzi, míg az Érintettség és a Gyógyító tér kategóriák aránya alig változik, ami az érzelmi bevonódás tartósságát mutatja.

Összességében az E–U összevetés azt mutatja, hogy a hallgatók tapasztalata nem időben differenciálódik, hanem inkább intézményi és szereptanulási különbségek mentén szerveződik. (6. Ábra)

Az ELTE–hallgatók reflexióiban a két fázis közötti különbség jelentős átrendeződést mutat a tematikus kódok mentén. Az utánkövetéses (U) reflexiókban drasztikusan megnő a Bizonytalanság / kutatói önkép alakulása és a Tanulási tér / önref-

5.Ábra: Az ELTE + OR–ZSE E– és U–reflexióinak összevetése N=181

A diagram az ELTE és az OR–ZSE hallgatóinak első (E) és utánkövetéses (U) reflexióit hasonlítja össze a tematikus kódok arányai alapján. Az eredmények szerint a két adatfelvétel között nem figyelhető meg jelentős eltolódás a kódok eloszlásában, a hallgatók élményvilága és értelmezési keretei alapvetően stabilak maradtak.

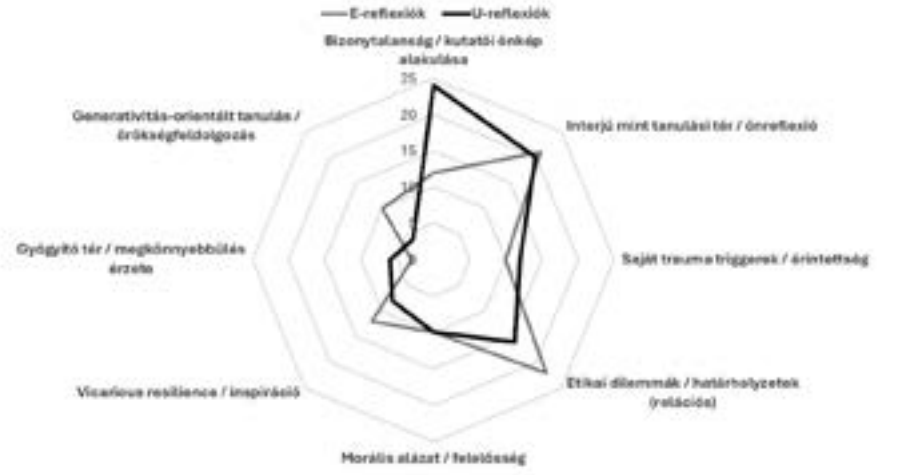
A Bizonytalanság / kutatói önkép alakulása és az Interjú mint tanulási tér / önreflexió kódjai mindkét fázisban dominánsak, ami azt jelzi, hogy az interjúzás tapasztalata tartósan a tanulás és a kutatói szerep reflexiójának tere maradt. Kisebb

lexió aránya, ami azt jelzi, hogy a hallgatók az idő múlásával mélyebb és tudatosabb önreflexióval tekintettek vissza a kutatói szerepre. Ez nem visszalépést, hanem a bizonytalanság újraértékelését jelenti, a kezdeti hibák és dilemmák később a szakmai önismeret eszközeivé váltak:

„Sokkal jobban tudom, hol a határ – hol engedhetek egy kicsit, hol kell meghúzni; ez akkor még nem ment." (U–1–8)

„Elméletben nem igazán lehet felkészülni… az ember a gyakorlatból tanul igazán, és utána tanulja meg, hogyan kezelje ezeket." (U–1–3)

6.Ábra: Az ELTE E– és U–reflexiók összevetése N=111

„Ott [a második interjúnál] *is izgultam, de az már nem volt teljesen új helyzet."* (U–1–1)

Látható, hogy a korai hibák és dilemmák reflektált önismeretté és határkezelési kompetenciává rendeződtek az utánkövetés idejére.

Ugyanakkor látványosan visszaesik a Saját trauma triggerek / érintettség és az Etikai dilemmák / határhelyzetek súlya, ami a kutatói szerep érzelmi távolságának növekedését és a szakmai kontroll erősödését mutatja:

„…kutatóként nagyon jól tudom magamtól eltávolítani a témákat." (U–1–6)

„Most már ezzel a tapasztalattal még lassabb lennék, nem akarnék ennyire megfelelni nekik most magamra tudok reflektálni,…" (U–1–9)

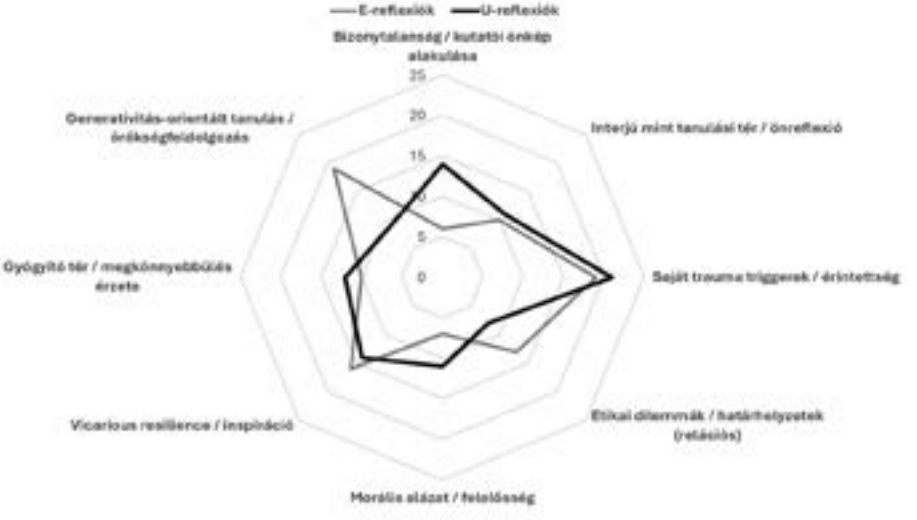
Az idézetek a kutatói szerep érzelmi távolságának növekedését és a szakmai kontroll erősödését mutatják, a hallgatók már tudatosan reflektálnak saját határkezelésükre, és a megfelelési kényszert a reflektált önirányítás váltja fel.

A Morális alázat / felelősség, a Reziliencia és a Gyógyító tér kódjai viszont stabilak, ami azt jelzi, hogy az etikai elkötelezettség megmarad, de már nem az érzelmi átélés, hanem a szakmai felelősség keretében működik tovább.

A Generativitás / örökségfeldolgozás enyhe növekedése azt mutatja, hogy a hallgatók a tanulságokat a jövőbeli szakmai munkába integrálható tudásként kezdték értelmezni.

Összességében az ELTE–hallgatóknál az utánkövetés nem az élmény elhalványulását, hanem annak intellektuális újrastrukturálását jelzi, a trauma témája a személyes érintettségből a kutatói tanulás és a szakmai önreflexió terébe helyeződik át.

7.Ábra: Az OR–ZSE E– és U–reflexiók összevetése N=70

Az OR–ZSE hallgatóinak utánkövetéses reflexiói az érzelmi és morális dimenziók erősödését mutatják. A Saját trauma triggerek / érintettség kód látványosan növekszik, ami arra utal, hogy az interjúk élménye nem halványult el, hanem mélyebb személyes és transzgenerációs azonosulásként épült be. Az U–fázis reflexiói az érintettséget már nem pusztán megterhelésként, hanem tanulási és kapcsolati tapasztalatként értelmezik:

„Örültem volna egy második beszélgetésnek és esetleg a közvetlen környezetükkel való beszélgetésnek is." (U–2–2)

„Amit tanultam, hogy egy adott élethelyzet olyan következmény, ami akár korábbi generáció traumájából fakad." (U–2–6)

„A tisztelet számomra olyan empátia, ami egy másik nézőpontjának validálása." (U–2–1)

Ezek az idézetek együtt azt mutatják, hogy az U–fázisban az érintettség kapcsolati (meghallgatás, bizalom, közös feldolgozás) és tanulási keretbe rendeződik, vagyis integrált, értelmezett tapasztalattá válik.

Láthatóan nő a Bizonytalanság / kutatói önkép és az Interjú mint tanulási tér / önreflexió kódok aránya is, ami arra utal, hogy a hallgatók tudatosabban reflektálnak saját szerepükre a segítői és kutatói pozíciók határán:

„Furcsa volt, bár úgy éreztem, hogy kialakult egy alapvető bizalmi kapcsolat, amely egy ilyen mélyinterjúhoz kell, mégsem éreztem magam teljesen méltónak az interjúkészítő szerepéhez." (U–2–10)

„Ráébredtem, hogy ha megvan a bizalom és a szándék, akkor a legmélyebb, legsúlyosabb problémákat is el tudja mondani az interjúalany, és lehet úgy kérdezni, hogy ne okozzak másodlagos traumát." (U–2–5)

„A traumával és annak feldolgozásával kapcsolatos tudásom szélesedett… Emberileg és szakmailag is adott a személyiségemhez." (U–2–9)

Ezek a reflexiók világosan mutatják, hogy az utánkövetés során a hallgatók már tudatosan mérlegelik a kutatói–segítői szerep határait, reflektálnak a kapcsolati felelősségre, és az interjúhelyzetet tanulási–etikai térként értelmezik.

A Morális alázat / felelősség és a Vicarious resilience / inspiráció szintén enyhén erősödik, jelezve, hogy az interjúkban szerzett tapasztalatok etikai és lelki tartalomként integrálódnak a szakmai identitásba. A Gyógyító tér / megkönnyebbülés érzete stabil marad, ami a kapcsolatban megélt empátia és kölcsönös oldódás állandóságát mutatja.

Összességében az OR–ZSE hallgatók utánkövetéses reflexióiban az érintettség nem csökken, hanem mélyül és tudatosul, az élmény spirituális és morális tanulsággá szerveződik, ahol a meghallgatás és az empátia a segítői identitás etikai középpontjába kerül.

A hallgatói reflexiók összefoglalása

A hallgatói reflexiók elemzése összességében azt mutatja, hogy a holokauszt túlélők második és harmadik generációjának interjús vizsgálata nem pusztán adatgyűjtési feladat, hanem tanulási, érzelmi és etikai tapasztalat is volt a hallgatók számára. A reflexiók mindkét intézmény hallgatói körében azt jelzik, hogy az interjúzás a másik megismerésén túl önismereti és morális önvizsgálati térként is működött.

A tematikus kódok alapján a hallgatói élmények három fő dimenzió köré rendeződnek:

- A kutatói szerep tanulása – a bizonytalanság, az önreflexió és a módszertani felelősség mentén –, amelyben a kezdeti dilemmák szakmai kompetenciává formálódnak.
- Az érzelmi és etikai bevonódás – az érintettség, empátia és relációs felelősség dimenziójában –, amely a kutatás emberi vonatkozását teszi láthatóvá.

Az érzelmi és etikai bevonódás dimenziója ugyanakkor nem merül ki az empátia és a felelősség kérdésében. A hallgatói reflexiókban visszatérően megjelenik az identitás-attribúció tapasztalata is. Több esetben az interjúalany zsidónak feltételezte a hallgatót, ami a kapcsolatban sajátos közelség–különbség ambivalenciát hozott létre. A „nem zsidó vagyok" élményéhez társuló bűntudat és megfelelési kényszer azt jelzi, hogy a kutatói pozíció nem semleges megfigyelői helyzetként működik, hanem relációsan konstituálódik. A hallgatók egyszerre tapasztalták meg a közelség bizalmi lehetőségét és a különbségből fakadó felelősségi feszültséget. Ez a dinamika a hallgatás és megszólalás strukturális kereteire is ráirányítja a figyelmet. A kutatói oldalon is létrejön egy olyan „köztes tér", amelyben az identitás, az elvárások és a felelősség folyamatos újratárgyalás tárgyává válik.

- A feldolgozás és továbbadás tere – a reziliencia és generativitás kódjai mentén –, ahol a tapasztalat hosszabb távon integrálódik a személyes és szakmai identitásba.

Az E– és U–reflexiók összevetése alapján a hallgatói tanulási folyamat nem halványul, hanem mélyül és tudatosul. A kezdeti bizonytalanságot

fokozatosan a reflektált határkezelés, az etikai felelősségvállalás és a tapasztalat integrációja váltja fel. A trauma-történetekkel való találkozás így nem pusztán emlékezeti aktus, hanem a felelősségteljes jelenlét és szakmai önreflexió gyakorlásának tere is.

II. Az interjúalanyok részvételi motivációinak empirikus megközelítése: explicit és implicit indoklások

A kvalitatív interjúkra épülő kutatásokban a részvételi motivációk nem minden esetben azonos módon artikulálódnak. A jelen vizsgálatban a megszólalók kivétel nélkül tudatos, előzetesen meghozott döntést hoztak a részvételről, a kérdőíves adatfelvételt követően önként jelentkeztek interjúra, vállalva az ezzel járó idő- és érzelmi ráfordítást. A részvétel ténye önmagában is a motiváltság jele, ugyanakkor elemzési szempontból különbség mutatkozik abban, hogy ez a motiváció milyen nyelvi–narratív formában válik megfogalmazottá.

Az elemzés során ezért indokolttá vált a részvételi motivációk explicit és implicit megkülönböztetése. Az explicit motivációk azok az esetek, amikor az interjúalanyok közvetlen kijelentések formájában nevezik meg, miért vállalták a kutatásban való részvételt. Ezek az indoklások jellemzően erkölcsi, emlékezeti vagy személyes feldolgozási szempontokra hivatkoznak, és a megszólalók saját értelmezésében világos céllal vagy belső szükséglettel kapcsolják össze a részvételt. A jelen mintában az explicit motivációk az interjúk megközelítőleg 30%-ában jelentek meg ilyen formában.

Az implicit motivációk ezzel szemben nem egy összegző „miért" kijelentésben jelennek meg, hanem a narratívák szerkezetéből, hangsúlyaiból és visszatérő tematikus elemeiből rekonstruálhatók. Ezekben az esetekben a részvétel értelme nem kevésbé tudatos, hanem más módon artikulált: abban válik láthatóvá, hogy a megszólalók mit tartanak hangsúlyosnak és jelentéstelinek saját történetükben, milyen szerepet tulajdonítanak a családi múlt továbbadásának, az identitásnak, a felelősségnek vagy éppen a trauma-tapasztalat normalizálásának[14], vagyis annak, hogy a rendkívüli események a mindennapi beszéd és önértelmezés részévé váljanak.

Az explicit és implicit motivációk elkülönítése nem hierarchikus különbségtétel. Az explicit indoklások ritkább megjelenése nem a motiváció hiányára utal, hanem arra, hogy a részvételi szándék eltérő artikulációs formákban válhat hozzáférhetővé.

Az implicit motivációk elemzése ugyanakkor lehetővé teszi annak megragadását is, hogy a részvétel milyen módon kapcsolódik a trauma örökségéhez, az identitás alakulásához, a tapasztalat normalizálásának gyakorlatához és a tanúságtétel morális tétjeihez. Ezek a motivációk gyakran nem különálló indokokként, hanem egymással összefonódó jelentéslogikák formájában jelennek meg, és egyúttal szolgálják az önazonosság artikulálását, a múlt továbbadását és a megszólalás társadalmi értelmének megteremtését.

Módszertani szempontból fontos megjegyezni, hogy az interjúprotokoll nem tartalmazott külön, direkt módon a részvételi motivációkra irányuló kérdést. A motivációk feltárása így nem előre strukturált válaszokból, hanem a megszólalások során megjelenő reflexiókból, hangsúlyokból és narratív mintázatokból történt. Ez a megközelítés megengedte, hogy a részvétel értelmét ne az interjúalanyok utólagos racionalizációjaként, hanem a történetmondásba ágyazott jelentésként lássuk.

A következőkben először az explicit módon megjelenő részvételi motivációkat foglaljuk össze, majd az implicit motivációk kódolásán alapuló elemzését mutatjuk be. Ezt követően a feltárt mintázatokat a nemzetközi szakirodalommal vetjük össze, végül pedig integrált értelmezési keretben foglaljuk össze a részvétel mögött húzódó motivációs logikákat.

A) Az explicit részvételi motivációk feltárása

Az explicit módon megfogalmazott részvételi motivációk az interjúk mintegy egyharmadában jelentek meg. Ezekben az esetekben a megszólalók közvetlenül reflektáltak arra, miért vállalták a kutatásban való részvételt. A részvétel indoklása erkölcsi, emlékezeti vagy személyes jelentéskeretben jelent meg, és az interjúhelyzetet tudatos döntésként értelmezték.

Tanúságtétel mint erkölcsi kötelesség

Az explicit motivációk egyik legmarkánsabb típusa a tanúságtétel erkölcsi kötelességének hangsúlyozása volt. Több interjúalany a megszólalást nem pusztán személyes döntésként, hanem a családi múlt

[14] A „normalizáció" fogalmát ebben az elemzésben nem Lemert terminológiájának szó szerinti átvételeként, hanem analitikus analógiaként használjuk. Edwin Lemert címkézéselméletében a deviancia akkor válik identitásszervező erővé, amikor a társadalmi reakciók hatására a deviáns szerep „elnyeli" az egyén önazonosságát (secondary deviance) (Lemert 1951/1967). A jelen kutatásban vizsgált narratívák ezzel szemben gyakran azt mutatják, hogy a holokauszt öröksége – mint potenciálisan stigmatizáló társadalmi jelentés – nem válik totalizáló identitáskategóriává, hanem a hétköznapi önazonosság részévé integrálódik. Ebben az értelemben használom a normalizáció fogalmát.

iránti felelősségből fakadó morális kötelezettségként értelmezte. Egy résztvevő az interjút követően, utólagos reflexióban fogalmazta meg ezt a motivációt különösen egyértelműen:

„Csak annyit, hogy a múltfaggatásom a súlyos veszteségeket szenvedett – komoly értékeket létrehozó – eleim iránti erkölcsi kötelesség számomra." (021_1_3)[15]

A megszólalás ebben az értelmezésben nem önfeltárásként, hanem tanúságtételként jelenik meg. A beszéd célja a múlt erkölcsi elismerése és a felejtéssel szembeni ellenállás.

Történetmegőrzés és tudásátadás

Az explicit indoklások másik visszatérő eleme a történetek megőrzésének és továbbadásának igénye volt. A résztvevők egy része már a kutatáson kívül is aktívan foglalkozott családi emlékezetmunkával, amelybe az interjú szervesen illeszkedett. Egy megszólaló így kapcsolta össze a részvételt a családi emlékezet nyilvánossá tételével:

„Az édesapám megírta a visszaemlékezéseit, egy körülbelül három-négyszáz oldalon, és aztán ezt az egész család olvasgatta… ezeknek az epizódjait részben feltettem a Facebookra." (009_2_3)

Mások a felejtés veszélyét hangsúlyozták, különösen a generációs távolság növekedésével összefüggésben:

„Ahogy megy a távolság a tanítványaim és köztem időben, azt érzem, hogy el fog veszni valami a holokausztból… Kertész Imre írta valahol, hogy egyetlen dolog fenyegeti a holokausztot: a felejtés." (020_1_3)

A részvétel ebben az összefüggésben az emlékezetfenntartás egyik eszközeként jelenik meg, amely túlmutat a családi kereteken, és tágabb társadalmi felelősséghez kapcsolódik.

Személyes feldolgozás és megkönnyebbülés

Az explicit motivációk harmadik típusa a személyes feldolgozás igényéhez kötődött. Egyes megszólalók nyíltan beszéltek arról, hogy a megszólalás számukra érzelmi értelemben is funkcionális, hiszen lehetőséget ad arra, hogy nehéz tapasztalatokat kimondhatóvá tegyenek. Egy interjúalany így fogalmazott:

„Nekem az írás és a beszéd az abszolút megkönnyebbülés és egy nagyon jó csatorna, ahol ezeket a dolgokat tudom mondani… A nehéz témáról sokszor úgy írok, hogy sírok közben." (036_1_3)

Az interjú ebben az értelmezésben nem terápiás helyzetként jelenik meg, hanem olyan strukturált beszédtérként, amely támogatja az önreflexiót és a tapasztalatok rendezését. A részvétel így egyszerre hordoz személyes és kommunikációs jelentést.

Az identitás megerősítése

Ritkábban, de egyértelműen megjelent az explicit indoklások között az identitás megerősítésének motívuma is. Ezekben az esetekben a megszólalás annak lehetőségét kínálta, hogy az interjúalany saját helyét és szerepét tudatosan elhelyezze a családi és történeti folytonosságban, és ezzel megerősítse aktuális önazonosságát.

„Mindig is jelen volt az életemben a saját zsidóságom. Tehát, hogy én egy zsidó vagyok, és ez így mindig. És most azt érzem, hogy ez kihal, vagy két véglet marad: vagy teljesen eltűnik, vagy bezáródik. És ezért érzem fontosnak, hogy ezekről beszéljünk, hogy valamit át lehessen adni abból, amit mi még megkaptunk….Nekünk az volt belénk nevelve, hogy az a győzelmünk, hogy itt vagyunk. Hogy túléltük. És hogy ezt nem lehet csak úgy elengedni." (070_1_3)

Összegzés

Az explicit részvételi motivációk azt mutatják, hogy azoknál a megszólalóknál, akik reflexív módon megfogalmazták döntésük indokait, az interjú morálisan és személyesen is jelentéssel telített cselekvésként jelent meg. A tanúságtétel, az emlékezetfenntartás és a személyes feldolgozás motívumai közvetlenül kapcsolódtak a részvételhez. Bár ezek az explicit indoklások nem fedik le a teljes mintát, világos mintázatot rajzolnak ki, amelyhez a következő fejezetben bemutatott implicit motivációk viszonyíthatók.

B) Az implicit részvételi motivációk feltárása

Az interjúk jelentős részében a kutatásban való részvétel indokai nem jelennek meg expliciten megfogalmazott motivációként. Ez azonban nem a részvételi szándék hiányára utal, hanem arra, hogy a megszólalás értelme sok esetben nem reflexív indoklásokban, hanem a narratívák szerkezetében, hangsúlyaiban és visszatérő motívumaiban válik hozzáférhetővé. Az implicit motivációk ezért a történetmondás egészének elemzésén keresztül azonosíthatók. Az alábbi elemzés ezekre az implicit motivációkra fókuszál. Kiindulópontja az a megfigyelés,

[15] Az interjúkból vett idézetek mellett az interjúk kódolt jelzése látható. Az első számsor az interjú sorszámát jelzi, a második az interjúalany nemét (1=nő; 2=férfi), a harmadik szám pedig a leszármazott generációját (2=második generációs leszármazott; 3=harmadik generációs leszármazott).

hogy a megszólalás a résztvevők számára különböző, egymással összefonódó jelentéseket hordoz, az örökség továbbadásának igényétől az identitás újrarendezésén és a túlélési minták artikulációján át egészen a közösségi hasznosság és az önfeldolgozás dimenziójáig. Ezek a motivációk nem egymást kizáró kategóriák, hanem gyakran ugyanazon interjúban, eltérő hangsúllyal jelennek meg.

Az implicit motivációk bemutatása ezért nem egyetlen magyarázóelv mentén történik, hanem hat olyan empirikus mintázat köré szerveződik, amelyek az interjúk egészét tekintve stabil mintázatként rajzolódnak ki. A következő alpontok ezeknek a mintázatoknak az elemzését adják, konkrét interjúrészletekre támaszkodva, annak bemutatására, hogy a megszólalás miként válik a résztvevők számára értelmessé akkor is, amikor ennek indokai nincsenek kimondva.

Tanúságtétel és örökségvállalás (implicit módon)

Az implicit részvételi motivációk egyik legerősebb és legkövetkezetesebben megjelenő mintázata a tanúságtételhez és az örökség továbbadásához kapcsolódik. Ezekben az interjúkban a megszólalók nem feltétlenül nevezik meg expliciten a részvételük okát, ugyanakkor narratíváikban világosan kirajzolódik az a belső késztetés, hogy a családi múlt – különösen a holokausztthoz kötődő tapasztalatok – ne maradjanak kimondatlanul vagy feldolgozatlanul.

Több interjúban megjelenik az a feszültség, amely a túlélők hallgatása és az utódok tudásigénye között húzódik. Egy harmadik generációs férfi interjúalany így beszél nagyapja történetmondásáról:

„…a nagypapám elmesélte az összes háborús történetét, csak azt felejtette el, hogy üldözték, mert zsidó." (017_2_3)

Ez a megjegyzés nem vádként jelenik meg, hanem annak jelzéseként, hogy a családi narratívák töredezettek, hiányosak, és a megszólaló számára éppen ezek a hiányok válnak jelentéssé. A narratíva szerkezetéből az rajzolódik ki, hogy a kimondatlan részek láthatóvá és értelmezhetővé tétele a megszólalás tétje.

Más interjúkban a tanúságtétel narratív sürgetettségként jelenik meg. A megszólalók érzékelik, hogy a túlélők eltűnésével az emlékezet hordozása átalakul, és a történetek fennmaradása már az ő megszólalásukon múlik. Egy harmadik generációs nő így fogalmaz:

„Ha mi sem mondjuk el, akkor egyszerűen eltűnik." (044_1_3)

Ebben a mondatban a részvétel nem heroikus vagy ünnepélyes aktusként jelenik meg, hanem időszerű, szükségszerű cselekvésként. A tanúságtétel implicit motivációja itt nem erkölcsi deklarációként, hanem a narratívák belső logikájából következő kötelességként rajzolódik ki.

Az örökségvállalás implicit formái gyakran összekapcsolódnak azzal a felismeréssel is, hogy a családi történetek nem csupán a múltról szólnak, hanem a jelen önértelmezésének alapjául is szolgálnak. A kutatásban való részvétel így olyan térként jelenik meg, amelyben a megszólalók nemcsak továbbadják, hanem újrarendezik és értelmezik is az örökölt narratívákat.

Identitás-rekonstrukció és önértelmezés

Az implicit motivációk második, szintén erőteljes mintázata az identitás újrarendezéséhez és önértelmezéséhez kapcsolódik. Ezekben az interjúkban a részvétel nem egy előre rögzített identitás megerősítését szolgálja, hanem sokkal inkább egy folyamatban lévő, gyakran ambivalens önazonosság artikulációját.

A megszólalók közül többen számolnak be arról a tapasztalatról, hogy számukra a zsidó identitás hosszú időn keresztül rejtett, tagadott, vagy csak részlegesen hozzáférhető volt. Egy harmadik generációs férfi interjúalany ezt így fogalmazza meg:

„Én gyerekkoromban nem tudtam azt, hogy zsidó vagyok, mert erről nem beszéltünk… engem magyarnak neveltek, nem zsidónak." (009_2_3)

Ez a visszaemlékezés nem egyszerű tényközlésként jelenik meg, hanem annak leírásaként, hogy az identitás miként alakul a hallgatás, az asszimiláció és a késleltetett tudás kontextusában. A narratíva szerkezetéből az rajzolódik ki, hogy a megszólalás tétje a töredezett identitástörténet elmondhatóvá és értelmezhetővé tétele.

Más interjúkban az identitásrekonstrukció nem a teljes elutasításból, hanem az újraértelmezésből indul ki. Egy harmadik generációs nő így beszél saját identitásának hétköznapi megéléséről:

„Mindig is jelen volt az életemben a zsidóságom. Nem úgy, hogy állandóan erről beszélnénk, hanem egyszerűen így nőttem fel. Ez része annak, aki vagyok." (042_1_3)

Ebben a megszólalásban az identitás nem kizárólagos, nem dramatizált, hanem integrált és reflektált formában jelenik meg. A narratívából az látható, hogy fontos ennek az önazonosságnak – amely egyszerre hordoz történeti terheket és hétköznapi

természetességet – a kimondhatósága, anélkül, hogy rendkívüli vagy patologizált jelentést kapna.

Az identitás-rekonstrukció sok esetben nem lezárt folyamatként, hanem nyitott kérdésként jelenik meg. A megszólalók gyakran reflektálnak arra is, hogy saját helyük bizonytalan a zsidó és a többségi társadalmi közösségek között. Ez az ambivalencia nem gyengeségként, hanem értelmezési feladatként jelenik meg a narratívákban. A kutatásban való részvétel ebben az összefüggésben olyan lehetőségként értelmezhető, amelyben a megszólalók saját identitásuk határait, töréseit és újrakapcsolódásait tudják végiggondolni.

Reziliencia és példamutatás

Az implicit részvételi motivációk harmadik markáns csoportja a reziliencia és példamutatás narratíváihoz kapcsolódik. Ezekben az interjúkban a holokauszt öröksége nem kizárólag veszteségként vagy traumaként jelenik meg, hanem olyan élettörténeti tapasztalatként is, amelyhez a túlélés, az alkalmazkodás és a továbblépés mintái társulnak. A megszólalók nem heroizálják a szenvedést, ugyanakkor hangsúlyozzák azokat az erőforrásokat, amelyek lehetővé tették a családi és személyes életfolytonosság fenntartását.

Egy második generációs férfi interjúalany a szülők túlélési stratégiáit így írja le:

„Ők nem beszéltek sokat arról, mi történt velük, hanem dolgoztak, építkeztek, csinálták a dolgukat. Nekem ez mindig azt jelentette, hogy lehet tovább élni, még akkor is, ha közben ott van a múlt." (058_2_2)

Ebben a megszólalásban a kutatásban való részvétel implicit motivációja nem a trauma részletezéséhez, hanem annak értelmezési keretbe helyezéséhez kapcsolódik. A reziliencia itt nem pszichológiai fogalomként, hanem narratív mintázatként jelenik meg, annak bemutatásaként, hogy a holokauszt öröksége mellett is kialakítható működő, értelmes élet.

„Hát, a pozitív gondolkodásom, meg a barátaim. Nagyon jó barátaim voltak egész életemben, akik ma is megvannak. Tehát elég, elég, elég, elég jó ilyen közösségi életet élek, meg társadalmi életet. A mai napig. Most nyugdíjasként is dolgozom az önkormányzatban, képviselőnek…. Sok barátommal, vagy személyesen, vagy telefonon nagyon aktív kapcsolatban vagyok. Meg az unokák, meg a gyerekek, meg a…. Nem a holokauszttal foglalkozom, vagy a zsidó együttéléssel, a mindennapi dolgokkal, azokkal, amiket ma meg tudok oldani, vagy tudok tenni érte, hogy a többi embernek is jobb legyen, ezekkel foglalkozom." (054_1_2)

Ebben a narratívában a reziliencia nem a múlt dramatizálásában, hanem a jelen aktív berendezésében jelenik meg. A megszólaló az élettörténetet nem a trauma köré szervezi, hanem a közösségi kapcsolatok, a társadalmi részvétel és a cselekvőképesség mentén rendezi újra. A holokauszt öröksége itt nem kizárólagos identitásképző erőként, hanem a működő életfolytonosság egyik háttérdimenziójaként van jelen. A megszólalás így a reziliencia narratíváját teszi láthatóvá: annak bemutatását, hogy a múlt terhei mellett is fenntartható aktív, kapcsolatokban gazdag és értelmes élet.

Normalizáció és társadalmi érzékenység

A narratívákból kiolvasható implicit motivációk egy további csoportjában a megszólalás a normalitás, a hétköznapi jelenlét és a társadalmi érzékenység összekapcsolódásán keresztül válik értelmessé. Ezekben az interjúkban a zsidó identitás és a holokauszt öröksége nem különleges vagy rendkívüli pozícióként jelenik meg, hanem olyan tapasztalatként, amely beépül a mindennapi életbe, és egyben fokozott érzékenységet alakít ki más társadalmi csoportok iránt.

Egy harmadik generációs férfi így fogalmaz:

„Nem erről beszélek minden nap, de benne van abban, ahogy gondolkodom. Abban, hogy ha valakit kirekesztenek, arra rögtön érzékenyebb vagyok." (062_1_3)

Ebben a megszólalásban a részvétel implicit motivációja nem a zsidó identitás tematizálásához, hanem annak társadalmi következményeihez kapcsolódik. A holokauszt öröksége nem kizárólag önazonossági kérdésként jelenik meg, hanem olyan tapasztalati háttérként, amely a megszólaló társadalmi érzékenységét formálja.

Egy másik interjúban a normalizáció a láthatóság és a hétköznapiság hangsúlyán keresztül jelenik meg:

„Szerintem az fontos, hogy ez ne valami különleges dolog legyen, hanem az élet része. Hogy lehessen erről beszélni anélkül, hogy mindig tragédiaként lenne kezelve." (070_1_3)

A megszólalás ebben az esetben nem a trauma relativizálására irányul, hanem annak élhető keretbe helyezésére. A részvétel implicit motivációja az, hogy a zsidó identitás és a holokauszt öröksége ne váljon stigmatizáló vagy kizárólagos kategóriává, hanem a társadalmi együttélés egyik természetes referenciapontjaként legyen jelen.

Ezekben a narratívákban a normalizáció és a társadalmi érzékenység egymást erősítő folyamatokként jelennek meg. A hétköznapi megélés lehetővé teszi a nyitottságot és a szolidaritást, míg a társadalmi érzékenység visszahat az identitás élhető formában történő fenntartására. A megszólalás tétje itt abban ragadható meg, hogy a holokauszt öröksége élhető, hétköznapi és társadalmilag érzékeny önértelmezés részeként jelenjen meg.

Közösségi hasznosság és tudásátadás

A narratívákból kirajzolódó implicit részvételi motivációk egyik jól elkülöníthető csoportjában a megszólalás értelme nem elsősorban az egyéni önértelmezéshez, hanem a közösségi hasznossághoz és a tudás továbbadásához kapcsolódik. Ezekben az interjúkban a megszólalók nem feltétlenül fogalmazzák meg expliciten, hogy „tanítani" vagy „felvilágosítani" szeretnének, ugyanakkor narratíváikból világosan kiolvasható az a törekvés, hogy a saját tapasztalatuk mások számára is relevánssá váljon. Egy második generációs nő így beszél erről:

„Ha már elmondom, akkor azért mondom el, hogy legyen értelme. Hogy aki hallja, az egy kicsit máshogy gondolkodjon utána." (003_1_3)

Bár a megszólalás első pillantásra explicit indoklásnak tűnhet, nem a részvétel előzetes döntésére, hanem a beszédhelyzet értelmezésére reflektál. A motiváció itt nem különálló indokként, hanem a narratív önértelmezés részeként jelenik meg.

Ebben a megszólalásban a beszéd értelme nem személyes feldolgozáshoz, hanem külső hatáshoz kapcsolódik; a motiváció nem előzetes indokként, hanem a narratív önértelmezés részeként artikulálódik. A megszólaló számára az interjú nem önmagáért való beszédhelyzet, hanem olyan alkalom, amelyben a személyes történet társadalmilag hasznos tudássá alakulhat. Hasonló logika jelenik meg egy harmadik generációs férfi interjújában is, aki a megszólalást a szélesebb társadalmi kontextusban értelmezi:

„Nem csak rólunk szól ez. Szerintem ez fontos azoknak is, akiknek nincs ilyen családi történetük, mert akkor talán jobban értik, mi történt." (025_2_3)

A közösségi hasznosság implicit motivációja itt nem aktivista vagy politikai nyelven jelenik meg, hanem értelmezési felajánlásként. A kutatásban való részvétel implicit célja az, hogy a holokauszt öröksége ne kizárólag belső, zárt tudás maradjon, hanem mások számára is hozzáférhetővé váljon. Az interjú ebben az értelemben közvetítő térként működik az egyéni tapasztalat és a társadalmi megértés között.

Önfeldolgozó és megkönnyebbülést hozó motivációk

Az implicit motivációk utolsó, de tartalmilag jól elkülöníthető csoportját az önfeldolgozó és megkönnyebbülést hozó funkciók adják. Ezekben az interjúkban a megszólalás nem tanúságtételként vagy tudásátadásként jelenik meg, hanem olyan biztonságos beszédtérként, amely lehetőséget ad a nehéz, gyakran korábban kimondatlan tapasztalatok megfogalmazására. Egy második generációs férfi interjúalany ezt így fogalmazza meg:

„Én erről nagyon keveset beszéltem korábban. Most, hogy elmondom, valahogy jobban összeáll bennem is." (012_2_2)

Ebben a megszólalásban a részvétel implicit motivációja nem a múlt reprezentációjához, hanem a belső rendezéshez kapcsolódik. Az interjú olyan keretként jelenik meg, amelyben a megszólaló saját történetét új módon hallja vissza, és ez önmagában feldolgozó hatással bír.

Más interjúkban a terápiás funkció explicit segítségkérési nyelv nélkül, de érzelmi intenzitásban válik érzékelhetővé. Egy harmadik generációs nő így beszél az interjú végén az interjú élményéről:

„Furcsa volt [ezekről beszélni], meg közben nagyon nehéz volt, de mégis jólesett. Mintha eddig nem lett volna helye ezeknek a dolgoknak." (043_1_3)

Itt a részvétel implicit motivációja nem az emlékezés tartalmában, hanem a beszéd lehetőségében rejlik. Az interjú nem terápiás helyzetként van keretezve, ugyanakkor betölt bizonyos terápiás funkciókat. Megjeleníti a strukturált figyelmet, időt és legitim teret biztosít a megszólalásra.

Fontos, hogy ezekben a narratívákban a feldolgozás nem lezárásként jelenik meg. A megszólalók nem azt hangsúlyozzák, hogy „megoldották" volna a múlt terheit, hanem azt, hogy a megszólalás egy lépés a megértés és az együttélés felé. A kutatásban való részvétel implicit motivációja így nem gyógyulásígéret, hanem a kimondhatóság igénye.

Összegzés

Az implicit részvételi motivációk elemzése arra mutat rá, hogy a kutatásban való megszólalás sok esetben nem előzetesen megfogalmazott indoklásokon, hanem összetett narratív és élettörténeti folyamatokon keresztül válik értelmessé. A résztvevők motiváltsága ezekben az esetekben nem hiányzik, hanem a történetmondás szerkezetéből, hangsúlyaiból és visszatérő témáiból rajzolódik ki. A hat azonosított

motivációs mintázat – a tanúságtétel és örökségvállalás, az identitás újrarendezése, a reziliencia és példamutatás, a hétköznapi jelenlét és társadalmi érzékenység, a közösségi hasznosság, valamint az önfeldolgozás – nem egymást kizáró kategóriák, hanem egymással összefonódó jelentésrétegek. Az interjúk jelentős részében ezek egymással összefonódva, eltérő súlypontokkal jelennek meg, ami arra utal, hogy a kutatásban való részvétel többdimenziós jelentéssel bír. Ugyanazon megszólalás egyszerre lehet tanúságtétel, identitásmunka és közösségi gesztus, miközben feldolgozó funkciót is betölt.

A narratívákból kirajzolódó implicit motivációk közös jellemzője, hogy a megszólalást nem rendkívüli aktusként, hanem az élettörténetbe illeszkedő, értelmezhető cselekvésként keretezik. A holokauszt öröksége ezekben a narratívákban jelentős, de nem kizárólagos szervezőelv. A megszólalók törekvése arra irányul, hogy a múlt tapasztalatai a hétköznapi önazonosság, a társas viszonyok és az etikai orientáció részévé váljanak. Ebben az értelemben a megszólalás maga is az örökséggel való együttélés egyik formájaként értelmezhető.

Összességében az implicit részvételi motivációk vizsgálata rávilágít arra, hogy a kutatásban való részvétel a megszólalók számára nem pusztán adatközlés, hanem önértelmezési és kapcsolódási folyamat. A megszólalás tere olyan lehetőséget kínál, amelyben a holokauszt öröksége elmondhatóvá, megoszthatóvá és társadalmilag elhelyezhetővé válik – akkor is, amikor ennek motivációi nem kerülnek expliciten megfogalmazásra.

Az explicit és implicit motivációk összevetése azt mutatja, hogy a részvételi szándék nem kizárólag tudatos, reflektált döntésekben ölthet testet. Míg az explicit indoklások elsősorban erkölcsi, emlékezeti vagy személyes megfontolások formájában jelennek meg, az implicit motivációk feltárják azokat a mélyebben beágyazott jelentésösszefüggéseket, amelyek a megszólalást akkor is hordozzák, amikor annak indokai nincsenek kimondva. Az implicit elemzés így nem kiegészíti, hanem elmélyíti a részvételi motivációk megértését.

A részvételi motivációk irodalmi és kutatási kontextusban

A részvételi motivációk empirikus elemzése – az explicit és implicit indoklások együttes vizsgálata – szorosan kapcsolódik a holokauszt-emlékezet, a tanúságtétel és a leszármazotti tapasztalatok nemzetközi szakirodalmához, ugyanakkor több ponton túl is lép annak bevett értelmezési keretein. A jelen kutatás eredményei megerősítik azt az alapvető belátást, hogy a holokauszthoz kapcsolódó megszólalás nem pusztán emlékezeti aktus, hanem morális, identitásbeli és kapcsolati jelentéssel bíró társadalmi cselekvés.

A tanúságtétel motivációja – akár explicit erkölcsi kötelességként, akár narratív sürgetettségként jelenik meg – jól illeszkedik a tanúságtétel-elméletek azon hangsúlyához, amelyek a megszólalást nem individuális döntésként, hanem interperszonális és etikai helyzetként értelmezik. Dori Laub (1992) és Shoshana Felman (1992) munkái óta ismert belátás, hogy a tanúságtétel nem egy előre adott történet „elmondása", hanem a beszéd aktusában jön létre, és feltételezi a meghallgatás lehetőségét. A jelen empirikus anyag ezt a megközelítést árnyalja. A megszólalók egy része nem deklarált tanúságtételi szándékkal érkezik, mégis úgy strukturálja narratíváját, mintha a történet „nem maradhatna elmondatlan". A tanúságtétel így nem kizárólag tudatos erkölcsi imperatívusz, hanem az örökség eltűnésének tapasztalatából fakadó cselekvési kényszer is lehet.

Az identitásra vonatkozó motivációk – különösen az identitás-rekonstrukció és önértelmezés implicit mintázatai – szoros kapcsolatban állnak a második és harmadik generációval foglalkozó kutatásokkal, mindenekelőtt Marianne Hirsch (2012) postmemory-fogalmával. A jelen elemzés megerősíti azt a nemzetközi szakirodalomban széles körben dokumentált jelenséget, hogy a holokauszt nem közvetlen tapasztalatként, hanem közvetített, gyakran hallgatásokon és töredékes családi narratívákon keresztül válik identitásformáló erővé. Ugyanakkor az interjúk arra is rávilágítanak, hogy ez az identitás nem lineárisan „öröklődik", hanem gyakran késleltetetten, ambivalens módon, az asszimiláció és a láthatatlanság tapasztalatával összefonódva kerül reflexív feldolgozásra. E tekintetben a kutatás eredményei összhangban vannak egyrészt azokkal az elméleti megközelítésekkel, amelyek a leszármazotti identitást nem stabil kategóriaként, hanem folyamatos önértelmezési folyamatként írják le (Hirsch 2012), másrészt azokkal a kvalitatív vizsgálatokkal, amelyek ezt az identitásmunkát empirikusan is dokumentálják (Kidron 2009, 2013).

A reziliencia és példamutatás motivációi olyan dimenziót emelnek be a részvételi motivációk értelmezésébe, amely a nemzetközi irodalomban is egyre hangsúlyosabb. Több kutatás rámutat arra, hogy a holokauszt öröksége nem kizárólag

sérülékenységként, hanem élettörténeti erőforrásként is megjelenhet, különösen akkor, amikor a túlélés, az újrakezdés és a családi életfolytonosság narratívái válnak dominánssá (Kellermann 2001; Kidron 2009; Bar-On et al. 1998). A jelen empíria ehhez a diskurzushoz úgy kapcsolódik, hogy a rezilienciát nem pszichológiai „sikerfogalomként", hanem családi és narratív mintázatként ragadja meg. A megszólalók nem heroizálják a múltat, hanem azt hangsúlyozzák, hogy „lehetett tovább élni". A részvétel motivációja ebben az összefüggésben annak kimondása, hogy a trauma mellett is léteznek átadható életstratégiák.

A normalizáció, a hétköznapi jelenlét és a társadalmi érzékenység összekapcsolódása jól illeszkedik a kulturális trauma és a mindennapi emlékezet kutatásaihoz. Alexander (2012) kulturális trauma-elmélete szerint a traumatikus múlt társadalmi jelentése mindig kollektív értelmezési folyamat eredménye, míg Kidron (2009) etnográfiai munkái arra mutatnak rá, hogy a trauma öröksége gyakran nem expliciten tematizált emlékezetként, hanem a hétköznapi kapcsolatokban és etikai orientációkban él tovább. A jelen kutatás eredményei ezt a kettősséget empirikusan is alátámasztják. A megszólalók számára a részvétel nem a trauma rendkívülivé tételét szolgálja, hanem annak élhető, társadalmilag elhelyezhető formában való artikulálását. A társadalmi érzékenység – különösen a kirekesztéssel és megbélyegzéssel szembeni fokozott érzékenység – ebben az összefüggésben nem „hozzátoldás", hanem a holokauszt örökségének egyik következménye.

A közösségi hasznosság és tudásátadás motivációi a harmadik generációval foglalkozó kutatások egyik központi témájához kapcsolódnak, amely a „felelősség továbbadni" gondolatát hangsúlyozza. A nemzetközi irodalom gyakran említi a leszármazottakat mint közvetítőket a túlélők tapasztalata és a tágabb társadalom között (Hirsch 2012, Bar-On 1995). A jelen empirikus anyag ezt a szerepet nem aktivista vagy pedagógiai önmeghatározásként, hanem pragmatikus megszólalási logikaként mutatja meg: „ha már elmondom, legyen értelme". Ez a megközelítés árnyalja az irodalomban gyakran normatív felhanggal megjelenő felelősségdiskurzust, összhangban azokkal a kvalitatív megfigyelésekkel, amelyek a közvetítés hétköznapi, nem deklarált formáira hívják fel a figyelmet (Kidron 2009).

Végül a terápiás és önfeldolgozó motivációk összekapcsolhatók a traumaelméletek azon belátásával, hogy a narratívába rendezés nem lezárja, hanem elhelyezi a traumatikus tapasztalatot. Cathy Caruth (1996) hangsúlyozza, hogy a trauma mindig késleltetetten válik érthetővé, és a beszéd egyszerre lehet szükséges és nehéz. A jelen kutatás interjúi ezt a feszültséget empirikusan is megjelenítik. A megszólalás nem terápiaként van keretezve, mégis betölt feldolgozó funkciókat. Ez a megfigyelés összhangban van azokkal a kvalitatív kutatásokkal, amelyek az interjút biztonságos, de nem terápiás térként értelmezik (Laub 1992, Kidron 2009).

A részvételi motivációk elemzése a leszármazotti tapasztalatok egyik klasszikus értelmezési keretéhez, Dan Bar-On „kettős fal" elméletéhez is kapcsolható. Bar-On munkái szerint a második generáció tagjai gyakran két hallgatási struktúra között formálják identitásukat (Bar-On 1995; Bar-On et al. 1998) – a családon belüli, trauma által meghatározott elhallgatás és a tágabb társadalmi környezet értelmezési hiányai között. A jelen empirikus anyag azt mutatja, hogy a részvétel – akár explicit, akár implicit formában – e falak közötti mozgást teszi lehetővé. A megszólalás egyszerre jelent kísérletet a családi narratív hiányok artikulálására és a társadalmi térben való elhelyezésre. A részvételi motivációk így nem csupán emlékezeti vagy identitásbeli aktusok, hanem a hallgatás strukturális kereteinek átlépésére irányuló cselekvések is.

Összességében a részvételi motivációk teljes körű – explicit és implicit – vizsgálata azt mutatja, hogy a holokauszthoz kapcsolódó megszólalás sokkal inkább többdimenziós társadalmi gyakorlat, mintsem egyetlen motivációra visszavezethető döntés. A jelen kutatás eredményei jól illeszkednek a nemzetközi szakirodalom fő irányaihoz, ugyanakkor hozzáadott értékük abban áll, hogy a részvételi motivációkat konkrét, magyarországi empírián, a mindennapi élet és a helyi társadalmi kontextus felől ragadják meg, megmutatva, miként fonódik össze emlékezet, identitás és morális cselekvés a megszólalás aktusában.

Összefoglalás és következtetések

A tanulmány empirikus elemzése azt mutatja, hogy a trauma-történetekkel való találkozás és a kutatásban való részvétel nem egymástól független jelenségek, hanem egymást alakító társadalmi és narratív folyamatok. A hallgatók reakciói a trauma-narratívákra – az érzelmi bevonódástól

a morális reflexióig – nem pusztán befogadói hatásokként értelmezhetők, hanem olyan tapasztalatokként, amelyek megszólalási igényeket, értelmezési irányokat és részvételi döntéseket is formálnak. A részvételi motivációk vizsgálata ennek a folyamatnak a másik oldalát teszi láthatóvá. Azt, hogy a megszólalás miként válik értelmessé egy olyan kontextusban, ahol a trauma nem elvont tudás, hanem személyes és kollektív örökség.

Az explicit és implicit részvételi motivációk együttes elemzése rávilágít arra, hogy a kutatásban való részvétel nem redukálható racionális, előzetesen megfogalmazott döntésekre. Az explicit indoklások gyakran erkölcsi, emlékezeti vagy személyes megfontolások formájában jelennek meg, míg az implicit motivációk a narratívák mélyebb rétegeiben rajzolódnak ki. Az identitás újrarendezésében, az örökséghez való viszonyban, a reziliencia hangsúlyozásában, a közösségi hasznosság igényében vagy a megszólalás feldolgozó funkcióiban. Ezek a motivációk nem egymást kizáró tényezők, hanem egy komplex jelentésrendszer elemei, amelyek együtt teszik érthetővé a kutatásban való részvételt.

A tanulmány egyik fő következtetése, hogy a trauma-történetekkel való találkozás és a megszólalás lehetősége morális és relációs gyakorlatként működik. A megszólalás nem pusztán reprezentálja a múltat, hanem aktívan hozzájárul annak társadalmi elhelyezéséhez. Kimondhatóvá, megoszthatóvá és értelmezhetővé teszi a trauma örökségét. Ebben az értelemben a kutatásban való részvétel nem rendkívüli aktus, hanem az örökséggel való együttélés egyik módja, amelyben az egyéni tapasztalatok kollektív jelentésmezőkhöz kapcsolódnak.

Elméleti szinten a tanulmány hozzájárul a trauma-, emlékezet- és tanúságtétel-kutatások azon megközelítéseihez, amelyek a megszólalást nem kizárólag pszichológiai feldolgozásként vagy normatív kötelességként, hanem társadalmilag beágyazott cselekvésként értelmezik. Az empirikus eredmények azt mutatják, hogy a trauma öröksége nem kizárólag sérülékenységként jelenik meg, hanem olyan nyitott jelentésmezőként, amelyben identitás, erkölcsi orientáció és társadalmi érzékenység folyamatosan újrarendeződik.

A részvételi motivációk relációs jellege nemcsak a megszólalók, hanem a kutatók pozícióját is érinti. A hallgatói reflexiók elemzése rámutatott arra, hogy az identitás-attribúció, a közelség–különbség ambivalenciája és a megfelelési kényszer a kutatói oldalon is strukturáló tapasztalatként jelenik meg. A „nem vagyok zsidó” élményéhez társuló bűntudat és a bizalmi közelségből fakadó felelősségi feszültség azt jelzi, hogy a kutatói szerep nem kívülálló, semleges pozícióként működik, hanem relációs térben konstituálódik.

E dinamika a Dan Bar-On által leírt „kettős fal” elméletének kiterjesztett értelmezését is lehetővé teszi. Míg Bar-On a hallgatás és az elbeszélhetőség strukturális akadályait elsősorban a túlélők és leszármazottaik generációs tapasztalata felől írta le, a jelen kutatás arra utal, hogy a „fal” nemcsak generációk között, hanem az interakció konkrét helyzeteiben is működik. A kutató és az interjúalany közötti relációban is megjelennek azok a határok, elvárások és kimondhatósági feszültségek, amelyek az identitás történeti terheltségéből és a megszólalás morális kontextusából fakadnak. Az interjúhelyzetben a hallgató – akár tudatosan, akár implicit módon – közösséget vállal a trauma elbeszélőjével és azzal az identitáskategóriával, amely a történelmi üldöztetés alapját képezte. Ez a közösségvállalás teremti meg azt az ambivalens pozíciót, amelyben a közelség bizalmi lehetősége és a „nem odatartozás” élményéből fakadó bűntudat egyszerre van jelen. A megszólalás így nemcsak a múlt és a jelen, hanem az interjúalany és a kutató között is átjárást teremt, miközben láthatóvá teszi e határok működését.

Ugyanakkor fontos kijelölni a tanulmány értelmezési és általánosíthatósági határait is. A kutatás kvalitatív, önkéntes részvételen alapuló mintára épül, amely nem tekinthető statisztikailag reprezentatívnak sem a hallgatók, sem a holokauszt-leszármazottak teljes populációjára nézve. Az eredmények ezért nem általánosíthatók prevalencia- vagy gyakorisági állítások formájában. A tanulmány célja nem az volt, hogy „átlagos” reakciókat vagy tipikus motivációkat azonosítson, hanem hogy feltárja azokat az értelmezési mintázatokat és jelentéslogikákat, amelyek egy adott társadalmi és intézményi kontextusban hozzáférhetővé válnak. Ebben az értelemben a bemutatott következtetések analitikus általánosíthatóságra tartanak igényt és arra mutatnak rá, hogy a trauma-történetekkel való találkozás és a megszólalás milyen társadalmi és morális folyamatokon keresztül válhat értelmessé, nem pedig arra, hogy ezek a folyamatok milyen arányban vagy intenzitással vannak jelen más kontextusokban. E korlátok ellenére a tanulmány eredményei rámutatnak arra, hogy a trauma-történetekkel való találkozás és a kutatásban való megszólalás érzékeny társadalmi terekben jön létre, amelyekben az érintettség, a reflexió és a cselekvés szorosan összefonódik. A megszólalás nem csupán adatforrás, hanem olyan társadalmi

gyakorlat, amelyben a múlt öröksége a jelen értelmezési és erkölcsi horizontjain keresztül válik láthatóvá. A tanulmány ebből a szempontból nem lezárja, hanem megnyitja annak vizsgálatát, hogy a trauma miként formálja a megszólalás lehetőségeit és határait az oktatási és kutatási kontextusokban.

Felhasznált irodalom

Alexander, Jeffrey C. 2012 *Trauma: A Social Theory.* Polity Press, Cambridge.

Assmann, Jan 2011 *Cultural Memory and Early Civilization*. Cambridge University Press, New York.

Bar-On, Dan 1995 *Fear and Hope: Three Generations of the Holocaust*. Harvard University Press.

Bar-On, Dan - Eland, Jeanette - Kleber, Rolf .J. - Krell, Robert - Moore, Yael - Sagi, Abraham - Soriano, Erin - Suedfeld, Peter - van der Velden, Peter G. - van IJzendoorn, Marinus H. 1998 Multigenerational Perspectives on Coping with the Holocaust Experience: An Attachment Perspective for Understanding the Developmental Sequelae of Trauma across Generations. *The International Society for the Study of Behavioural Development*, 22. 2: 315-338. https://doi.org/10.1080/016502598384397

Békés, Vera - Starrs, Clair 2024a Assessing Transgenerational Trauma Transmission: Development and psychometric properties of the Historical and Transgenerational Trauma Questionnaire (HITT-Q) *European Journal of Psychotraumatology*. 15. 1: 2329510. https://doi.org/10.1080/20008066.2024.2329510

Békés, Vera - Starrs, Clair 2024b Transgenerational Trauma: Perceived Parental Style, Children's Adaptational Efforts, and Mental Health Outcomes in Second and Third Generation Holocaust Offspring in Hungary *Journal of American Orthopsychiatry*, 95. 1: 12–22. https://doi.org/10.1037/ort0000758.

Bourdieu, Pierre 2005 *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

Braga, Luciana L. - Mello, Marcello F. - Fiks, José P. 2012 Transgenerational transmission of trauma and resilience: a qualitative study with Brazilian offspring of Holocaust survivors. *BMC Psychiatry* 12. 134: 1-20. doi:10.1186/1471-244X-12-134

Braun, Virginia – Clarke, Victoria 2006 Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3. 2: 77–101.

Caruth, Cathy 1996 *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Johns Hopkins University Press.

Cohn, Ilana G. – Morrison, Natalie M. V. 2018 Echoes of transgenerational trauma in the lived experiences of Jewish Australian grandchildren of Holocaust survivors. *Australian Journal of Psychology*, 70. 3: 199–207.

Dickson-Swift, Virginia – James, Erica L. – Kippen, Sandra – Liamputtong, Pranee 2009 Researching sensitive topics: Qualitative research as emotion work. *Qualitative Research Journal*, 9. 2: 61–79.

Eyerman, Ron 2019 *Cultural trauma: Slavery and the formation of African American identity.* 2. kiad. Polity Press, Cambridge.

Figley, Charles R. 2002 szerk. *Compassion fatigue: Psychotherapists' chronic lack of self care*. Brunner–Routledge, New York–London.

Fraser, Nancy 2000 Rethinking recognition. *New Left Review*, I/3.: 107–120.

Greenfeld, Daliya – Reupert, Andrea – Harris, Nicholas – Jacobs, Nicky 2022 Between Fear and Hope: The Lived Experiences of Grandchildren of Holocaust Survivors: A Qualitative Systematic Literature Review. *Journal of Loss and Trauma*, 27. 2: 120-136, DOI: 10.1080/15325024.2021.1905320

Gyáni Gábor 2016 *A történelem mint emlék(mű).* Kalligram, Budapest.

Hernández, Pilar - Gangsei, David - Engstrom, David 2007 Vicarious Resilience: A new concept in work with those who survive trauma. *Family Process*, 46. 2: 229-241.

Hirsch, Marianne 2012 *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. Columbia University Press, New York.

Hochschild, Arlie Russell 1983 *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling.* University of California Press, Berkeley–Los Angeles.

Honneth, Axel 1995 *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. MIT Press, Cambridge (MA).

Kellermann, N. P. F. 2001 Transmission of Holocaust Trauma—An Integrative View. *Psychiatry*, 64. 3: 256–267.

Kidron, Carol A. 2009 Toward an Ethnography of Silence: The Lived Presence of the Past in the Everyday Life of Holocaust Trauma Survivors and Their Descendants. *Current Anthropology*, 50. 1: 5–27.

Kidron, Carol A. 2013 Being There Together: Dark Family Tourism and the Emotive Experience of Co-presence. *Memory Studies*, 6. 3: 273–289.

Kovács, András 2013 *The Stranger at Hand*. Brill, Leiden-Boston.

Kovács, András 2012 Antisemitic Prejudice and Political Antisemitism in Present-Day Hungary. *Journal for the Study of Antisemitism*, 4. 2: 443 – 467.

Kovács, Henriett - Ursula K. Mindler-Steiner 2015 Hungary and the Distortion of Holocaust History: The Hungarian Holocaust Memorial Year 2014. *Politics in Central Europe*, 11. 2: 49 – 72.

Krauskopf, Irene Esther - Bates, Glenn William - Cook, Roger 2023 Children of Holocaust Survivors: The Experience of Engaging with a Traumatic Family History. *Genealogy* 7. 1: 20. https://doi.org/10.3390/genealogy7010020

Laub, Dori 1992 Bearing Witness or the Vicissitudes of Listening. In Felman, Shoshana – Laub, Dori eds.: *Testimony*. Routledge, New York - London.

Lemert, Edwin M. 1967 [1951] *Social pathology*. McGraw-Hill, New York.

McCann, I. Lisa – Pearlman, Laurie Anne 1990 Vicarious traumatization: A framework for understanding the psychological effects of working with victims. *Journal of Traumatic Stress*, 3. 1: 131–149.

McCann, I. Lisa – Pearlman, Laurie Anne 1992 Constructivist self-development theory: A theoretical framework for assessing and treating traumatized college students. *Journal of American College Health*, 40. 4: 189–196. https://doi.org/10.1080/07448481.1992.9936281

Newman, Elana – Kaloupek, Danny G. 2004 The risks and benefits of participating in trauma-focused research studies. *Journal of Traumatic Stress*, 17. 5: 383–394.

Pearlman, Laurie Anne – Mac Ian, Paul S. 1995 Vicarious traumatization: An empirical study of the effects of trauma work on trauma therapists. *Professional Psychology: Research and Practice*, 26. 6: 558–565.

Schön, Donald A. 1983 *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. Basic Books, New York.

Ungváry Krisztián 2014 Kinek az emlékműve? *Szombat Online.* https://www.szombat.org/hirek-lapszemle/ungvary-krisztian-kinek-az-emlekmuve Letöltve: 2017. 01. 12.

Ungváry Krisztián 2015 Kollektív társadalmi tapasztalatok. In *Megélni, Megvallani*. Századvég Kiadó, Budapest. 117 – 132.

Ábrajegyzék:

1. Ábra: *Az E–reflexiók megoszlása a tematikus kódok szerint az összes kódesemény százalékában N=96*
2. Ábra: *A hallgatói E–reflexiók intézményi összevetése – ELTE és OR–ZSE N=96*
3. Ábra: *Az U–reflexiók megoszlása a tematikus kódok szerint az utánkövetéses interjúkban N=85*
4. Ábra: *Az ELTE és OR–ZSE U–reflexióinak összevetése a tematikus kódok alapján N=85*
5. Ábra: *Az ELTE + OR–ZSE E– és U–reflexióinak összevetése N=181*
6. Ábra: *Az ELTE E– és U–reflexiók összevetése N=111*
7. Ábra: *Az OR–ZSE E– és U–reflexiók összevetése N=70*

Táblázatok jegyzéke:

1. Táblázat: *Összesített ELTE – OR–ZSE E–reflexiók*
2. Táblázat: *Az E–reflexiók kódolt tematikus előfordulásainak intézményi összehasonlítása (N = 96)*
3. Táblázat: *Az U–reflexiók megoszlása a tematikus kódok szerint az utánkövetéses interjúkban a két intézményben N=85*

Heller Mária

Az emlékezés gyötrelmei és a felejtés elviselhetetlen könnyűsége

DOI 10.35402/kek.2026.2.5

Absztrakt

A tanulmány a trauma-kutatás legfontosabb dilemmáit veti fel: az egyéni és társadalmi emlékezés kérdéseit vizsgálja, elsősorban a nagy, társadalmi traumák következményeit és hatásait. A cikk kitér olyan kérdésekre is, mint hogy hogyan kapcsolódnak egymáshoz a történész objektív és a szemtanúk személyes élményeire épülő szubjektív diszkurzusok; és hogyan kezelik a traumák emlékezetét a társadalmi intézmények és a családokban zajló magán kommunikáció során. A cikkben felvetett kérdések foglalkoznak az emlékezés és a felejtés, a kibeszélés és a csend, az elhallgatás következményeivel, a generációk közötti kommunikáció nehézségeivel, a trauma-átadás körülményeivel és az átadás megszakításának lehetőségével. A nagy traumák közül is kiemelkedik a Holokauszt, amely ikonikus szimbólumává vált a nagy társadalmi kataklizmáknak. A tanulmány több hazai és nemzetközi kutatásra is hivatkozik, köztük Virág Teréz korszakos kutatásaira.

Kulcsszavak: többgenerációs traumaátadás, emlékezetkutatás, emlékezés és felejtés, tabusítás, beszéd és elhallgatás, privát és társadalmi diszkurzus.

Abstract

Torments of remembering and the unbearable lightness of forgetting

The study examines the main topics of trauma research, it deals with issues of individual and social memory, primarily the consequences of major social traumas. The article seeks to explore question like how the objective discourses of the historian and the subjective discourses based on the personal experiences of victims and eyewitnesses are interconnected; and how the memory of traumas is handled in social institutions and private communication within families. The questions raised in the article deal with the consequences of sharing memories and silence, the difficulties of intergenerational communication, the circumstances of trauma transmission and the possibility of interrupting it. Among the great traumas, the Holocaust stands out, which has become an iconic symbol of great social cataclysms. The study also refers to several Hungarian and international studies, including the epochal research of Teréz Virág.

Key concepts: multigenerational trauma transfer, memory research, remembering and forgetting, taboo, speech and silence, private and public discourse.

Ebben a tanulmányban a többgenerációs traumakutatás legfontosabb dilemmáit szeretném végiggondolni: a különböző kutatási irányokat, a problémákat és a még meg nem válaszolt, de kutatásra érdemes kérdéseket. Elsősorban azokról a dilemmákról lesz szó, amelyekkel a kutató szembekerül, akár történészként, szociológusként vagy pszichológusként kutatja a témát. De szó lesz a traumakutatás és a nyilvános trauma-diszkurzusok viszonyáról, különbségeiről is.

A címben Milan Kundera (1992) híres könyvcímére utalok, avval a dilemmával kapcsolatban, hogy az átélt szörnyű élményeket hogyan kezeljük. Mi a könnyebb? **Elfelejteni**, **eltitkolni,** nem beszélni róluk, így remélve valamiféle társadalmi békét, ahol a tettesek bűntudata, a szomszédok, a by-standerek közömbössége és az áldozatok traumája nem kerül a felszínre, az emlékeket elrejtik, elfojtják, így nincs szembenállás, nincs ütköztetés. Mindenki egyedül marad fájdalmával, érzéseivel, bűntudatával, és nincsenek hangos viták, összeütközések. A tettesek a felejtésben reménykedhetnek, a titkok mögé bújhatnak, nincs számonkérés, nem kell felelősséget vállalni vagy a felelősség mértékét mérlegelni, látszólag biztosítva van a társadalom nyugalmi állapota. De milyen erőszakkal, tiltásokkal érheti el a társadalom azt, hogy a bűnök feledésbe menjenek? Milyen diktatúra kell ahhoz, hogy az áldozatok ne merjenek beszélni? És vajon az elhallgatás, a cinkos csend valóban megteremti a társadalmi békét? Nyomtalanul eltűnhetnek-e a bűnök és a fájdalmak, van-e olyan zérus pont, ahol elévül minden, ami volt, és ahonnan kezdve új, tiszta lapokkal indul a társadalmi együttlét?

Vagy jobb **emlékezni és beszélni** a történtekről, a fájdalmakról, az átélt helyzetek és kontextusok nyomásáról, és remélni, hogy a tisztázás, a

kibeszélés segíthet a konfliktusok feloldásában? Reménykedni abban, hogy egymás megértése, a másik ember szenvedései iránt érzett empátia helyre rakhatja a magából kifordult társadalom által okozott bűnöket? És ha beszélünk, **hogyan kell beszélni** az áldozatok szenvedéseiről? Hogyan lehet igazságosan megítélni, hogy a körülmények mit tettek lehetővé és mit kötelezővé, és hogy a társadalom tagjai menynyire éltek vagy éltek vissza a körülményekkel? És a viták, konfliktusok, esetleg gyötrő szembenézések után és által elérhető-e a társadalmi megbékélés, a gyógyító katarzis? Lehet-e bármilyen kárpótlást nyújtani az áldozatoknak, jóvá tehető-e a múlt? És vajon a társadalom levonja-e a megfelelő következtetéseket egy traumából, hogy a következőt már meg tudja és meg is akarja előzni?

A 20. századi pszichológia, köztük Virág Teréz (1994a, 1994b, 1997) kutatásai kimutatták, hogy a traumák nem csak azokra hatnak, akik átélték őket, hanem generációkon keresztül kifejtik káros hatásukat. Virág Teréz ezt transzgenerációs traumának vagy „indukált traumának" nevezte. Ebben a folyamatban az egyik generáció traumatikus félelmei, szorongásai a következő generációkban is létre hoznak félelmeket, szorongásokat, traumatikus reakciókat. Ez a fajta „átörökítés" akkor is létrejön, ha a szenvedést átélt generáció nem beszél a szenvedéseiről: a lappangó és érzékelhető titok, a hallgatás, a meg nem válaszolt kérdések, az elkerült témák, és a kényszeres viselkedés továbbadja a feszültségeket. Mindezt szimbolikus jelzések is kísérik: rémálmok, irracionális félelmek, amelyek a korábbi traumához köthetők. És a második, harmadik generáció tagjai óhatatlanul megérzik ezt, és egyfajta tehertételként hordozzak magukban a gyakran fel nem fogott, meg nem értett traumát és felelősséget „hetediziglen".

Tipikus példája a traumaátadásnak a „Holokauszt-szindróma". A túlélők életük végéig nem tudnak szabadulni az átélt szörnyűségektől, a megaláztatástól, a veszteségek okozta traumától és ez a csend, hallgatás és titok miatt feldolgozatlan trauma sugárzik aztán át a következő generációkra.

De hogy adódik át olyan események által okozott trauma egy következő generáció számára, amelyet ők nem éltek át, különösen úgy, hogy a traumatikus eseményeket előttük elhallgatták? Milyen mechanizmusok irányítják az átörökítést? Hogyan hordozzák a szülők viselkedésének jegyei (a félelem, a szorongás, a bűntudat, a hiányos kommunikáció, az étkezési zavarok, az önértékelési és a kapcsolati nehézségek) a trauma jelentését és milyen hatásokat alakítanak ki ezek az utódok viselkedésében (felelősségérzés, jóvátételi kötelezettség érzése stb.)? És hogyan szakítható meg ez a generációkon átívelő folyamat, ha egyáltalán megszakítható?

Az egyik alapkérdés, amelyet társadalomkutatókként fel kell tennünk, hogy amivel itt szembenézünk, az vajon **egyéni vagy társadalmi probléma-e**? Ha egyéni probléma, akkor vajon a pszichológusok rendelkeznek-e a megfelelő gyógymódokkal, hogy enyhítsék vagy meg is szüntessék a trauma hatását és átadását? De ha nem egyéni, akkor is, csupán zsidók, cigányok, egyes üldözött csoportok vagy az egész társadalom problémája-e? Azt a traumát, amelyet nemcsak a túlélők, de leszármazottaik több generációja is átél, egyéni, pszichológiai megoldásokkal lehet-e enyhíteni vagy a társadalomnak is van evvel kapcsolatban tennivalója?

A trauma fogalom a 19. század óta megváltozott, kiterjedt. Ma már nemcsak az egyénre vonatkoztatható, a hasonló élethelyzetek, közös szenvedések nyomán a kutatók érdeklődése a **kollektív trauma** felé fordult. A hosszú 20. század sok traumát hozott Európában és máshol is szerte a világban. És a 21. század sem mutatkozik különbnek. 2023. október 7. óta még nehezebb erről beszélni. A világban előforduló súlyos traumák közül kiemelkedik a Holokauszt-trauma, amely összefoglaló szimbólumává vált a csoportos kirekesztésnek, egy teljes népességre vonatkozó üldöztetésnek, a genocídiumnak.

A **Holokauszt-szindróma** kifejezést az 1950-es évek óta használja a szakirodalom. Azon a megfigyelésen alapul, hogy a II. világháború után pszichológiai segítséget kérő túlélők nagyon sok, egymáshoz hasonló problémáról számoltak be. És az áldozatok, a segítséget kérők között voltak pszichológusok, pszichiáterek is, akik átélték a háború szörnyűségeit (Eger 2020). Az egyik ilyen túlélő kutató Victor Franckl osztrák neurológus pszichiáter volt, aki saját holokauszt-tapasztalataira és későbbi kutatásaira alapozva úgy találta, hogy az ember képes elviselni a legszörnyűbb kínzatásokat is, ha értelmét találja a szenvedésnek, ha jelentést tud tulajdonítani neki (Frankl 1988). Szerinte a jelentéstulajdonítás a legfontosabb motiváció az emberi létben. Ő alkotta meg a Logoterápia nevű módszert, amelynek során egzisztenciális analízissel vizsgálta a szenvedésre adott válaszokat, viselkedési alternatívákat. Azt a következtetést vonta le, hogy krízishelyzetben. ha nem tudjuk megváltoztatni a helyzetünket, akkor esély van arra, hogy saját magunkat változtatjuk meg. Evvel szemben az egzisztenciális vákuum akkor teszi elesetté az áldozatokat, ha már nem találnak értelmet az életben. Ő maga,

saját bevallása szerint úgy élte túl a holokausztot, hogy befejezetlen kéziratára és leendő egyetemi előadásaira gondolt, amelyek majd a megsemmisítő lágerek pszichológiájáról fognak szólni.

Az 50-es években kezdődtek el pszichológiai kutatások a túlélők részvételével. 1954-ben egy 120 túlélőt magába foglaló kutatás azonos pszichikai mintázatot mutatott ki a túlélők körében, a 60-as évek végén pedig kanadai kutatók, Rakoff, Sigal és Epstein (1966) és mások (Sigal et al. 1973) már a 2. generáció problémáira hívták fel a figyelmet. Az ő pacienseiknél is a szorongás, a gyász, a fel nem dolgozott veszteség okozott pszichikai problémákat. Egyre világosabb lett, hogy nemcsak egyéni pszichikai problémák kezelésére van szükség. De a társadalmi szembenézés nem egyszerre indult be a különböző országokban. Néhány helyen a 2. generáció képes volt feltenni azokat a kérdéseket, hogy mit tett vagy mit nem tett szüleik generációja a fasizmus idején, ez történt például Németországban. Magyarországon az államszocializmus idején csend, mély hallgatás volt. Megjelent ugyan néhány könyv és tanulmány, de a társadalmi szembenézés elmaradt. A volt tetteseknek, a deportálásokból hasznot húzó szomszédoknak és a közömbös többségnek sikerült láthatatlannak maradnia, esetleg éppen az új hatalmi pozíciókban elrejtőzködnie. A hazaszállingózó túlélőket és a történeteik meghallgatását a többség jónak látta elkerülni, (lásd például Kertész Imre (1975) hősének hazatérését a Sorstalanság című regényben).

A 80-as évektől kezdve nemcsak a nyilvános beszédben sokasodtak meg a visszaemlékezések és az interjúk, hanem az egyes szaktudományok területén is több irányban folytak vizsgálatok. Magyarországon Virág Teréz 1982-től kezdődően nyilvános előadásokban, szakmai fórumokon és tudományos publikációkban számolt be tapasztalatairól, amelyeket 2. és 3. generációs páciensei kezelése során tapasztalt. Ezek az esetek mind azt igazolták, hogy létezik egy trauma-átadási folyamat, amely akkor is létrehozza a traumát az új generációkban, ha ők maguk nem élték át a meghurcoltatásokat, sőt akkor is, ha ezekről az idősebb nemzedék nem is beszélt nekik. Virág Teréz ezért túlélők és gyermekeik számára beszélgetőcsoportot szervezett, majd 1992-ben létrehozta a KÚT rendelőt, mert az volt a meggyőződése, hogy nem az **elhallgatás, hanem a beszéd** az, ami enyhítheti az átadott traumát és megállíthatja a **többgenerációs trauma-átadást**. A csoportos beszélgetések lehetőséget adtak a résztvevőknek, hogy feltárják saját szenvedéstörténetüket és empatikusan odafordulhassanak a többiekhez, meghallgatva és megértve az ő veszteségeiket és szenvedéstörténeteiket.

A **kibeszélés, megbeszélés, vagy a csend és hallgatás** dilemmája tehát egyéni és társadalmi szinten is felmerül, és a tudományos kutatást is érinti. Érdemes itt belegondolni abba, hogy a dilemmák között egyszerre áll fenn, de nem azonos tartalmú és minőségű az **emlékezni vagy elfeledni**, és a **kibeszélni vagy elhallgatni** dichotómiája, mert ne tévedjünk, a letagadás és az elfeledés nem azonos, egymást helyettesítő folyamat, még ha közük is van egymáshoz. Beszélni kell a szenvedésről, a traumáról, akár nyilvánosan is megemlékezni róla, fenntartani az emlékét vagy éppen hallgatni róla, nem beszélni, avval a védekező érvvel, hogy már elmúlt, ma már nem releváns? Az elhallgatás több évtizedes magyar tapasztalata nem hozott meggyőző eredményeket, nem alapozta meg a társadalmi békét, a toleráns, empatikus társadalmat.

De ha jobb kibeszélni a traumákat, **hogyan kell róluk beszélni** és hogyan kell róluk beszélni különböző helyzetekben, szűkebb vagy tágabb nyilvánosság előtt? Ahhoz, hogy válaszolni tudjunk erre a kérdésre, érdemes végiggondolni **a Holokausztról szóló diszkurzusok helyét a kommunikáció tereiben**: a **családi, nem nyilvános magán térben** folyó emlékezéstől a **széles nyilvánosságnak** szóló különböző műfajú diszkurzusokig, beleértve a hivatalos megemlékezéseket, a művészi feldolgozásokat vagy a tudományos publikációkat is. Hogy jobb kezelni ezeket a traumákat? Egyéni szinten, a családban vagy az érintett csoportok szintjén vagy még inkább társadalmi diszkurzusban, esetleg szervezetten, intézmények által megtámogatva, bevonva a művészeteket, és vajon ünnepi vagy rituális módon?

Virág Teréz hangsúlyozta, hogy a trauma nem csak egyéni pszichés probléma, hanem társadalmi, kulturális jelenség is, amelynek megoldásához szükség van arra, hogy a társadalom részt vegyen a feldolgozásban.

Természetesén, más lesz a traumáról szóló beszéd a családban és más a nyilvánosságban. A családi, kiscsoportos kommunikáció jobban támaszkodik az egyéni élményekre, tapasztalatokra. fájdalmakra, érzelmekre, míg a nyilvánosságban megjelenő tanúságtételek, memoárok, visszaemlékezések, interjúk az egyéni történeteken keresztül a közösség traumáiról tanúskodnak. És a közösségi traumát ugyanúgy kezelni kell, mint az egyénit, nyilvános kommunikációban, széles körű megvitatáson keresztül. Ez magyarázza, hogy 80 év után is

folyik ez a nyilvános diszkurzus, újabb memoárok, visszaemlékezések jelennek meg és bővülnek az interjúkat, tanúságtételeket gyűjtő archívumok is. Az így összegyűjtött narratívákon keresztül és általuk feltárulnak az emberi szenvedés bugyrai, a tapasztalatok generalizálhatóvá válnak, és adott esetben más traumák, genocídiumok ikonikus szimbólumává válnak. Mert bár az egyes egyének más és más szenvedéseket éltek át, ezek egy közös traumává szublimálódnak, és az áldozatiság, a túlélés, az erőszak általános kérdéseit vetik fel, ahol az életben maradás, az áldozat és a tettes viszonya, az üldözöttek nevében való beszéd, a társadalom felelősségének kérdései kerülnek a középpontba. A Holokauszt éppen kiterjedtsége és végletessége okán válhatott általános, univerzális szimbólummá: a propaganda által rabul ejtett társadalom, a gyűlölet, a kitaszítottság. a népirtás szimbólumává.

Virág Teréz és a témával foglalkozó más pszichológusok tapasztalatai szerint az elfojtás nem, a kibeszélés segíthet a traumadráma többgenerációs átadásának megállításában. De az a kérdés is felmerül, hogy vajon van-e **jogunk követelni, hogy a túlélő beszéljen** a traumáiról, akkor is, ha nehéz erről beszélnie, ha fájdalmas visszaemlékeznie a szörnyűségekre, a megaláztatásra, az elvesztett családtagokra? És ha vállalja, hogy beszél, milyen közönség előtt? És vajon van-e **jogunk követelni, hogy a leszármazottak, az új generációk, a fiatalok, sőt az egész társadalom meghallgassa** ezeket a fájdalmas elbeszéléseket? Virág Teréz és más kutatók véleménye szerint csak így érhető el a sokgenerációs trauma-átadás megállítása.

> Szeretnék itt röviden megemlíteni egy esetet, amelynek én magam is résztvevője voltam. Én az Eleven emlékmű, a Szabadság téri ellenállás egyik alapító tagja vagyok, és több, mint 10 éve, változó gyakorisággal szervezünk nyilvános beszélgetéseket a Holokausztról, de néha más traumákról, sőt más társadalmi problémákról is. Néhány évvel ezelőtt egy akkor 92 éves Holokauszt túlélő hölgy jött el a térre elmesélni emlékeit. Csinos volt, elegáns volt, nem látszott rajta a kora. Elmondta, hogy 3 gyereke és sok unokája van. Szörnyű emlékeket idézett fel, édesanyjával együtt deportálták, sokat szenvedtek, édesanyja az egyik német koncentrációs táborban hosszú szenvedés után a karjaiban halt meg. Azt mondta nekünk, hogy ő soha nem beszélt ezekről az élményeiről, még a családjában sem. Kiderült, hogy háromszor volt férjnél, kérdeztük, hogy a férjei zsidók voltak-e. Azt mondta, hogy természetesen. Kérdeztük, hogy velük mi történt a háború alatt. Azt válaszolta, hogy nem tudja, soha nem beszéltek erről. De nekünk azon a délutánon sokat mesélt, szinte abba sem akarta hagyni. Mikor véget ért a beszélgetés, azt mondta, nagyon jó volt velünk erről beszélgetni, megkönnyebbülést érzett, és ott a helyszínen elhatározta, hogy legalább a legkisebb unokájának el fogja mesélni a vele történteket.

Sokféle választ kaphatunk, ha megkérdezzük a túlélőket, hogy **miért nem beszélnek** az átélt borzalmakról. Sokan választják a hallgatást, mert új életet kezdtek a háború után, és úgy érzik, annak megélhetőségéért el kell temetni a traumatikus élményeket, védeni kell az életet. Valóban, nem könnyű beszélni az átélt szenvedésről, a szeretett családtagok haláláról, az éhezésről, de talán ennél is nehezebb beszámolni a megaláztatásról, a kirekesztettségről, arról, hogy át kellett élniük saját lényük elértéktelenedését, a társadalomból való kivetettséget, az emberi léttől való megfosztottságot. Sokaknak kellett elszenvedniük nemi erőszakot, és tudjuk, erről még nehezebb beszélni. A koncentrációstábor-szindróma komoly fizikai és pszichés tüneteket, lelki sérüléseket okoz: depressziót, az agresszorral való azonosulást, a felettes én legyengülését stb. Gyakori a túlélők önstigmatizációja: sok túlélő bűntudatot érez (survivor's guilt), hogy miért éppen ő élte túl a borzalmakat. Ők azt mondják, nem a legjobbak jöttek vissza, a túléléshez erőszak, önzés tapad. Ez a dilemma időnként ahhoz a kérdéshez vezet, hogy lehet-e egyáltalán **az elpusztított áldozatok helyett és nevében beszélni**, hiszen ők élték át az igazi szenvedést, amiről a végül életben maradottak nem tudhatnak beszámolni. Közülük sokan érzik azt, hogy túlélőként nem reprezentálhatják a meggyilkoltakat, az ő végletes szenvedésüket.

Sok túlélő mondta el, hogy még évtizedekkel a szabadulás után is poszttraumás stressztől szenved, rémálmoktól, emlékbetörésektől, szorongásoktól. Az elvesztett barátok és családtagok hiánya, a megtiport identitásuk újraépítésének nehézségei, a külvilág közönye rátelepszik az életükre. Ezek a végletes érzések elvezethetnek a túlélő öngyilkosságáig. Tudjuk, sok túlélő sorsa igy teljesedett be, (hogy csak a legismertebbekre utaljak: Primo Levire, Bruno Bettelheimre, Paul Celanra, Jean Améryre), de még a 2. és 3. generációnál is gyakoribbak az öngyilkossági esetek, mint a nem-áldozat populációban.

Ismét más túlélők azért nem beszélnek, mert amikor megpróbálták elbeszélni a történteket, **környezetük nem hitt nekik**, mert az átélt borzalmak annyira embertelenek, elmondhatatlanok, kifejezhetetlenek. A hitetlen társadalom mintegy megvonta tőlük a tanúságtétel esélyét. A háború utáni nyilvános perekben meghallgatott túlélők narratíváit szűkebb-tágabb környezetük nem mindig fogadta megértően.

A többgenerációs traumaátadás nagy része akaratlanul is a családokban zajlik. Ma már számos interjú és pszichológusi esetfeltárás tanúskodik arról, milyen pszichoszomatikus nehézségeket, párkapcsolati problémákat élnek meg az 1. generációs túlélők. De az elvesztett család, a sok hiányzó rokon és az elfojtott traumatikus emlékek a szülői szerep gondtalan felvállalását is nehézzé teszik. Persze nagyon különbözőek a választott vagy jobb híján elfogadott megoldások, attól függően, hogy milyen családot és hogyan próbál felépíteni a túlélő. Vannak, akik más üldözöttekkel kötöttek házasságot, mások pedig éppen, hogy olyan társat választottak, aki nem szenved hasonló traumától. Nagyon eltérő érzékenységek lehetnek egy mozaikcsaládban, ahol az egyes családtagoknak más és más veszteségei vannak, és különösen így van, ha elkövetők is részei a szűk vagy tágabb családnak.

A családon belüli kommunikáció megfigyelése, részletes elemzése magyarázatot adhat a trauma-átadás jelenségére és folyamatára. Ezek a kutatások és a fiatalabb generációk beszámolói azt bizonyítják, hogy a túlélők viselkedése egyes területeken (pl. élelmiszerfelhalmozás, túlevés, túlzott aggódás, vagy a költözködéskor, elutazáskor szükséges csomagolástól való averzió stb.) akkor is átörökíti a traumát a fiatalabb generációknak, ha nem beszélnek a traumáról. Sok családban a kommunikáció is árulkodó: egyes szavak **tabunak** számítanak, (például tábor, vonat, vagon, szappan stb.) és a leszármazottak ezek használatakor érzik a tabu nyomását. A tabu által jelzett falba ütköznek, még akkor is, ha ennek okait a hiányzó kommunikáció miatt nem is tudják feltárni. A zsidó szót különösen jellemzi ez a tabusított használat, és sok esetben a hozzá kapcsolódó averziók. A zsidó szó kiejtése (halkabban, speciális hangsúllyal, jellegzetes fejmozdulattal vagy arcjátékkal, kimondás közben körbepillantva stb) akkor is jelzi a gyerekek számára, hogy valami titkos, szégyellnivaló, vállalhatatlan dologról van szó, ha ez konkrétan nincs megfogalmazva. De ezeknek az alig észlelhető jeleknek a következtében a gyerekek generációja gyakran szégyelli a szülők sorsát, és büszke, ha nem nézik zsidónak.

A túlélők közül sokak hagytak fel a vallással egyfajta dacreakcióként. Sokan ki is keresztelkedtek, vagy a nevüket is megváltoztatták, a felejtés, a hallgatás, az elfojtás és az elbújás útját választva. A magyarországi államszocialista rendszer ezt a választást támogatta. Igy történhetett meg, hogy sok, a háború után született fiatal csak későn és véletlenül, általában konfliktusok közepette tudta meg, hogy ő és családja zsidó (lásd Erős et al. (1985) „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?" című tanulmányt.)

Néhány – ritkább - esetben a második generáció traumatizálását éppen a Holokauszt trauma állandó felszínen tartása okozza. Ha a családi kommunikációban a gyerekek életkorát, érzékenységét és feldolgozási képességét figyelmen kívül hagyva állandó témává válik a szenvedés és a veszteség, ha a család nem ad megfelelő segítséget a feldolgozáshoz, súlyos traumatizáció jön létre a második generációban.

Vajon lehet-e **gyógyítani a Holokauszt okozta traumákat** és megállítani a generációkon keresztül folyó trauma-átadást? A pszichológusok, pszichiáterek többféle módszert alkalmaznak, Virág Teréz mélyen hitt benne, hogy a kibeszélés megállíthatja az átörökítést. Szerinte a terápiában is fontos megismerni a környezetet, a szülők történeteit, a háttérben rejtőzködő traumát.

Az egyéni és társadalmi kibeszélés követelménye felveti a kérdést: **hogy lehet és kell beszélni a traumatikus élményekről**? Aki nem beszél, miért nem beszél, aki pedig beszél, annak evvel mi a célja? Enyhíti-e saját fájdalmát, nem okoz-e súlyos traumát abban, akinek elmondja a történetét? Virág Teréz kutatásai nyomán egyértelmű: ha a szülői emlékezés figyelembe veszi a gyerek életkorát, ha optimálisan adagolt frusztrációval fokozatosan vezet be a traumatikus élményekbe, ha a szülő és a gyerek közötti viszony biztonságra, szeretetre épül, a traumaátadás elkerülhető. A pszichológiai gyakorlat azt mutatja, hogy nemcsak az elbeszélt szörnyű élmények lehetnek traumatikusak, hanem a csend, az elhallgatás is. A kutatások éppen azt igazolják, hogy a leszármazott generációk az elhallgatás közegében is megsejtik a traumát, az emocionális feszültségből ismeretlen, fájdalmas, szégyellt titkokra következtetnek, finom jelekből, a túlélők viselkedésének egyes mozzanataiból (pl. az evés körüli problémákból, lásd például Vajda Júlia (2023)) következtetnek az elhallgatott titkokra, és így nem mentesülnek a traumaátadás következményeitől. Az egyéni gyógyulást itt éppen a családi kommunikáció és viselkedés vizsgálata,

ezeknek az apró jeleknek a megtalálása és megfejtése indíthatja el.

Dina Wardi izraeli pszichoterapeuta a Holokausztban érintett családok két típusát definiálta: a „harcos családok" aktivak, beszélnek az emlékeikről, nem depressziósok. Az „áldozat-családok" passzivak, depressziósok, a családban a szorongás és a félelem légköre uralkodik, a gyerekeket túlzottan féltik, óvják, nehéz minden elválás, mert a veszteségre emlékezteti a családot. Ezekre a családokra jellemzőek az étkezések körüli problémák, az ételfelhalmozás, a túletetés stb. A gyerekeknek gyakran maguknak kell megküzdeniük a tagadás, elfojtás, a tabuk okozta félelmekkel. A hallgatás, a csend nem a béke és a nyugalom csendje, a gyerek érzi, hogy valami súlyos titok lappang, amelyet nem tud értelmezni. Segítség nélkül a leszármazottaknak nehéz megküzdeniük avval az érzéssel, hogy szüleik áldozatok, tehát **gyengék** voltak. A családi áldozatok, traumák hatására a leszármazottak egymást követő generációiban is neurotikus tünetek képződnek, ezekben az esetekben kimutatható, hogy az anyai szenvedés domináns. Virág Teréz a szülői nehézségek között fontosnak tartja, hogy a háború után egyes túlélő anyáknak nehéz volt az anyaszerepet átélniük. Ilyenkor a csecsemővel kialakítandó „ősbizalom" („basic trust") sérül (Erikson 1984), ami aztán a továbbiakban is nehézzé teszi a kapcsolatokat és hozzájárul a többgenerációs trauma kialakulásához. Az ősbizalom azt a csecsemőkori élményt jelzi, amikor a gyermekben a szükségleteit kielégítő anyai, gondozói törődés nyomán kialakul a világgal és a másokkal szembeni alapvető bizalom. A megfelelő törődés hiányában ősbizalmatlanság alakul ki, mindkettő alapvetően meghatározza a fejlődő személyiség kapcsolatát és leendő viszonyát a világgal. Hasonló következtetésekre jutott Bálint Mihály (1994) magyar származású pszichoanalitikus, aki az anya-gyerek viszony elégtelenségére vezeti vissza az „őstörés" („basic fault") kialakulását, amely szintén kihat az egyén egész életére. A merev, megbízhatatlan, hideg szülői attitűd kedvez a trauma átadásának, de a túlzottan aggodalmaskodó, túl féltő szülői viselkedés is, a szülő attól való zsigeri félelme, hogy nem tudja felnevelni a gyerekét. Ezt a helyzetet még tovább ronthatja az egyén és külvilág közti szélesebb értelemben vett meg nem felelés, a kitaszítottság, a másság, a szegregáltság érzése. Magyarországi tapasztalat, hogy az elhallgatás hosszú korszaka után vagy alatt, a 3. generáció kezdett kérdezni és beszélgetni – bár későn - a túlélő nagyszülők generációjával. Az így megszülető visszaemlékezések ugyanakkor erősíthetik a pozitív viszonyulásokat is, amikor például egymás segítéséről, összetartásról, bajtársiasságról szólnak.

Ismert az **emlékmécses gyermekek** problémája is, akikről többek közt Dina Wardi (1995) végzett kutatásokat. Ezek a gyerekek szüleik Holokausztban elpusztított gyerekeinek a nevét öröklik, és evvel a teherrel néha nehéz megküzdeni. A Holokauszt szétrombolta a háború előtti szoros családi kapcsolatokat. Az emlékmécses gyerekek szülei tudat alatt azt a ki nem mondott elvárást támasztották háború után született gyerekeikkel szemben, hogy helyettesítőül szolgáljanak a megölt családtagokért, a szülők korábbi életéért, és reményt, új értelmet adjanak az életüknek. Nehéz szerep várt rájuk: érzelmi űrt kellett betölteniük: nekik kellett visszaállítaniuk a teljes család folytonosságát, valamiféle rejtett kapcsolatot kellett teremteniük a holokauszt során elveszített családtagokkal. Gyakran tudattalanul azonosultak az elhunyt családtagok sorsával. Az emlékmécses gyerekek kapcsán felmerül a kérdés: Mennyire kell nekik a meghalt gyerek „helyett" élniük, hogyan épül rá annak a gyereknek az identitása az övékre?

Arra. hogy egy társadalom hogyan építi fel a traumatikus eseményekre való emlékezést, óhatatlanul hat az események óta eltelt idő. Jan Assmann (1999) nemcsak az **egyéni és a kollektív emlékezet** közti különbséggel foglalkozott (ez utóbbi közösségi keretek között formálódik: családi, közösségi, nemzeti, vallási csoportok, intézmények keretei között), hanem a **kommunikatív és a kulturális emlékezet** különbségeinek definíciójával is. Assmann szerint megváltoznak ez emlékezeti diszkurzusok, amikor már nincsenek élő tanúi egy konkrét eseménynek, traumának. Egy-egy esemény bekövetkezte után mintegy 80 év az az időintervallum, amikor még mindennapi kommunikációban személyes narratívák jöhetnek létre, ez után már csak a közösség által megőrzött, intézményesített emlékezet marad, amely nem elsősorban direkt szóbeli narratívákra épül, mint a kommunikatív emlékezet által továbbított történetek, hanem megőrzött, írott szövegekre, rítusokra, ünnepi megemlékezésekre, műalkotásokra, szimbólumokra. Ez a kollektív emlékezet a kulturális emlékezet, amelynek funkciója a kollektíva identitásának, önreprezentációjának fenntartása. múltjának reprezentációja.

Az eltelt 80 évben nagyon sok különböző írás, előadás, film, művészeti alkotás stb. készült Holokausztról. Ennek kapcsán szintén több dilemma létezik. **Ki beszéljen** egy történelmi traumáról,

például a Holokausztról vagy a trianoni országvesztésről: **a túlélő, vagy a szakember,** történész, pszichológus, szociológus, filozófus? Melyik az **autentikus diszkurzus**?

A túlélők tanúságtételének hitelességét, autentikusságát az alapozza meg, hogy olyan részletekről tudnak beszámolni, amelyek a szakember számára csak ezekből az elbeszélésekből ismerhetők meg, hatásuk is azon alapszik, hogy személyesen átélt eseményekről, érzelmekről első kézből számolnak be. Ez a fajta narratíva gyakran nemcsak tényekről, hanem érzésekről, fájdalmakról, áldozatiságról szól, így tehát emocionális töltettel bír. Persze ezek a visszaemlékezések egymástól is különböznek, attól függően, hogy az adott egyén hol, mit élt át, hogyan tudja az emlékeit megfogalmazni, hány éves korban élte át az eseményeket, de még attól is, hogy milyen életutat választott a háború után. (például, hogy visszajött-e Magyarországra, mekkora veszteségeket élt át, hogyan fogadta a korábbi környezete, sikerült-e családot alapítania stb.). A túlélők történetei ugyanakkor problematikusak is lehetnek, és nem csak azért, mert a különböző történetek eltérő nézőpontokat jeleníthetnek meg, hanem azért is, mert az elbeszélőknek eltérő céljai lehetnek a narratíva megfogalmazásakor, például egy szemtanú célja lehet saját felelősségének csökkentése, vagy saját és csoportja szenvedésének a felnagyítása. Az egyéni visszaemlékezésekre, de még inkább az emlékezetről szóló nyilvános diszkurzusokra jellemző a szenvedéstörténetek méricskélése, a "versengő áldozatiság" („competing victimhood"). A magyar emlékezetpolitikai kutatások (Gyáni Gábor, Ungváry Krisztián és mások) különösen a két nagy 20. századi trauma esetében mutatják ki ezt a jelenséget. A trianoni országvesztés és a Holokauszt traumájára a magyar társadalom különböző rétegei eltérően reagálnak még évtizedekkel a traumák bekövetkezte után is. Mindkét trauma élénken él a magyar társadalom emlékezetében, ám a társadalom eltérő csoportjai maguknak tartják fenn az áldozatiság megítélését, másképp értékelik e két trauma-drámát, és azok hatását a társadalomra. Az, hogy mindkét trauma részét képezi jelenkori politikai-ideológiai harcoknak, erőteljesen megosztja a magyar társadalmat és kérdésessé teszi, hogy a társadalom mikor lesz képes békésen megítélni ezt a két nagy 20. századi traumát.

Az egyéni tanúságtételre épülő elbeszélések és a szakértői elemzések kapcsán felmerül az a dilemma is, hogy a „történelem alulnézetből" típusú egyéni tapasztalatokra, átélt élményekre épülő elbeszélések csak egy kis részét érintik az eseményeknek, nem látják át a nagy egészet, a rendszert, amelyről inkább a szakember, a történész tud érvényes állításokat tenni. És bár felmerül a kérdés, hogy pontosan milyen kapcsolat lehet a **történelmi emlékezet és a történelmi elemzés** között, a tisztán látáshoz, a megfelelő értékeléshez valószínűleg mindkettőre szükség van. A sokféle egyéni narratíva, visszaemlékezés, tanúságtétel részleteiben és különböző nézőpontokból tanúskodik a történelmi eseményekről, a szenvedésről, az embertelen borzalmakról, és az egyén számára adott cselekvési módokról, így a sok részletből kirajzolódik a korabeli politika, például a fasizmus logikája, az egész embertelen rendszer működése. A szakember, a történész, a pszichiáter, a társadalomkutató a dokumentumok, történelmi adatok és tények mellett ezekre az egyéni narratívákra, ezekre az alulnézetből közvetített eseményekre is építi a szakmai apparátussal és elméleti tudással megrajzolt általános képet, az ú.n. big picture-t.

Az emlékezés gyakran kapcsolódik konkrét tárgyakhoz, helyekhez, de akár elvont szimbólumokhoz is. A Pierre Nora (Nora 1984, 1986, 1992) francia történész által definiált **emlékhely („lieu de mémoire")** kialakítása az a folyamat, ahogy egy társadalom tárgyakat, helyeket, eseményeket tölt meg szimbolikus tartalommal, hogy megőrizze a számára fontos történelmi események emlékezetét. Az emlékhely nem csak fizikai hely lehet, hanem bármilyen tárgy, szimbólum, művészeti alkotás, szöveg, rítus vagy intézmény, amelynek funkciója az emlékezet megőrzése, fenntartása, a közösség identitásának kifejezése. Franciaországban például a Panthéon, a Marseillaise, a Bastille lerombolásának napja vagy a nemzeti trikolor mind ilyen emlékhelyként funkcionál.

Az emlékezet-kutatásnak avval a dilemmával is szembe kell néznie, hogy másfajta diszkurzusok működnek a **történelmi elemzés** szaktudományos szövegeiben és a történelemről szóló **laikus szövegekben** (public history).

A Trianon-trauma és a Holokauszt-trauma nem vált a magyar társadalom közös nemzeti emlékezeti helyévé, bár mindkettő a 20. század nagy traumája volt, amelyek ma is jelen vannak mind a történetírásban, mind a nyilvános beszédben. Ám a mindkét területen létrejövő narratívákban jelen van az eltérő értékelés, a nézőpontok érvényességének méricskélése, a szembenálló oldal hibáztatása, a versengő áldozatiság, a „nagyság" kijelölésének eltérő módozatai. Gyáni Gábor több írásában is (Gyáni 2013, 2016, 2020, 2022) rámutat arra,

hogy a kollektív emlékezetben megőrzött események, traumák konstruáltak, vagyis függenek attól, hogy milyen narratívák, mítoszok alkotják, milyen emlékképekre épülnek. Ezeket az adott közösség választja ki és hagyja jóvá, így az adott közösség értékszemléletét tükrözik. Ha akár a hivatalos történelmi elemzéseket, akár a történelmi eseményekről a nyilvánosságban megjelenő narratívákat (public history) vizsgáljuk, egymással erőteljesen szembenálló trauma-narratívákat találunk. Trianon és a Holokauszt gyakori témája mindkét típusú szövegnek, de egyik sem alkalmas arra, hogy igazi nemzeti emlékhellyé váljon. A Trianon-trauma a magyar emlékezetpolitikában erőteljesen jelen van, de főleg „hideg" hivatalos, esetenként kiüresedett megemlékezések, politikailag működtetett kultuszok által. Az ilyen emlékezetpolitikai aktusok túlzottan merevvé válhatnak, instrumentalizálódnak, és nem képesek arra, hogy a gyász, az őszinte megemlékezés terévé váljanak. Trianon emlékezete az elmúlt 105 évben többször vált a nyilvános beszéd vezető témájává, ám szinte mindig politikai célzatossággal, az áldozatiság nézőpontját téve a fókuszba, a nyugati hatalmak és/vagy a környező országok és népek áldozataiként emlékezve meg a magyarságról, az áldozati szerepet, a vesztességet a zsidóság, a szabadkőművesek, a baloldal és más ellenséges erők cselvetésének, ármánykodásának, összeesküvésének tulajdonítva.

A Holokauszt trauma közös nemzeti emlékezeti hellyé válását pedig akadályozza az az évszázados probléma, hogy a magyar társadalomnak nem váltak konszenzuális részévé az ország népességét alkotó egyes népcsoportok, vallási, etnikai csoportok, így az elsődlegesen rájuk vonatkozó traumadrámák sem képződhetnek meg a nemzeti emlékhely szintjén, mivel a magyar társadalom és főleg a magyar államhatalom és intézmények cselekvő felelőssége a traumában megkerülhetetlen. A Holokausztról szóló diszkurzus nehezen tudja elrejteni azt a tényt, hogy a magyar állam képviselői, de a magyar társadalom tagjai is tettesként, vagy legalábbis by-standerként, néma szemtanúként és gyakran kedvezményezettként aktív vagy passzív szerepet játszottak a tragédiában. Magyarországon a megosztott emlékezetkultúra és -politika miatt jelenleg nincs esély a két nagy trauma-dráma nemzeti emlékhellyé válására.

Az emlékezet-kutatások témakörében nemzetközi vita tárgya a **Holokauszt-emlékezet globalizálódása**, ahogy más népirtások ikonikus jelképévé vált az utóbbi évtizedekben. Egyes kutatók a Holokauszt egyediségét hangsúlyozzák, mások az egyes genocídiumok eltérő vonásait, ismét mások a Holokausztot a közös emberi történelem során létrejött sokféle szenvedés mintájának tekintik és az emberi gonoszság elleni küzdelem mementójának tartják. Hannah Arendt (2001) sok vitát kiváltott Eichmann Jeruzsálemben című könyvében a „gonosz banalitásáról" beszélt, kimutatva azt, hogy a szörnyűséges bűnökhöz nem kell ördögi lélek, elég egyszerű hivatalnokként a bűnös rendszer szorgalmas és kételymentes kiszolgálása. Igy válik a „parancsra tettem" védekezési eszközzé bármely elnyomó rendszer aktív tagjai számára. Igy a Holokauszt borzalmait végrehajtó fasiszta funkcionárius bármely más genocídium végrehajtóinak előképévé, szimbolikus mintájává válik. Jeffrey Alexander (2002) az emberi szenvedés és a gonosz általánosított szimbólumáról, emblematikus és ikonikus traumáról beszél, amely rögzül egy közösség emlékezetében és át is formálja azt. A Holokauszt ezért nem csak a zsidóság traumatikus élménye, hanem az egész emberi civilizációt módosította, amennyiben a szenvedés és a gonoszság narratíváján keresztül átalakította a morális felelősség, az identitás és a gondolkodás fogalmát.

Michael Rothberg (2009) a versengő emlékezetek nézetével szemben a multidimenzionális vagy multidirekcionális emlékezetet teszi kutatása középpontjába. Szerinte fontos az egyes traumatikus eseményeket globális és történeti viszonyrendszerben elemezni, mert az egyes emlékezeti formák kapcsolatba léphetnek egymással, kölcsönösen hathatnak egymás narratíváira. A multidirekcionális emlékezet kapcsán a Holokauszt más háborúkra, diktatúrákra, szenvedéstörténetekre vonatkoztatásáról ír, a Holokauszt emlékezetét kapcsolatba hozva olyan más történeti és globális traumákkal, mint a rabszolgaság vagy a kolonializáció. Ebben a nézetrendszerben lehetőség nyílik arra is, hogy a kisebbségi narratívák (például a roma Holokauszt) is érvényesülhessenek. Ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni az aktuálisan fennálló hatalmi viszonyokat a trauma narratívák vizsgálatakor.

A 80. évforduló, a túlélők egyre csökkenő száma különösen relevánssá teszi azt a kérdést, hogyan lényegül át a személyesen átélt diszkurzív emlékezet kollektív emlékezetté (Jan Assmann 1999), hogy a harmadik generáció számára már csoporttudattá váljon? Aleida Assmann (2016) szerint a 3. generáció az elődökkel ellentétben történeti, kulturális és etikai szempontból képes közelíteni a múlthoz, mintegy hidat képezve a múlt és a jövő között,

felelősséget vállalva az emlékezésért. Ez a generáció válhat képessé arra, amire az első és második nem, hogy meghallgassa nemcsak az áldozatok, de a tettesek és az ő leszármazottaik történetét is. Ilyen kutatásokat végzett Dan Bar-On (1989, 2006) izraeli pszichiáter professzor vagy az ő nyomán az amerikai Samson Munn (1995). Dan Bar-On a 70-es években folytatott kutatásokat a Holokauszt túlélők gyerekeinek pszichikai problémáival kapcsolatban, akiknél haragot, szégyent, elfojtást, feldolgozatlan bűntudatot talált. Később Bar-On felfigyelt arra, hogy a tettesek gyermekei is hasonló, bár más jellegű pszichikai terheket cipelnek: szégyent, elfojtást, a szülők tetteivel való szembefordulás nehézségeit. 1985-től Bar-On 2. generációs túlélők és fasiszta elkövetők gyerekeinek rendszeres találkozóit hozta létre (TRT csoportok: To Reflect and Trust) és vizsgálta hosszú éveken keresztül a köztük létrejövő kapcsolatokat. A cél nem a megbékélés erőltetése volt, hanem a hallgatás megtörése, a múlt közös feldolgozása, az identitások újra definiálása. Módszerének lényege: „elmesélni az életünket, majd meghallgatni az ő történetét". A találkozók nagyon érzékenyek voltak. Düh, sírás, bűntudat, vád és védekezés jellemezte őket, de végül azt bizonyították, hogy lehetséges a múltbeli ellenséges szembeállásból párbeszédet, majd empátiát létrehozni. Samson Munn ugyanezt a kutatási módszertant alkalmazta ausztriai csoportok hasonló vizsgálata során.

80 évvel a Holokauszt után talán újragondolhatjuk Adorno (1977) (gyakran tévesen idézett) kijelentését, hogy *„Auschwitz után verset írni barbárság"*. De az az etikai és esztétikai dilemma még mindig fennáll, hogy **a kultúra** fennmaradhat-e a barbárság kontextusában. Talán látszik ma már egy gyenge, halvány reménysugár: az irodalom, a művészetek segíthetnek a megértésben, a traumák feldolgozásában. Jean Cayrol (1946, 1997) Mauthausenből hazatért francia költő és író szerint a Holokauszt után újra kell definiálni az irodalom szerepét, **egyén és történelem** problematikussá váló viszonyát. Szerinte Auschwitz után az irodalom szerepe nem a szépség, hanem a fájdalom jelenlétének fenntartása, a halál árnyékából való visszatérő tanúságtétel.

A Holokauszt irodalom nagyon sokféle, a helyszíni naplók, a rögtön a háború után leírt élmények, a későbbi visszaemlékezések, szóbeli és írásbeli beszámolók, tanúságtételek, bírósági tanúvallomások, a sok interjú más és más szemszögből örökíti meg a szenvedést, (hogy csak az egymástól eltérő női és férfi elbeszélések különbségeit említsem), és szolgál mementóul a későbbi nemzedékeknek. Ezeket a visszaemlékezéseket foglalják rendszerbe és egészítik ki a történészek és más szakemberek objektivitásra törekvő, dokumentumokon alapuló, a „nagy képet" bemutató elemzései. Végezetül hadd hivatkozzam Charlotte Delbora (1965, 1971, 1971), a francia ellenállás nem zsidó tagjára, aki 3 éves koncentrációs tábori élményeit és annak következményeit több kötetben, irodalmi narratívában adta közre. Delbo azt mondta, *„fegyverként használom az irodalmat"*. És arra a kifogásra, hogy nincsenek szavak, amelyekkel ki lehet fejezni a szenvedést, azt mondta, meg kell találni a szavakat, mert nincsen semmi a nyelven kívül.

Magyarországon, tapasztalataim szerint nem, vagy csak kevéssé növekedett a szolidaritás, egymás traumáinak meghallgatása és megértése. Felmerül az a kérdés, hogy a muzealizáció, a hivatalos megemlékezések sora megfelelő terepe-e a hatékony megőrzésnek és a társadalmi traumák feloldásának. A múltat átpolitizáló, saját hatalmi igényei szerint átalakító diszkurzus, legyen szó tankönyvekről, iskolai oktatásról, ünnepi szónoklatokról vagy más fórumokról, nem szolgálja a tisztán látást. Miközben szaporodnak a visszaemlékezések és a megemlékezések, a társadalom nem szeret szembenézni múltjának evvel a sötét foltjával. A gyorsan letudott hivatalos megemlékezések kiüresednek, az érdek vezérelte nyilvános kommunikáció a cinizmust erősiti. A növekvő antiszemitizmus, rasszizmus, a nyilvánosságot elöntő gyűlöletbeszéd és a szélsőjobb terjedése erről tanúskodik. De éppen ezért, azt gondolom, ezekkel szemben is fontos az emlékezés.

Felhasznált irodalom

Adorno, Theodor W.: *Kulturkritik und Gesellschaft. I.* Frankfurt: Suhrkamp. 1977.

Alexander, Jeffrey C.: On the Social Construction of Moral Universals : The 'Holocaust' from War Crime to Trauma Drama. *European Journal of Social Theory* 2002 5(1): 5-85.

Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról.* Ford: Pató Attila. Budapest: Osiris. 2001. [*Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil.* Viking Press, 1963].

Assmann Aleida: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában: Beavatkozás.* Ford. Huszár Ágnes. Budapest: Múlt és Jövő. 2016. [*Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. Eine Intervention.* München: C.H. Beck, 2013].

Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Ford. Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz. 1999. [*Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen.* München, 1992].

Bar-On, Dan (1989): *Legacy of Silence: Encounters with Children of the Third Reich*. Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press.

Bar-On, Dan: *Tell Your Life Story: Creating Dialogue among Jews and Germans, Israelis and Palestinians.* Budapest: Central European University Press. 2006.

Bálint Mihály: *Az őstörés. A regresszió terápiás vonatkozásai*, Budapest: Akadémiai Kiadó. 1994. [Balint, Michael: *The Basic Fault: Therapeutic Aspects of Regression*. London: Routledge,1968].

Cayrol, Jean: *Poèmes de la nuit et du brouillard*. Éditions Pierre Seghers, 1946

Cayrol, Jean: *Alerte aux ombres 1944-1945*. Paris : Éditions du Seuil. 1997.

Eger Edit Eva: *A döntés*. Budapest: Libri. 2020. [*The Choice – Embrace the Possible*. New York: Scribner, 2017].

Erikson, Erik H.: *Gyermekkor és társadalom*. Ford. Mérei Ferenc, Buda Béla. Budapest: Gondolat Kiadó. 1984. [*Childhood and Society.* WW Norton and Co. 1950].

Erős Ferenc — Kovács András — Lévai Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?" Interjúk. *Medvetánc*, 1985/2-3, 129-144.

Frankl, Viktor E.: *...mégis mondj Igent az Életre. Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábort*. Budapest: Európa Könyvkiadó. 1988. [Man's Search for Meaning. Boston: Beacon Press. 1959].

Gyáni Gábor: *A történelem mint emlék(mű).* Budapest, Kalligram. 2016.

Gyáni Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. Történelmi Szemle 2012/3. 357-375.

Gyáni Gábor: Traumadráma és reprezentáció. In: Bárdos K. – Heller M. – Vörös K. (szerk.): *A holokauszt nemzedékei*. Budapest: Animula Kiadó. (é.n. 2022).

Gyáni Gábor: *A Nation Divided by History and Memory: Hungary in the Twentieth Century and Beyond*. London: Routledge. 2020.

Kertész Imre: Sorstalanság. Szépirodalmi, Budapest, 1975.

Kundera, Milan: *A lét elviselhetetlen könnyűsége*. Ford.: Körtvélyessy Klára, Budapest: Európa Kiadó. 1992. [*Nesnesitelná lehkost bytí* 1982].

Lévi, Primo: *Akik megmenekültek és akik odavesztek*, Budapest: Európa Könyvkiadó. 1991.

László Klári (szerk.): *Magyar emlékmécsesek. Tanulmányok a KÚT Pszichoterápiás rendelő gyakorlatából: holocausttúlélők és leszármazottaik terápiája*. Budapest, (*Magatartástudományi Füzetek*, 4). *Thalassa* 1994,1-2.

Munn, Samson, C.: The Vienna Encounter. https://remember.org/educate/munn2. 1995.

Nora, Pierre: *Les Lieux de mémoire*, Paris, Gallimard, coll.« Bibliothèque illustrée des histoires ». 1984, 1986, 1992.

Rakoff, V, - Sigal, *J. J.* - Epstein, N.: Children and families of concentration camp survivors. *Canada's Mental Health*, 1966. *14*, 24–26.

Rothberg, Michael: M*ultidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford University Press, 2009.

Sigal, J. J. - Silver, D. - Rakoff, V. - Ellin, B.: Some second-generation effects of survival of the Nazi persecution. *American Journal of Orthopsychiatry*,1973. 43(3), 320–327.

Vajda Júlia: *Ott, akkor… Túléléstörténetek a soából.* Budapest: Múlt és Jövő Alapítvány. 2023.

Virág Teréz: Kollektív trauma - egyéni öngyógyítás. Lukács Dénes (szerk.): *Tudományos előadások 1991-92*. Budapest: Magyar Pszichoanalitikus Egyesület, 23-34.

Virág Teréz: A Holokauszt-szindróma megjelenése a pszichoterápiás gyakorlatban. *Thalassa* 1994a (5) 1-2. 129-138.

Virág Teréz Holocaust és neurózis. *Irányzatok és kutatások a mai magyar pszichoanalízisben.* Budapest: Animula Kiadó. 1994b 193-202.

Virág Teréz (szerk.): Elhúzódó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása. Budapest: Animula Kiadó. 1997.

Virág Teréz: A vészkorszak hatása a holokauszttúlélők második generációjának magatartására (tanulmány). *Múlt és Jövő* 2001/1 85-90.

Virág Teréz – Bárdos Katalin – Kardos Péter (szerk.): *„Mély kútba tekinték".* Budapest: Animula Kiadó. 2006.

Wardi, Dina: *A holocaust gyermekei*, Ford: Ehmann Bea. Budapest: Ex Libris.1995. [*Memorial Candles: Children of the Holocaust.* London: Routledge.1992].

Pléh Csaba

Sándor utcától a Pagodáig

DOI 10.35402/kek.2026.2.6

A klasszikus Magyar Rádió épülettel az 1970-es években ismerkedtem meg. A környéket azonban már előtte is ismertem. Rokonaim és barátaim laktak a család által csak Sándor utcaként emlegetett Bródy Sándor és Vas utca sarkán. Sándor utcaként emlegettük, mert a család nagyszülői sávja még erre emlékezett, meg arra is, hogy a házban lakik Sándor gróf egyik utód családja. Köztük az én akkor bohém festőtanonc barátom, Sándor Miklós, aki azóta neves festő lett. Bohém korunkban a környék sok más helye mellett jártunk a Rádióval szemben levő, hárfásáról és karcos borairól neves Háry borozóba is. Itt találkoztam először a Rádió és a Bródy Sándor utca kapcsolatával. Két amerikai barátnőmmel borozgattunk, mikor mellénk ült egy barátjával a Rádióból jövet a koszorús Kádár-kori költő, maga Garai Gábor, éppen valami rádiófelvételről jövet. Kevéssé bírta a bort, vagy már volt benne, mindenesetre fél óra után igencsak dülöngélve és irigykedve távozott, irigykedve azon, hogy én bezzeg itt tudok még maradni a lányokkal, de neki, neki már otthon a helye.

A hetvenes években azután mint fiatal pszichológus tanársegéd elkezdtem a Háry helyett a rádió tudományos műsoraiba járni, Simonffy Géza *Rádiólexikonjába*, de más műsorokba is. Itt a sok mikrofonos stúdióasztal mellett találkoztam olyan tévéből ismert sztárokkal is, mint Kudlik Júlia. Másik világ volt még. Pár példával hadd érzékeltessem ezt. Éberség volt. Bár az élő műsorok szövegeit a cenzúrázott világ sztereotípiájával szemben nem kellett leadnunk, a belépést magát szigorúan ellenőrizték. A főbejárattól jobbra, egy külön kis fülkében adtak egy személyre kitöltött belépő cetlit a „leadott név" alapján, amit aztán távozáskor aláíratva le is kellett adni. Egyszer valami stúdió foglalási zavar miatt egy olyan stúdióban találtuk magunkat, melynek bejáratánál géppisztolyos őr volt. Mikor rákérdeztem, kiderült, hogy ez a hírolvasó élő stúdió, ezért van fokozott felügyelet alatt. Szóval rend volt. De mivel szocializmus volt, szemben a mai kapitalista műsorszókkal, fizettek az elvégzett munkáért. Egy stúdióban elmondott véleményért 200 forintot. Ne nevessük ki az összeget! Akkori fizetésem 10 %-a volt, alias 50 korsó sör.

Lehetett híres embereket észrevenni a folyosókon. Számomra emlékezetes marad, amikor megláttam, ahogy az akkor fiatal harmincas színész, Haumann Péter nagy tisztelettel, meghajolva mutatkozik be a folyóson ülő Ajtay Andornak. Élőben láttad a kánont.

A rendszerváltás utáni években nemcsak a belépő cédula – és a honor – szűnt meg, hanem a merev határok is. Sokszor ültem Sípos Júlia és a tudományos rovat más kollégái révén a hatalmas vágópultoktól lenyűgözve szerkesztői szobákban. Főleg azonban, a korábban csak színészek legendáiból ismert Pagoda is megnyílt az egyszerű halandó hozzászólók előtt is. A kávé szinte ingyen volt, az egyénileg barkácsolt szendvicsek és sütik hol felkészítettek a műsorra, hol levezettek utána. Főleg azonban, a levegőben sustorogtak a pletykák, és a fotelokból ismerősök bontakoztak ki. A Pagoda számomra az agora hatást, a véletlen találkozások és interakciók termékeny szerepét jelentette a modern világban. Az emberek és eszmék piactere minden autoriter világ számára veszélyes. Mi bezárjuk még a büféket is, a finnek meg agorává alakítják a városi könyvtárat. Számomra a Pagoda nosztalgiája nem a „híres embert láttam" bárgyú felsóhajtást jelenti, hanem a szabadság szülte véletlen örömök egykor volt boldog úrfikorát.

6-os stúdió

Gyáni Gábor

A tudománynépszerűsítés aranykora a Bródy Sándor utcában

DOI 10.35402/kek.2026.2.7

Talán nem tévedek túl sokat azt állítva, hogy az 1990-es rendszerváltás utáni két-három évtizedben a magyar közszolgálati rádió oroszlánszerepet játszott a tudomány eredményeinek a tágabb közönség körében való terjesztésében. Korábban, a Kádár korban is léteztek ugyan állandó (és népszerű) tudományközvetítő rádióműsorok: csak a saját szakmámnál maradva, hadd utaljak csupán Benda Kálmán és Hanák Péter ez irányú állandó műsoraira a Kossuth adón, melyeknek a legendás rádiós újságíró-szerkesztő, Kerekes István volt a szervező motorja. Mindamellett tény, hogy a rendszerváltás után ez a fajta műsorpolitika „demokratizálódott"; ezen azt értem, hogy egy sor kitűnő rádiós újságíró rendszeresen vezetett rövidebb-hosszabb beszélgetéseket aktuális tudományos kérdésekről egyes kutatókkal, nevesekkel és kevésbé nevesekkel egyaránt. Ez mondhatni unikális volt, és egyúttal nagy ajándék is egyszersmind a saját akadémiai világukba elzárkózott kutatók számára, hogy közzé tehessék, immár a szűk szakmai közvéleményen túli művelt közönséggel is megismertethessék végre vizsgálódásaik legfrissebb eredményeit. Ami megkövetelte tőlük, hogy közérthető, de igényes módon adják közkézre a tudományos eredményeket és a gondolataikat. Ez ma már nem létező lehetőség számunkra, kutatók számára, ami teljesen kikopott a közmédia műsorpolitikájából: ha létezik egyáltalán ilyen kínálat (mint az egyetlen közszolgálati tévécsatornán), az is kizárólag a NER számára kedves, huszadrangú ún. kutatók folytonos szerepeltetésével elégíti ki ezt az igényt. Meg is van ennek az eredménye: a tágabb köztudatot a tudományos kérdésekben ma sokkal inkább a szabadon burjánzó civil digitális információcsere uralja, kommentek és facebook stb. bejegyzések formájában, melyeknek rendszerint semmi köze sincs a racionális gondolkodás megnyilatkozásaihoz, hanem tévtanokat terjesztenek, és a dilettantizmus medrében maradva az előítéletes gondolkodást és az értelmiségellenes közhangulatot gerjesztik. Ezért nem titkolt nosztalgiával tekinthet vissza e sorok írója is azokra a nem is túl régi időkre, amikor a még tényleg közszolgálati rádió- és tévé műsorszórás kínálatában megvolt a tudomány kívánatos tekintélye és e mögött az a szolgálati etika munkált, amely a bizonyított tudományos eredmények tágabb körű megismertetését ambicionálta. Ez a nosztalgia vezeti jelen visszatekintő szemlémet a Bródy Sándor utcai legendás rádiókomplexumra. Mely komplexum már nemcsak szimbolikusan, de önnön tárgyi mivoltában sem létezik többé, ami igencsak fájó dolog, sőt több is ennél: megbocsáthatatlan bűne a jelenbeli döntéshozóknak.

Mert mire is emlékezhetem mindezek kapcsán? A kilencvenes és a 2000-es években, még, mint viszonylag fiatal (vagyis nem a tudománycsinálók legfelső krémjéhez tartozó) kutató megannyi lehetőséget kaptam én magam is, hogy egy-egy új könyvem kapcsán, vagy valamely akkor épp aktuálisnak tetsző történeti kérdéshez kapcsolódva megszólalhassak az éter hullámain. Ennek akkoriban számtalan formája volt ismert. Az egyik leggyakoribb alkalom volt, hogy egy rádióriporter beinvitált a Bródy Sándor utcai stúdiók valamelyikébe, hogy négyszemközti, vagy hatszemközti beszélgetést folytassunk egy adott kérdésről. További lehetséges forgatókönyvnek felelt meg, hogy ugyanők többünket kértek fel rádiós eszmecserére az általuk megjelölt témában. Ez utóbbi, olykor, egész kis minikonferenciává szélesedhetett, bár erre azért ritkán került sor. Az interjúvoló rádiós újságírók egész kis csapata állt ehhez akkor rendelkezésre, én magam legalább egy tucat ilyen, tudományos érdeklődésű és felkészültségű tagjukkal kerültem közeli kapcsolatba, mint Sipos Júliával, Váradi Júliával, Várkonyi Benedekkel, és másokkal. Azon túl, hogy számomra is izgalmas volt közérthetően, immár sokak számára hallhatóan megfogalmazni tíz-húsz, legföljebb harminc percben összefoglalva az akkor engem foglalkoztató tudományos problémát, amely komoly kihívás a csupán hosszabb értekezések írásába és szóbeli előadásában jártas ember számára, már az is sokat számított, hogy írásaim (konferencia előadásaim) olvasóinak és hallgatóinak a szűk körén kívül egy jóval népesebb befogadó közönségre számíthattam ezúttal. Ennek is köszönhetően sokakhoz eljuthatott akkori tudományos közleményeim mondanivalója, mely tényt nap mint nap megtapasztalhattam a visszajelzések révén. Igazán hálát érezhettünk tehát mi, akadémiai kutatók a magyar rádió akkori működtetői, és kivált az ebben az ügyben közvetlenül

közreműködő rádiós újságírók iránt, hogy egy pillanatra kiemelkedhettünk a szellemi elszigeteltség állapotából. Ez így annak a tágabb intézményes és informális kommunikációs hálónak alkotta szerves részét, amely a tudomány embereit összekötötte a közemberek civil világával, és ekképp ténylegesen hozzájárulhatott a művelt közvélemény formálásához. Ennek a kommunikációnak a hiányát ma különösen erősen érezzük és fájlaljuk.

Alkalmanként az is előfordult, hogy egy-egy, talán sikeresebb, rádióbeszélgetés hanganyaga nyomtatásban is napvilágot lásson. Erre akkor nyílt bővebb lehetőség, ha az illető interjúvoló egy nyomtatott formában megjelenő periodika szerkesztője is volt egyúttal, mint Várkonyi Benedek. Így kerülhetett az olvasók kezébe 2001-ben annak a rádiós beszélgetésnek az anyaga, melyet a naplókról és naplóírókról folytatott Várkonyi Benedek a későbbi Nobel díjas Kertész Imre íróval, valamint két történésszel, Kövér Györggyel és jómagammal.[11] S ehhez hasonlóan olvashatták el azok is azt a beszélgetést, ha elmulasztották meghallgatni a rádióban, melyet a történelmi idő problémájáról három historikus folytatott szintén valamikor a 2000-es években.[22]

Ebben az időben is akadt példa történész által szervezett rádiós beszélgetéssorozatra, amilyet korábban Benda és Hanák gondozott és vezetett. Jó példa volt erre Vadász Sándornak, az ELTE történész professzorának a rádiós beszélgető műsora 2000 és 2003 között. Én magam két alkalommal vehettem részt ebben a műsorban, melynek válogatott anyaga, benne az egyik itt folytatott saját beszélgetéssel, könyv alakban is megjelent utóbb.[33] S hadd szóljak még külön egy olyan rádiós élményemről is: 2004-ben a Magyar Rádió Márványtermében (a volt Esterházy palotában) egy kis műhelykonferenciát rögtönöztek a rádiósok *Vonzások és taszítások* címmel a zsidókérdés 20. századi történetének a megbeszélése végett, Rózsa T. Endre, a rádió munkatársának a szervezésében és a költő Mezei András elnökletével.[44] A tanácskozáson a holokauszt új történetírói megközelítéséről volt szó kortárs, még élő tanúk jelenlétében, akik ott meg is szólaltak, így többek közt Csikós Nagy Béla, a Kádár kor egyik vezető gazdaságpolitikusa, aki az 1940-es években még kezdő (egyébként jobboldali beállítottságú) közgazdászként élte át azt az időszakot, és persze a holokauszt túlélő Mezei András is tanúságot tett a korról.

A Magyar Rádió e mellett is mindig kivételesen nagy hangsúlyt helyezett a tudománynépszerűsítésre, ami így nem egyedül csak a fent megnevezett rádiós újságírók partizán tevékenységéből állt. Létezett akkoriban egy hétfős tudományos szerkesztőség, amely ezt a munkát koordinálta, a humán- és társadalomtudományok „érdekeit" Mihancsik Zsófia képviselte ebben a testületben. A természet- és élőtudományoknak *Szonda* címen volt állandó műsora a Kossuth rádióban, melyet Simonffy Géza és Egyed László szerkesztett, akik 1987-ben akadémiai díjat is kaptak e ténykedésükért.[55]

Mindez apró adalék csupán annak a szerteágazó népművelési felvilágosító munkának az ismeretéhez, amely az internet világát megelőzően, és *a tévével együtt* akkoriban oly hasznosan terjesztette az éterben a tudományosan ellenőrzött tudást a legszélesebb társadalmi körben. Ma már valóban nosztalgiával tekinthetünk rá vissza, amikor pedig a tájékozódás lehetőségeinek a megsokszorozódásával és egyúttal a demokratizálódásával, talán éppen annak eredményeként jószerivel a butaság, a fantáziaszülte áltudományosság, az összeesküvés elméletek sokasága terjed szinte akadálytalanul az emberek között.

[1] Várkonyi Benedek: A naplóírók történelem. Beszélgetés Kertész Imrével, Gyáni Gáborral és Kövér Györggyel. Café Bábel, Negyvenegyedik szám, 2001/3. Ősz. 29–34.

[2] Várkonyi Benedek: Életsebességek. Beszélgetés Gyáni Gábor, Kövér György és Ormos Mária történésszel. Café Bábel, Ötvenkettedik szám, 25–32.

[3] Vadász Sándor, szerk.: Rádiós történelem. Nyitott könyv, Bp., 2007. Benne a Megismerhető-e a történelem? (A kétely kérdései). A beszélgetés résztvevői: Gyáni Gábor, Szekeres András és Vadász Sándor történész. Elhangzott 2002. november 15-én. Uo. 211–219.

[4] Az itt elhangzott előadásom szövegéhez lásd Gyáni Gábor: Az új középosztály és a gazdasági elit felemelkedése a dualizmus korában. CET. Central European Time, 2004. december, 58–66.

[5] Ezekért az információkért Patkós András, fizikus akadémikusnak tartozom köszönettel.

Sipos Júlia

Hangos határok
Műsorcím és kutatás?

DOI 10.35402/kek.2026.2.8

A Magyar Rádióban 1982-től dolgoztam. Akkoriban, a munka mellett az ELTE BTK Szociológia szakára jártam, másoddiplomás képzésként, hiszen a vágyott célom olyan műsorok készítése volt, amelyek a – szerintem hihetetlenül érdekes – társadalomtudományok felé irányítják a rádióhallgatók figyelmét. Ez persze csak későbbi rádiós éveimben adatott meg, amikor a Kossuth Tudományos szerkesztőségében dolgozhattam.

Évtizedekig ebben a szerkesztőségben készítettem műsorokat, kollégáimmal együtt, és miután ez idő tájt léteztek úgynevezett „kompetencia területek", zömében a társadalomtudományok kutatási eredményei „tartoztak" hozzám, tehát innen a kettősség, a rádiós identitás és a szociologizáló attitűd.

Az előadás címe, amit Pécsett a IV. Országos Jelenkor-történeti Konferencián[1] előadtam, a „Hangos határok", akár műsorcím is lehetne.

Sík Endre mondta egyszer – amikor az ELTE Interdiszciplináris Doktori Iskolájában egy határokkal kapcsolatos feladatunk volt –, hogy „Juli, szintén határátlépő". Ez a megjegyzés arra is vonatkozhatott, hogy tudományos újságíróból átléptem az akadémiai világba, de ezt az átlépést igyekeztem mindig, önkorlátozó formában megtenni, nem új akadémiai karriert építve, ami egy önreflexív perspektívából szerénytelen és irreális cél lett volna.

Társ és motiváció, avagy kutatási feltételek

Nagy örömmel mondtam igent, amikor Boldog Dalma jelezte, hogy a pécsi konferencián lehetőség van a Magyar Rádióval kapcsolatos kutatás bemutatására, hiszen ezt a témát, ami Dalmát is évek óta foglalkoztatja, magam is kutatásra alkalmasnak ítéltem és javasoltam, több más olyan témával együtt, ami a magyar Rádió működésének megértésén keresztül gazdagíthat sok tudományos tématerületet. Például a *Vezetéstudomány* című folyóirat számára készültem publikálni a vezetői autonómiáról egy szöveget – amihez szintén interjúztam –, mert fontos és érdekes témának gondolom, hogy bizonyos nyomásokkal szemben – legyen az gazdasági, politikai vagy személyes – milyen vezetői képességekkel felvértezve, hogyan tudnak autonóm módon működni a vezetők. Ez a szöveg javaslat maradt, de készültek hozzá anyagok.

A pécsi előadás írott, szerkesztett szövegét közlöm, abban a reményben, hogy a kutatás folytatódik, hiszen ezzel lehet emléket állítani a Bródy Sándor utca 5– 7. hajdani munkatársainak, szándékaink szerint elkerülve a személyemből fakadó természetes lojalitást, a „megszépítő messzeséget", vagy egyéb elfogultságokat.

Erre garancia a teljesen más korosztályból és környezetből érkező kolléga, aki más szemmel néz erre az időszakra, adott esetben mások a fókuszok és hangsúlyok számára, teljesen távol tartva a bennfentesség látszatát is. Ennek az elfogulatlan kutatói szerepnek a fontosságára a pécsi előadásban is kitértem.

A Rádió hangja

Boldog Dalmával az keressük, hogy 1986 és 1989 között, tehát a rendszerváltás előtti néhány évben, hol húzódtak azok a határok, amelyek meghatározták a korlátozott nyilvánosság kereteit, amelyek között a műsorkészítők mozogtak, és amelyeket néhányan tudatosan, a szakma ethoszának motivációjával igyekeztek egyre messzebbre tolni.

- Ennek a témának rendszereken átívelő tanulságai lehetnek az emberi cselekvések kutatói számára is, de más diszciplínák számára is fontos lehet, túl a médiakutatáson, például a vezetéstudomány is profitálhat az autonóm vezetői döntések megfigyeléséből.

A Magyar Rádió kutatását ugyanakkor mi sem indokolja jobban, mint az, hogy ez az intézmény a nyolcvanas évekre nem csupán a hazai médiarendszer egyik meghatározó szereplőjévé vált, hanem a magyar társadalom kollektív tudatában is kiemelkedő bizalmi intézményként rögzült. A korszak politikai és társadalmi viszonyai között a rádió különleges státuszt élvezett: a központi információs csatorna szerepét töltötte be – ne felejtsük, a digitális fordulat előtt vagyunk.

[1] 2025. szeptember 4-e, a Rádió hangja szekció

Az intézmény nemcsak híreket közvetített, hanem kulturális, oktatási és szórakoztató tartalmaival is formálta a közgondolkodást.

*

Módszertan:

- interjúkat készítünk Boldog Dalma médiakutatóval; ma ezekből az interjúkból fogok idézni.
- Az a kutatói előny, amelyet a terepismeret jelent, hátránnyá válhat, ha nincs ott az a figyelő és teljesen elfogulatlan tekintet, amit Dalma szerepe megjelenít. Ő generációsan is új aspektusokat emel be a Magyar Rádióra való rátekintésben, három lépés távolságot tartva, és az én esetleges elfogultságaimat folyamatosan monitorozva.

Források:

- a Rádió- és televízió újság, ami a Magyar Rádió és Televízió hetilapja volt, 1957–1998-ig. (nemzetiarchivum.hu)
- Az OSA Archívumban, illetve az Arcanum felületein hozzájuthatunk bizonyos műsorok leírt szövegeihez, és ez jóval több a semminél, de nem pótolja az eredeti forrást. Bedő Iván, a Magyar Rádió egykori – jelenleg a HVG – munkatársa megírta: „A Magyar Rádió rejtegeti, az OSA Archívum ingyen közzétette: 41 évnyi műsor lenyomata, A több, mint félmillió gépelt oldalnyi szöveg az Arcanum sajtóadatbázisában is megjelent." Ennek a forrásnak a hiányosságai:

Az OSA Archívum anyagai kétszeresen hiányosak, egyrészt a SZER leíró munkatársai is gyakran kipontoztak – valószínűleg a leíró számára nem teljesen érthető – szavakat, másrészt nem minden anyag áll rendelkezésünkre, csak bizonyos műsorokat kutathatunk, amelyeket Münchenben, a Szabad Európa Rádió (SZER) rádiófigyelő szolgálatánál fontosnak tartottak.

- Az igazi kutatói terep a hajdani Magyar Rádió Archívuma lenne (mert itt az írott dokumentumok mellett maguknak a műsoroknak a meghallgatása és elemzése mélyítené a kutatást), jelenleg azonban ez a talán legfontosabb forrás számunkra nem hozzáférhető.

Természetesen vannak előzmények, a Médiakutató Szemtanú sorozata vagy Agárdi Péter irodalomtörténésznek, a rádiókuratórium MSZP által jelölt volt tagjának tanulmánya és kötete.[2]

Témák és korszakok

A kutatás tárgyidőszaka a rendszerváltást megelőző 3-4 év, ugyanakkor természetesen a változások nem ezekben az években indultak, hanem kis lépésekkel már jóval előbb.

Néhány példa, néhány fontos műsorcím, ezek a műsorok fokozatosan beemeltek tabutémákat a nyilvános térbe. Az 1983-ban indult Bagoly érdekes éjszakai magazin, Györffy Miklós vagy a Kossuthon 1985-től Mihancsik Zsófia által szerkesztett sorozatok, a Tudományos Szerkesztőség műsorai: Változatok a történelemre, Változatok a politológiára, a Petőfin, szintén 1983-ban indult Mérleg Rékai Gábor szerkesztésében, vagy a Vasárnapi Újság.

Melyek voltak ezek az úgynevezett tabu témák? (interjúrészletek Farkas Zoltánnal)

„voltak ilyen alkotmányos erejű alaptételek, hogy nem lehetett megkérdőjelezni a KGST-hez tartozást, az egypártrendszert, 1956-nak az ellenforradalmi jellegét, a teljes szövetségi rendszert, sok minden más, tehát ezek nem kerülhettek semmilyen módon kritika alá. A KGST működése igen, de hogy a KGST-ből ki kellene lépni, mert az egy ésszerű döntés lenne egy olyan országban, amelyik nagyon óvatos nyugati orientációt folytat, az szóba hozhatatlan volt. Aztán később ilyen volt sok minden apróság is, például amikor elindultak már a civil szervezetek, akkor nem volt szabad azt szóba hozni, hogy szükség lenne országos civil szervezetekre, és amikor te Sólyom Lászlóval interjúztál, aki még a Zöldeknek volt a vezetője és elmondta, hogy kellene egy országos zöld szervezet, akkor abból őrületes botrány lett, de már következménye nem, csak botrány. De a lényeg az az, hogy voltak alkotmányos tilalmak és voltak az alkalmi tilalmak. Az alkalmi tilalmak egy részéről értesültünk, más részéről én nem, mert én nem voltam párttag, tehát nem mindig

2 Agárdi Péter felhatalmazott, hogy az előadáson jelezzem, a 2004 őszén megjelent *Médiakutató* folyóirat 5. évfolyam, 3. számában, 93–110. oldalon. Agárdi Péter: „A Magyar Rádió utolsó 15 éve" című cikkében, majd egy későbbi kötetben is, névelírás történt, Sipos Ildikó néven valójában engem említ. A kötet: Bródy Sándor utca 5–7. Rádió és médiapolitika a XXI. század elején (tanulmányok, vitacikkek, 2005). Valójában Sipos Ildikó kolléganőm a Szegedi Körzeti Stúdió munkatársa volt 1993-ban, 1998-tól pedig a Krónika rovat munkatársa

voltam beavatva. Alkalmi tiltás, hogyha valaki aláír bármilyen tiltakozó akciót, akkor utána nem szerepelhetett a Magyar Rádióban, én meg honnan tudtam volna, hogy kik a tiltakozók."

„Gazdaságban nagyjából '87 körül jutottunk el oda, hogy az alkotmányos alapkérdéseket leszámítva mindent szóba lehetett hozni, politikailag meg '89-ben. De ez egy táguló kör volt, amiben teljesen irracionális napi tiltások keveredtek azzal a fő szabállyal, hogy ezekről nem. A többi, az meg ilyen kicsit folyamatos lazulásban ment tovább, ötletszerű tiltásokkal."

„Ugyanakkor, amikor kineveztek, akkor a Hárs fogadott és leültetett, és azt mondta, hogy ugye tisztában vagyok vele, hogy a rádió – nem voltam párttag –, hogy a rádió az MSZMP irányításával működik, és az MSZMP politikáját követi. Mondtam, hogy hogyne tudnám, csak az a kérdés, hogy melyiket? A reform szárnyat, az MSZMP-n belüli balosokat?... a folyóiratokban megjelenő viták alapján akkor már egy polarizált MSZMP volt."

*

A vezető személye

Hárs István 1974-től egészen 1988 júliusáig töltötte be a Magyar Rádió elnöki posztját. Ez alatt a 14 év alatt meghatározó szerepet játszott a rádió arculatának és közszolgálati küldetésének alakításában. Munkásságát sokan a Magyar Rádió aranykorának tekintik, különösen azért, mert vezetése alatt a rádió a társadalmi bizalom egyik legfőbb intézményévé vált. Róla már több forrás szól, most csak két interjúrészlet a Farkas Zoltánnal készített beszélgetésből.

„elmentem Londonba, interjúztam Samuel Britainnel, aki a Financial Times egyik vezető publicistája volt, nagyon nagy tudású egyetemi tanár, szerkesztő, publicista volt, hétről hétre rovata volt a véleményoldalon, és interjúztam vele, részben arról, hogy hát Magyarország nem kap hitelt, miközben itt megy tovább a reformpolitika, és mondta a Sam, hogy ne csodálkozzak, hogy nem kap pénzt. Lengyelországban szükségállapot van, Afganisztánban ott vannak a szovjet csapatok, Bulgária és Lengyelország fizetésképtelen, mindenki sejti, hogy egymás után össze fognak dőlni, és így tovább.Ez az anyag lement vasárnap délután 10 percben, Hárs elkapott az udvaron: mit csinált már megint? Mondtam, hogy csináltam egy interjút. Gondolkodott, és azt mondta, hogy jó, de legközelebb tegyen hozzá egy szovjet megszólalót. Tíz percben? mondtam, erre elnevette magát és elment."

„Volt ez a 3 órás Rádiónapló című műsor, amelyiknek mindig egy politikus vendége volt. Ott debütálhatott sokéves szünet után Nyers Rezső, aki ugye annak idején rajta volt a Brezsnyev-listán, hogy meg kell tőle Kádárnak szabadulnia.

Ugyanígy a reformközgazdász Liska Tibor nagyon sokáig tiltólistán volt, és éppen ebben az adásban, amikor Nyers volt a vendég, akkor kihasználva ezt az alkalmat, Liska Tiborral is készítettünk beszélgetést

Hárs István lejött a stúdió technikai helyiségébe, ott volt azért egy-egy szünet, amikor zene volt, vagy szalagról mentek a felvételek, bejött hozzánk a stúdióba és azt mondta, hogy „Nyers elvtárs azt mond, amit akar, mi ne hozzuk olyan helyzetbe, hogy bizonyos ügyekben állást kelljen foglalnia." (Farkas Zoltán)

Bonyolult mátrix – a médiafunkciók és az időpontok hálójában

Ne felejtsük el, az információkhoz jutás ebben az időben még korlátozott volt, a digitális média világa előtt járunk, a 2000-es évek elejétől vált a digitális média dominánssá a közönség számára. Az információtartalom szabadságát, a témaválasztást és a megszólalók körét két tény is befolyásolta, egyrészt az időpont, másrészt a műsortípus, vagyis a Szerkesztőség médiafunkciója.

A legkiemeltebben ellenőrzött terület a hírszerkesztőség és a Krónika rovatok terepe volt. Más volt a szabadságfoka a napközben hallgatott idősávoknak, és más a késő esti, éjszakai műsorok készítői számára, mert a feltételezések szerint ezt kevesebben hallgatták.

A műsorátvétel, illetve a látszólag szundikáló, mégis éber figyelem

A műsorátvételt lehallgatásnak hívták, ezek gyakran szakmai vitákat is jelentettek, mert a műsorkészítők jelenlétében zajlott. Egy ilyen esetről Lukácsi Béla, a Kossuth Tudományos Szerkesztőségének munkatársa, közvetlen kollégám, 2023. december 8-án posztolta a Rádió fénykora képekben, hangokban FB-csoportban a következőket.

„Amikor olvastam a Körkapcsolásról szóló írásokat, eszembe jutott egy történet. 35 éves már ez is.

Ha jól sejtem, mindössze hárman vagyunk, akik emlékezhetnek arra a minden túlzás nélkül

rádiótörténeti eseményre, amikor és ahogyan a Körkapcsolás bekerült a Tudományos Szerkesztőség egyik műsorába.

Bán Lacinak volt egy sorozata „Ha azt hallja" címmel. Ha azt hallja, iskola; Ha azt hallja, szél; Ha azt hallja, eső; stb. És egyszer csak eljött a „Ha azt hallja, futball" ideje is.

Hogy ne csak elvont, száraz tudomány legyen a műsorban, érzékeltetni kellett valamit a futballközeg napi gyakorlatából is. A tudományos műsorok hallgatóiról nagy merészség lett volna feltételezni, hogy valamennyiüknek közvetlen élményeik vannak a lelátók hangulatáról. Ezért Zelki Jancsi és jómagam vállaltuk, hogy kimegyünk egy bajnoki meccsre, elvegyülünk a nézők között, és felveszünk néhány percnyi hanganyagot.

A Fáy utcát néztük ki magunknak, ahol éppen egy ún. rangadó ment, talán Vasas–Dózsa. Telt ház volt, az alkalomnak megfelelő felfokozott hangulat, de a mai viszonyokhoz képest nagyon kulturált és kedélyes viselkedéssel. Ebben benne volt még a kollektív, mondhatni klubfüggetlen lelátói humor is. Sokat ígérő helyzet, ezért aztán a pár percesre tervezett felvételből másfél óra lett. Ami ott történt, az mind rajta volt a kazettán.

Állt mellettünk egy ismeretlen standupos, aki minden eseményt kommentált. Még most is emlékszem egy beköpésére. Volt egy időszaka a meccsnek, amikor a pályának ugyanazon a részén, jövet-menet valamiért minden focista, aki arra járt, hasra esett. Mire ő: „Mi van ott, villanypásztor?!"

Ez az ember ráadásul egyszerre nézte a meccset, beszélt, és hangulatfokozónak zsebrádión még a Körkapcsolást is hallgatta. Egy pillanatban azonban megszűnt a közvetítés, mert a hírekre visszakapcsoltak a stúdióba. „Híreket mondunk. Marjai József miniszterelnök-helyettes Moszkvába érkezett". És ebben a pillanatban, pontosan illeszkedve a végszóhoz, egyszerre többezer ember üvöltött föl: „a k…va anyádat! Nyilván valami etikailag súlyosan kifogásolható dolog történt a pályán. Összenéztünk Jancsival, már megérte kijönnünk. Mondanom se kell, ez a kis hanganyag jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a hallgató kellőképpen árnyaltan gondolkodhasson el a futballról és más fontos dolgokról.

Adás előtt azonban Schél Gyula, a Kossuth akkori főnöke szólt, hogy meghallgatná a műsort. Nem volt rendes szokása a szerkesztőség műsorait meghallgatni, de valamiért most kedvet kapott rá.

A szobájában hallgattuk együtt. Ő elég messze ült tőlünk az asztalánál. Tarthatott valami ennivalót a fiókban, mert időnként zsírpapírzörgés kíséretében elővette, megette, a köztes időben meg bóbiskolt. Látszott rajta, hogy nem nagyon érdekli ez az egész. Negyedóra után már kezdtünk megkönnyebbülni. Vége lett a műsornak, ő felébredt, majd ennyit mondott: „Egy civil van a pályán, Marjai". Le is kellett hoznunk a pályáról."

A műsorokra irányuló figyelemnél is voltak esetlegességek.

Egy példa a Magyar Rádió szolnoki stúdióhálózatából, a Kardos Ernővel készült interjú részleteivel.

„Szolnokon a hetvenes években szabadon dolgoztunk, és így utólag azt is mondhatom neked, hogy egy rendszer kritikus anyag sokaságát csináltuk, mert igaz, hogy a megyei pártbizottság nagyon vaskalapos volt és nagyon vonalas, de a stúdió adásait abszolúte nem hallgatták.

Volt a pártbizottságon egy Terike nevű nő, aki a sajtó ellenőrzéséért felelt, de szerintem azt se tudta, hogy milyen műsoraink vannak. Tudták, hogy vagyunk, de balhé csak akkor volt, amikor a helyi riportok a Kossuth rádióban, vagy a Televízióban is elhangzottak.

Csak egy példa. A Szolnoki Papírgyár KISZ védnökséggel épült, aki a közéletet ismerte tudta, hogy ez csak formaság. Jutott eszembe, hogy a Híradó előtt ifjúsági sávba csináltam egy háromszereplős riportot, amelyben két kérdés hangzott el.

Mi a feladata a KISZ védnökséggel épülő Papírgyárban?

A három szereplő között volt egyik kőműves, aki elmondta, hogy ő bizony habarcsot kever, ás, falat húz, stb. Hasonlóan válaszolt a művezető, ő a melósokat irányította, a munkát vezette, végül megszólalt a főmérnök, aki az egészet beruházást irányította, ő tervezésről, a munka megszervezéséről beszélt.

2. A második kérdés arra utalt, hogy ha nem KISZ védnökséggel épülne a Papírgyár, akkor mi lenne a feladat.

A kőműves, a művezető és a főmérnök logikusan azt válaszolta, hogy ők akkor is csak ugyanazt a munkát végeznék, semmi különbség nincs, vagyis a KISZ védnökség teljesen formaság, kiüresedett lózung. Mindez rendszerkritika volt, anélkül, hogy kemény szavak elhangzottak volna. Emlékszem, a vágószoba hangos volt a röhögéstől. Ne felejtsd el, 1985-írtunk, a szocializmus akkor még nem bukott meg.

Ez a riport tíz percben elhangzott az MTV Híradója előtt, milliók látták, s óriási hatása volt.

Engem például ennek következményeként kitiltottak Szolnok megyéből. Pedig hasonló tartalmú riportot már korábban is csináltam a papírgyárról, ami csak a helyi rádióban hangzott el, de annak semmi következménye nem volt.

Általában igaz, hogy a helyi adásoknak nem volt igazi hatása, vagy kontrollja. A főnök nem nagyon foglalkozott vele, az MSZMP politikai kontroll meg Terike néni volt, aki a Magyar Rádióban elhangzott riportjainkért legfeljebb utólag tolt le bennünket, főleg akkor, ha már elhangzott országos adókon is. Egyébként teljesen hatástalan volt

Egy nagy folyóirat sok rovattal

A Magyar Rádió szervezeti mátrixában sokféle szerkesztőség dolgozott, a Tudományos Szerkesztősége más lehetőségek között mozgott, privilegizált helyzetben volt, hiszen a késő esti műsorsávban, az este 20 óra utáni időben, sokkal érzékenyebb témákat lehetett feldolgozni.

Példa a szerkesztőségenként különböző lehetőségekre, a Lukácsi Bélával készült interjúból:

„csináltunk egy műsort, és én azt hiszem, hogy ez ilyen '88 körül lehetett, A tudomány és a tudománypolitika az '50-es években, ez egy sorozat volt. Végigmentünk a tudományokon, orvostudomány, jogtudomány, történettudomány, genetika stb.

És hát feldolgoztuk az ötvenes évek erre vonatkozó anyagait, interjúk stb. És amikor ezt meghallgatta egy kolléga, aki a Szülőföldünknél dolgozott, ő jött és hüledezett, hogy ez nálatok lemehetett? Tehát ugyanannál az intézménynél egy másik szerkesztőségben elcsodálkoztak az emberek azon, hogy ezt meg lehetett csinálni?"

A Magyar Rádión belül érvényesült a szervezeti pluralitás, vagyis a különböző műhelyek, szerkesztősége adta különböző lehetőségekkel éltek is a műsorkészítők. Amit itt nem tudtak megvalósítani, azt a rádió egy másik Műhelyében örömmel fogadták. Ez is lehetőség volt arra, hogy egyes műsorkészítők elérjék szakmai céljaikat, azt az ethoszt képviseljék, ami a pályára vitte őket.

„Amikor Pestre, az 5. sebességhez kerültem, totálisan elbizonytalanodtam. Az addigi kritikus riportkészítésről le akart szoktatni a főszerkesztőm. Az elkészült anyagok nem mehettek adásba. A főszerkesztőm ezeket a politikai értelemben veszélyes anyagokat azzal az indokkal hagyta ki, mert szerinte "rossz, unalmas, senkit nem érdeklő riportok voltak" Egyik alkalommal különösen jól sikerült anyagot csináltam (kurva jó volt!). Emlékszem sokat dolgoztam rajta, sok helyszínes, 7-8 perces anyagra, különösen sokat dolgoztam rajta. Akusztikus, tényfeltáró, sok megszólalóval, stb. szerettem volna kivágni a rezet, mert vidékről érkezve - mondjuk így. Hónapokra alkotói válságba kerültem. Mást vártak tőlem a szerkesztőségben, s én is mást szerettem volna. De miután a "felhozatal" egyfajta jutalomnak számított, túlságosan "bizonyítani"akartam. De nem ment, s ennek én eleinte nem tudtam az okát. Már az is megfordult a fejemben, hogy jobb lenne visszamenni Szolnokra. A pesti hatásokra valahogy összezavarodott az értékrendem.

De úgy gondoltam, hogy a készülő riport majd helyrebillent. Viszont a főszerkesztő - a diadalittasan felmutatott anyagomra - megint csak annyit mondott, hogy unalmas és hosszú. Borzasztó érzés volt. Meghallgattattam a főnök főnökével, aki pedig csak annyit mondott, hogy "ez az anyag ezen az osztályon nem fog lemenni, jobb, ha ebbe belenyugszol". Nagyon elkeseredtem, amiről én azt gondoltam, hogy iszonyú jó, arról kiderült, hogy rossz, unalmas, adhatatlan.

Péntek délután 5 óra körül lehetett…Magamba zuhanva bandukoltam a szobám felé, amikor eszembe jutott, hogy most hallgatják le a szombati 168 óra riportjait. Korábban sokat dolgoztam oda. Mester és Bölcs véleménye számomra nagyon fontos volt. Gondoltam, egy próbát megért. De mire odaértem, már szedelőzködtek, s készültek haza. Morogtak, hogy miért ilyen későn jövök, de Mester megszánt. "Na tedd fel"-, bejött Bölcs tanár úr is, s ahogy hallgattuk az anyagot, az arcukon látszott, hogy ez rendben van. A vége előtt Mester vidáman summázta: Pista bácsi, megvan a holnapi nyitó anyagunk. Bölcs Pista bá' mosolyogva bólogatott, én pedig elszálltam a boldogságtól. Nemrég még egy adhatatlan riport készítője voltam, most pedig az áhított műsorom kezdőanyagának büszke riportere. Totális volt a boldogságom, s addigra azt is tudtam, hogy rossz helyen vagyok az ifjúsági főosztályon, ahol egészen más hangvételű anyagokra van szükség, mint amit én szeretnék csinálni. Engem akkor társadalmi problémákkal foglalkozó, kritikus, belemenős, mondanám, kicsit agresszív magatartással készített riportok érdekeltek, amelyek tényfeltáró jellegűek, s amikre az ifjúsági főosztályon nem volt igény. Ezért mentem át végül a Krónika rovatba, ahol életem legszebb éveit tölthettem el, immár stabilabb értékrenddel.

A nyilvánosság határainak szélesítésére a személyes motiváció eltérőek voltak.

„A kolléganőnket szerintem, ez a küldetéstudat hajtotta, hogy neki föl kell tárni, el kell mondani, rá kell világítani, le kell leplezni. Tehát helyettünk csinált, meg mások helyett egy csomó dolgot, de őneki ez a természete, ő ilyen típus, ilyen személyiség volt. Én, vagy többen, talán mi nem elsősorban efelől készítettük a műsorokat, de azért nem bántuk, hogyha ebből valami tanulság kiderülne a mára vonatkozóan is, ezt hívták áthallásnak." (Lukácsi Béla)

Határok között – a szabadságfok relativitása

Ezekben a bonyolult keretekben zajlott a rádiós újságírók személyes megélése és a „flow" gyakran elfeledtette a kereteket. Farkas Zoltánnal készült interjúrészletek:

„A csernobili atomerőmű után volt egy teljes tájékoztatási szünet, ami azért volt szünet, mert Czinege Lajos volt a kormányban a tájékoztatásért megbízott. Czinege Lajos honvédelmi miniszter, akinek az volt a megoldása, hogy nem mehet ki semmi. Amikor a Nyugat már nagyon lázongott, hogy nem jönnek adatok, vagy jönnek adatok, de Magyarország ilyen teljes kussban van, akkor átvette a tájékoztatás irányítását a Marjai, és megengedték, hogy mi a 168 órában csináljunk Csernobilről anyagokat. Na most valamennyien belekezdtünk, interjúk, riportok sorát készítettük el. Én csináltam a külkereskedelmi részét, hogy a magyar exportra ez hogyan hat. Elek Laci az egészségügyi részét a sugárbiológussal, ő beszélt a Sztanyikkal, a kijelölt sugárbiológussal és mindenki mással. Szombaton délelőtt, az adást megelőző órákban derült ki, hogy Marjai az összes anyagunkat meg akarja hallgatni, ő engedélyezi, mi kerülhet adásba.

Az összes gépírót beállították, meg be is hívtak valakit, hogy írják le magnóról a szövegeket, és küldték be a Marjainak. Két órakor még nem tudtuk, hogy mehet, vagy nem mehet, lesz adás, vagy nem mehet. Akkor még volt közvetlen vonala, K-vonal, meg minden. És akkor az adás előtt egy órával a Marjai telefonált, két mondatot kihúzatott belőle, éppen az én anyagomból, amelyik a nehézkes zöldségexportra vonatkozott, hogy a sugárzási félelmek miatt nem veszik át a magyar zöldséget. Ezt a két mondatot kihúzatta és az egészet engedélyezte. …. és mi ezt úgy éltük meg, hogy ez a sajtószabadság diadala, hogy itt minden csernobili anyagunk lemehetett, miközben a legdirektebb cenzúra mellett működtünk, mert sugárzásról csak a Sztanyik B-vel lehetett beszélni, az exportról csak az Antal Péter Tiborral, a Külkereskedelmi Minisztérium főosztályvezetőjével, vagyis a kijelölt személyekkel, de még előzetesen az interjúkat is ellenőrizték. Az egy tiszta véletlen, hogy egy vagány pasi volt akkor az ország miniszterelnök-helyettese, aki úgy gondolta, hogy ez az ország érdekeinek jót tesz, hogyha ilyen mélységben tárgyalja egy rádióműsor a csernobili dolgokat, és nincs benne olyan, ami ártalmas lenne. És ezért azt mondta, hogy mehet."

Tegnapi abszurditás – mai realitás

A Magyar Rádió működésének mélyebb megértése sokféle diszciplína számára adhat muníciót, mert ebben nemcsak a szervezeti folyamatokban megjelenő emberi karaktereket lehet felfejteni. Nemcsak a szervezeti, hanem a személyes autonómia igényét, ennek okait, a személyes felelősségvállalás és a szakmai ethosz szerepét pszichológiai, fejlődéslélektani szempontból. Egyre kisebb körökig, végül az egyéni felelősségig jutunk el, a geopolitika világától a szervezeti logikákon át politikai meghatározottságok lélektanán keresztül. Hogy ez mennyire aktuális, nem kell mondanom, hiszen itt többnyire történészek ülnek, akik számára ez alapvető téma.

Epilógus – nemcsak a mai előadáshoz

Volt egy igen sikeres műsorfolyam, igaz, ez már 1989-től 1991-ig, a címe: *TelisTele fondorlat*

Jónás István és Kövesdi Péter műsora a rendszerváltás „gründerzeit" hangulatát idézi fel, abszurd hirdetéseket adtak fel, amire a rádió egyik telefonszámán lehetett jelentkezni, és a rögzített beszélgetésből – természetesen utólagos engedéllyel – műsor készült. Néhány példa az akkor apróbetűs hirdetéskékből:

- Most induló magánbörtönömbe elítélteket és őröket várok! Helyfoglalás előre is. Hívjon a mai napon délután ½ 5-től 6-ig. 138–79–73
- Visszaadott várakba, erődítményekbe, kastélyokba speciális alkalmazottakat keresünk és küldünk. FEUDUM KFT. Jelentkezés a megjelenés napján fél 5-18.00 óráig.

- Bárkit, bármilyen nyelvre, bárhol megtanítunk, rövid határidővel. Átképzést is vállalunk. Vosztok nyelvstúdió.
- Ha a felesége nem akar válni, segítünk, hogy megcsalja önt. Rajtakapás iroda.
- Állítson emléket önmagának! Rendeljen otthonába, kertjébe privát mellszobrot, emlékművet, piramist. Glória Gmk.
- Lidérc- és szellemirtást otthonában vállalunk. Tömbházakban kedvezmény. Garancia és diszkréció. Első Hazai Szellemirtó Kft.
- Tiszta víz Üzlet. Fizetünk önnek, ha vizet hoz a tavunkba. Extra szolgálatért pluszpénz. Munkafelvétel a megjelenés napján 16.30–tól 18 óráig. Lehet egy liter is.138–8303
- SOKOL rádiótulajdonosok figyelem. Nemzetbiztonsági okokból rádiókészülékét bevizsgáljuk. Teljes diszkréciót nyújtunk. Jelentkezés 17.00–19.00 óráig 138–8303
- Fájdalom Nélkül. Pszichotermikus módszerrel meghosszabbítom vagy megrövidítem önt. Kínai szabadalom. Bejelentkezés ma 18.00–20.00 óráig 138–8303
- De kerestek kőműveseket is, a berlini fal lebontásához.

Ez az abszurditásra építő műsorsorozat tehát tanulságos példája, hogy ami ma abszurdnak hat, holnapra megtörténhet.

Merthogy az sem volt elképzelhető, hogy a Magyar Rádió Bródy Sándor utcai legendás stúdió épülete 2025-ben eltűnik. A Bródy Sándor utcában az elmúlt hónapokban szó szerint dekonstruálás zajlott. Nem az úgynevezett „értelmiségi dekonstrulálást" láthattuk, hanem a valódit. Hogy mit jelent ez a nemrég befejeződött dekonstrukció a magyar társadalomtörténet, kultúrtörténet és médiatörténet tekintetében? Ezt majd az utókor eldönti. Remélhetőleg Önök, a kutatók és a tudomány segítségével.

2025-ben 100 éves a magyar rádiózás.

A rész részlete

Boldog Dalma

Politikai elvárások és szakmai célok közt navigálva

A Magyar Rádió kettős szerepe a Kádár-korszakban

DOI 10.35402/kek.2026.2.9

Absztrakt

A Magyar Rádió fontos médium volt a Kádár-korszakban: a párt aktívan használta propagandatevékenységre, és mindvégig kiemelt szerepet rótt rá a tömegtájékoztatásban. A folyamatos politikai nyomásgyakorlás ellenére azonban a nyolcvanas évek második felében az intézményben új újságírói kultúrák és szerkesztői gyakorlatok honosodtak meg, amelyek már elsősorban szakmai megfontolásokat követtek. Ekkor már küszöbön állt a változás: a párt gyengült, a média erősödött, a gazdasági és a megélhetési problémák egyre láthatóbbá váltak. Az újságírók pontosan észlelték, hogy bár a párt médiairányítás céljai egyértelműek, módszerei egyre bizonytalanabbak, ezért a képlékennyé váló kereteken már tudnak tágítani. Mivel céljuk nem a rendszerváltás, hanem a magas színvonalú újságírás volt, a Magyar Rádió a nyolcvanas évekre egyszerre működött a politikai rendszer propagandaeszközeként és lassú fellazítójaként.

Kulcsszavak: Kádár-korszak, Magyar Rádió, médiapolitika, MSZMP, újságírói kultúra

Abstract

Hungarian Radio was an important medium in the Kádár Era: the Party actively used it for propaganda purposes and consistently assigned it a central role in the dissemination of information to the public. Even so, by the second half of the 1980s, new journalistic cultures and editorial practices emerged in the institution, guided by professional rather than political considerations. By this time, political change was imminent: the Party was weakening, the media were growing stronger, and economic problems were becoming increasingly manifest in everyday life. Journalists clearly perceived that the Party's objectives to control the media were unambiguous, yet its methods were increasingly uncertain, which allowed them to challenges the existing limits of the system. Since their primary aim was not regime change but quality journalism, Hungarian Radio increasingly functioned as both a propaganda tool for the system and an agent of its gradual erosion.

Keywords: Hungarian Radio, Hungarian Socialist Workers Party, journalistic culture, Kádár Era, media policy

Bevezetés: a Magyar Rádió változó szerepe a Kádár-korszak évtizedeiben

A Magyar Rádió fontos médium volt a Kádár-korszakban: a párt aktívan használta propagandatevékenységre, és mindvégig kiemelt szerepet rótt rá a tájékoztatásban. Bár a korszak első felében a rádió csupán egy volt a hírközlő eszközök között, a hetvenes évek végétől a tömegkommunikációs eszközök differenciálásának hatására – a médiumra jellemző rövid hírciklus miatt – egyre nagyobb szerepet kapott. A rádió korábbiaknál értőbb irányításának köszönhetően tartalomkínálata bővült, mert a pártvezetés felismerte, hogy a közönség sokszínű és eltérő igényeket támaszt a rádióműsorokkal szemben. A folyamatos pártfigyelem ellenére a nyolcvanas évek második felében a Magyar Rádió vált a nyilvánosság kiszélesítésének egyik legfontosabb eszközévé azzal, hogy új újságírói kultúrák és szerkesztői gyakorlatok honosodtak meg.

Írásomban azt mutatom be, milyen szerepet töltött be a Magyar Rádió a Kádár-korszak politikai irányításában és társadalmi nyilvánosságában, és milyen történelmi előzmények vezettek a rádió szerepének változásaihoz. Rádiós újságírókkal készült interjúk segítségével elsősorban arra a kérdésre keresek választ, miként vált egy deklaráltan politikai célokat közvetítő médiumból a professzionális újságírás és a másként gondolkodás egyik legfontosabb intézményévé.[1] A folyamat megértéséhez bemutatom a Kádár-kori tájékoztatáspolitika sajátosságait, majd ismertetem azokat a külső körülményeket is, amelyek kedveztek az új típusú újságírói kultúra kialakulásának. Úgy érvelek, hogy a nyolcvanas évek

[1] Jelen írás a Sipos Júliával folytatott kutatás – amely a Magyar Rádió újságírói kultúráit vizsgálja a nyolcvanas évek második felében – első eredményeit összesíti. Részletes újságírói interjúkért lásd Sipos Hangos határok című tanulmányát.

második felében a Nyugat felé nyitás politikája, a recesszióban lévő magyar gazdaság és a társadalmi változások miatt már a mindennapi élet színterein is láthatóvá váltak a problémák. A politikai vezetés gyengült, a média erősödött, és ezt észlelték az újságírók is, akik – kimondottan a Magyar Rádió egyes szerkesztőségeiben – a magas színvonalú műsorkészítés érdekében egyre inkább szakmai, s nem politikai megfontolásokat követtek.

A magyar rádiózás rövid története

A magyar rádiózás története nagy múltra tekint vissza: a hazai szakemberek a régióban a technikai feltételek meghonosításában élenjárónak számítottak. 1893-ban jött létre Puskás Tivadar telefonhírmondója, amely közösségi hírszolgáltatásként működött: a telefonkészülékekkel rendelkező háztartásokat látta el óránként jelentkező hírekkel. Puskás hamar felismerte, hogy az óránként jelentkező – vagyis a korabeli hírversenyben verhetetlen – találmánya be tud tölteni közművelődési célokat is, ezért a hírek mellett már szépirodalmi művek, idegennyelvi órák, dalok, hegedű- és zongorajátékok, sőt kimondottan a városi polgárságnak szánt interjúk is szerepeltek a műsorban (Szabó 1989). A Posta és a Magyar Távirati Iroda szakemberei az 1900-as évek elejétől foglalkoztak a rádiótávírás- és rádió hangtovábbítás fejlesztésével, kezdetben még csak szűk közönséget szólítva meg. 1923-ban kezdte meg működését Csepelen az első rádióadó, amely előbb a vidéki távirati kirendeltségeket látta el hangzó anyaggal, majd zenei és prózai kísérleti műsorokat is sugárzott (Szekfü 2007). 1925-ben jött létre a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Részvénytársaság, amely még abban az évben megkezdte a szélesebb közönség számára elérhető rádióadás-sugárzást – ezt tekintjük a Magyar Rádió indulási évének. Kozma Miklós alelnök már a megnyitóbeszédében hangsúlyozta, hogy a rádió „a magyar kultúra fegyvertárát" erősíti, mert „a hullámokon keresztül minden határon túl eljut a magyar szó" (idézi Szekfü 2007: 83). Figyelemre méltó, hogy bár Kozma a Horthy-rendszer feltétlen híve volt, a rádió működését szakmai alapon szervezte meg, például elvárta, hogy műsorokban legalább három forrásból megerősített hírek hangozzanak el, a tartalmi kérdésekbe nem szólt bele, és szakmai alapon választotta ki a rádió munkatársait (zenei szerkesztőket, színházi dramaturgokat, sportriportereket).[2] Az új médium sikerét mutatja, hogy a hazai előfizetők száma dinamikusan emelkedett: az indulás után tíz évvel később már megközelítette a négyszázezer háztartást.

A politikai vezetés is korán felismerte a kis ráfordítással tömeges elérést biztosító kommunikációban rejlő lehetőséget, így a harmincas években megkezdődött a néprádiók, vagyis a kimondottan alacsony árú, a lakosságnak szánt készülékek gyártása. 1939 őszén került a boltokba a köznyelv által „Horthy néprádió"-nak nevezett, számos középhullámú adás befogására alkalmas Orion 011-es típus, amelyből összesen negyvenötezer darabot gyártottak (Postamúzeum 2025). Az 1948-as politikai irányváltás előtt színesebb, zömében irodalmi, színházi és zenei műsorokat kínált a rádió. A kommunista hatalomátvétel után az intézmény új vezetést kapott, és markánsan megváltozott a műsorstruktúra: megnőtt a propagandisztikus anyagok száma (Kővágó 2005). A „Rákosi néprádió"-n (Orion 140A típus) már csak három előre hangolt frekvenciát lehetett venni, de némi házi barkácsolással be lehetett fogni külföldi adókat, például a Szabad Európa Rádió műsorait is. Ezt szem előtt tartva a Magyar Dolgozók Pártja napirenden tartotta a hazai rádiózás technikai fejlesztését: előbb a vezetékes rendszer kiépítését szorgalmazta, hogy elérje a vidéki lakosságot is, majd az ötvenes évek közepén a technikai problémák kiküszöbölése érdekében elkezdődtek a rövidhullámú sugárzással kapcsolatos kísérletek is (Ólmosi 2007). Az URH adó 1955-ban kezdte meg a műsorszórást.

A Sztálin halálát követő szovjet enyhülés a magyar rádióműsorban is éreztette hatását: a korábbi szovjet műdalokat, rádiójátékokat és propagandaanyagokat kiszorították az ismeretterjesztő, a humoros, az irodalmi, a színházi és a zenei műsorok (Stefka 2000). A Magyar Rádió Bródy Sándor utcai székháza fontos szerepet töltött be az 1956-os forradalomban: itt volt először emberéletet is követelő fegyveres összetűzés az ÁVH és a tüntetők között, akik rövid időre el is foglalták az épületet. A zavartalan működés csak fél évvel később, 1957 áprilisában állt helyre.

A műsorkínálatba hamar visszakerült a híradó (az Esti Krónika, illetve minden páros órában híreket olvastak fel a Kossuth adón), és fokozatosan visszarendeződött a zenei, az irodalmi, a kulturális és a tájékoztató műsorok struktúrája, immár a Magyar Szocialista Munkáspár (MSZMP) irányítása alatt. 1974-ben történt a következő fontos változás, amikor a Minisztertanács létrehozta az Állami

[2] Kardos Ernő: Interjú Sávoly Tamással, Budapest, 2025. november 28.

Rádió és Televízió Bizottságot, és ezzel kettéválasztotta és külön kezdte el szabályozni a Magyar Rádió és a Magyar Televízió működését. 1986-ban pedig hatályba lépett az első sajtótörvény, amely teljesen új korszakot jelölt; erre hivatkozva a Tájékoztatási Hivatal kiadott egy rendelkezést, amely engedélyezte a reklámok közvetítését és a helyi stúdiók megalakulását.[3]

A Kádár-kori médiairányítás

Retorika…

A sajtó, a rádió és a televízió fontos erőforrás és hatékony kommunikációs eszköz, ezért az autoriter rendszerek mindig az első lépéseik között hoznak olyan intézkedéseket, amelyekkel a médiumokat, az azok működéséhez szükséges intézményeket és infrastruktúrát vonják az ellenőrzésük alá. Így igyekeznek mesterségesen javítani a pártpolitika társadalmi legitimációját; minél kisebb a támogatásuk, annál erősebb kézzel irányítják a médiát. E helyzetben tehát a média nem a hatalom társadalmi ellenőrzését, hanem a társadalom politikai felügyeletét szolgálja (Lázár 1988/2006).

A Kádár-korszakban a Magyar Rádió – a szamizdatkiadványok kivételével minden más tömegkommunikációs eszközhöz hasonlóan – állami tulajdonban volt, és politikai ellenőrzés alatt állt. A szovjet-kommunista típusú sajtómodell (Siebert et al. 1956/1963) sajátossága az, hogy olyan kiskorúnak tekinti a közönséget, aki a központi ideológia szerint orientálásra és nevelésre szorul. A párt a média feladatául azt jelölte ki, hogy tájékoztasson és agitációs és propagandatevékenységet folytasson. Politikai Bizottság (PB) 1958-as határozata így fogalmazott: „A sajtó legyen pártos, munkájában álljon fenntartás nélkül a proletárdiktatúra talaján, álláspontja legyen mindig osztályálláspont" (in Vass – Ságvári 1964: 197). A pártpolitika folyamatosságát jelzi, hogy a médiairányítás *elméleti szinten* 1986-ig, vagyis a sajtótörvény hatályba lépéséig erre a határozatra, valamint az 1949-es, szovjet mintát követő alkotmányra alapozta döntéseit. Ez utóbbi azt mondta ki, hogy a „dolgozók érdekeinek megfelelően" biztosított a sajtó- és a szólásszabadság.[4] A következő évtizedekben csupán kisebb változások történtek a tájékoztatáspolitikában. Ilyen volt az MSZMP PB 1965-ös, a tájékoztatás „megjavításáról" szóló határozata, amely már rögzítette, hogy a tájékoztatási verseny van, és „ha mi valamiről nem beszélünk idejében, arról beszél az ellenség",[5] valamint az 1979-es és az 1981-es PB-határozat, amely a tömegkommunikációs eszközök munkájának összehangolásáról szólt, és rögzítette a közönség sokféleségét (in Vass 1983: 945, 1988: 201).

Az MSZMP mindent megtett azért, hogy ellenőrizze a média tartalmát és erőforrásait. Állami kézben volt a médiainfrastruktúra (a lapkiadás, a nyomdák, a papírelosztás, a frekvenciasávok, a stúdiók, a távirati iroda) és az újságíróképzés. A médiarendszerben többszintes intézményi hierarchia érvényesült, ezen belül közvetlen és közvetett irányítási formák is működtek (Bajomi-Lázár 2005). A napirenden szereplő ügyek súlyától, valamint a szerkesztőségektől függően alakult az előzetes és az utólagos cenzúra. A tájékoztatási irányelvek és határozatok mellett a média politikai napirendjét előzetesen a sajtótervek és a főszerkesztői értekezletek határozták meg, utólagosan pedig kézi vezérlés érvényesült: gyakoriak voltak az igazoló jelentések, a személyes elbeszélgetések és dorgálások, valamint a prémiummegvonások (Bozóki 1996, Murányi 2000). Ez utóbbiak jellemezték a Magyar Rádió működését is a nyolcvanas években.

Bár hivatalosan nem volt cenzúra, kiépült az eszmei befolyásolás, az erőforráselosztás, valamint az egyszemélyes főszerkesztői felelősség rendszere. Ugyanakkor már 1958-ban megfogalmazódott a „Művelődéspolitikai alapelvek"-ben a háromszintű cenzúrarendszer elve, vagyis az, hogy nemcsak támogatott és tiltott művek vannak, hanem a kettő között húzódik egy szürke zóna is, amelyet később az Aczél György nevéhez kötött differenciált kultúr- és információs politika (az úgynevezett 3T) „tűrt" kategóriájaként azonosított a pártvezetés: „…nyilvánosságot biztosítunk jó szándékú, a népi demokrácia iránt lojális, de nem szocialista alkotásoknak és állásfoglalásoknak is a kulturális élet különböző területein" (in Vass – Ságvári 1964: 308). A tűrt kategória és a kézi vezérlés keretei folyamatosan változtak: nem volt egyértelmű és kiszámítható, hogy aktuálisan mely ügyek és témák felett huny szemet a pártvezetés, és melyek okoznak határátlépést és akár egzisztenciális fenyegetettséget. Így kiépült az öncenzúra intézménye is (Sipos 2015). A tűrt kategória ugyanakkor a határok feszegetésére is lehetőséget kínált, és idővel az újságíró dönthetett arról,

[3] 2/1986. (IX. 1.) MTH számú rendelkezés a helyi jellegű önálló rádió- és televízióműsort készítő stúdiókról. 109.

[4] 1949. évi XX. törvény. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya 55. § (1), (2).

[5] MOL M-KS 288. f. 5/367 ő. e. Az MSZMP PB határozata a tájékoztatás megjavításáról, 1965. június 8.

meddig megy el a pontos tájékoztatás érdekében (Høyer – Lauk 1995).

A mindennapi működésben a szaktudás helyett a politikai kapcsolatok voltak a lényegesek, és az így kialakult szívességek és elkötelezettségek rendszere biztosította az irányítást és a pártpolitika folytonosságát. A pártvezetés gondosan ügyelt arra, hogy az egyes médiumok, kiadók és szerkesztőségek élére „kommunista" vezetőket ültessen, akik közreműködésével biztosított volt a legfontosabb szempontok érvényesítése, így probléma esetén elég volt velük kapcsolatban lépni. Ez egy ideig garanciát jelentett az MSZMP irányelveinek követésére. Idővel azonban – éppen a kiszámíthatatlan működés miatt – egyes vezető tisztséget betöltők bátrabban hunytak szemet a határsértések felett, mint mások. Így volt ez a Magyar Rádió esetében is Hárs István elnöksége alatt (1974–1988), aki tagja volt a Központi Bizottságnak, és jó kapcsolatokat ápolt a pártvezetés tagjaival, mégis az ő idejében vált a rádió a magyar közélet egyik legfontosabb közegévé.

…és gyakorlat

Míg a tájékoztatáspolitikai elvek szinte az egész korszakban változatlanok maradtak, a *gyakorlatban* a médiairányítás – a kül- és belpolitikai hatásokra reagálva – dinamikusan változott. Ennek egyik oka a Nyugat felé nyitás politikája volt, amely idővel olyan disszonanciát okozott a propaganda és a mindennapi élet tapasztalatai között, hogy végül szétfeszítette a rendszer kereteit (Boldog 2025).

Kádár János az 1956-os illegitim hatalomátvétel és „rendteremtés" után politikai irányváltást kezdeményezett. Mivel a recesszióban lévő gazdaság felélénkítésében sem a Szovjetunió, sem az államszocialista tábor országai nem tudtak segíteni, Kádár a nyugati államok felé nyitott (Békés 2019). Ebben fontos referenciapont volt a szovjet fordulat, egészen pontosan Nyikita Hruscsov 1961-ben, a Szovjetunió Kommunista Pártjának XXII. Kongresszusán elmondott beszéde, amelyben a békés egymás mellett élést és a szocializmus építését hangsúlyozta. Erre hivatkozva Kádár is egyre kezdeményezőbbé vált a külpolitikai kapcsolatok terén. Ekkor már készült a színfalak mögött az új gazdasági mechanizmus, amely az életszínvonal emelését tűzte ki célul, és végül 1968-ban lépett életbe – igaz, később megtorpant.

A Nyugat felé nyitás hatására nemcsak a tőke, a szaktudás, a nyersanyag és az infrastruktúra érkezett az országba, hanem számos filozófiai és szellemi irányzat és fogyasztási cikk is, ami idővel erodálni kezdte az államszocialista rendszert. Az MSZMP ugyanis retorikailag mindvégig elkötelezett volt a Szovjetunió iránt, igyekezett kiszámítható és lojális partnernek mutatkozni, ám ezzel egy időben az ország gyakorlati működése távolodni kezdett a kommunista életforma és a szocialista emberkép és társadalom mítoszától. A lakosság egy része megismerte és megszerette a fogyasztói társadalom működését. Az életszínvonal-politika hatására megnőtt a boltokban a termékkínálat, és az egyre több szabadidő eredményeként az emberek el tudták határolni egymástól az átpolitizált nyilvános szférát és a saját privát terüket. A párt kimondatlan kompromisszuma az volt, hogy az emberek maradjanak távol a politikától, fogadják el és ne kérdőjelezzék meg a párt döntéseit, és vonuljanak vissza a magánszférába, ahol viszonylagos szabadságot élvezhetnek. A rendszer megteremtette az alternatív nyilvánosságot, valamint a hétvégi telkek, a szervezett üdültetések, a gyermektáborok, a háztájizás, az otthoni barkácsolás és a maszekolás világát is, ami idővel lehetőséget biztosított a hétköznapi ellenállásra, majd az ellenzési szervezkedésekre (Havasréti 2005).

A rádió mint propagandaeszköz

A Kádári médiapolitika a hetvenes évek végéig egységesen kezelte és irányította a nyomtatott sajtót, a rádiót és a televíziót. Csak későn ismerte fel a pártvezetés, hogy a hatékony működtetéshez figyelembe kell venni a különböző médiumok eltérő hírciklusát, differenciálni kell a műsorkínálatot, el kell távolodni a média nagy és közvetlen hatását feltételező elképzelésektől, és többet kell foglalkozni a sokszínű közönség aktuális igényeinek kielégítésével. A rádió az elsők között került pártirányítás alá, és a rendszerváltásig nagy figyelmet élvezett. Már 1959-ben, az MSZMP VII. kongresszusán világossá váltak az elvárások: „…azt várjuk, hogy a sajtó, a rádió és a televízió munkatársai igényesebben, vonzóbb formában hirdessék a szocializmus igazságait."[6] Mindvégig rögzítették, hogy az újságírói feladatok között elsődleges a pártpolitika képviselete.

A pártvezetés úgy érvelt, hogy a rádiónak „tömeghatása" van, ezért fontos propagandaeszközként tekintett rá. A korabeli szaktanulmányok szerint a rádió egyedi élményt nyújt, mert a közvetlenség és a bensőségesség hatását kelti úgy, hogy az egyénekhez szól, miközben kollektív tapasztalatokat biztosít

[6] A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusa (1959. november 30–december 5.), 11.

(Cserés 1964). A rádiózást emellett társadalmi szükségletnek tekintették, és folyamatosan fejleszteni és korszerűsíteni igyekeztek,[7] mert az országos elérés területileg változó tendenciát mutatott: az összesített kutatások szerint a felnőtt lakosság egyharmada egyáltalán nem hallgatta a rádiót (Tomka 1978). Nyilvános megszólalásai során Kádár többször is kifejezte, hogy nagy mértékben támaszkodik a sajtóra, mert – mint mondta – annak „elementáris ereje van", tükrözi a társadalmi valóságot (Kádár 1971: 387–388), és a napirendre tűzött témákkal irányítani tudja a közönség figyelmét. Mint megjegyezte: „…a szocialista eszmék, politikánk hirdetése és képviselete szempontjából nagy figyelmet kell fordítani a tömegkommunikációs eszközökre" (Kádár 1983: 14–15).

A hatvanas évek közepén megszilárdult differenciált irányítás (a 3T) néhány évig hatásos eligazításul szolgált, ám a fokozatosan begyűrűző világpolitikai események és ideológiák, valamint a kőolajár-robbanások és a nyugati eladósodás okozta gazdasági recesszió hatására egyre nehezebben lehetett a gyakorlatban érvényesíteni. A propaganda által közvetített világkép és a mindennapi élet tapasztalatai között egyre szélesebb szakadék tátongott, és a média nem volt képes betölteni tájékoztató funkcióját. Ezt felismerte a pártvezetés is, és ismét rögzítette az elvárásait: „A tömegtájékoztatás, a közvélemény-formálás nagy felelősséget ró a sajtó munkatársaira. … Törekedjenek a pontosságra a vélt igazságok megírása helyett. Ne csak regisztrálják, hanem formálják, alakítsák a közvéleményt." A Magyar Rádió munkájával kapcsolatban kiemelte, hogy a nem kedvező hírek előtt az újságírók gyakran „tétováznak", „bizonytalankodnak", ezért „a tájékoztatás nem hiteles, mert a lakosság a nyugati rádióadókra hagyatkozik" (in Vass 1983: 68).

A rádiózásban a tartalmi irányítás mellett történtek technikai beavatkozások is. 1946-tól az államszocialista országok a „keleti", vagyis OIRT FM frekvenciatartományt használták, megnehezítve a „nyugati", vagyis CCIR FM hullámsávot használó nyugati rádióadások befogását (NMHH 2025). Gyakori volt a BBC World Service, az Amerika Hangja és a Szabad Európa Rádió frekvenciájának mesterséges zavarása is, ám ez a hatvanas évek közepétől egyre ritkábban történt meg.[8] A zavaróhálózat technikai elmaradottsága miatt ugyanis csekély volt a zavarás hatásfoka, a zavarni kívánt műsorokat pedig egyre nagyobb teljesítményű adókkal és egyre több hullámhosszon és egyre nagyobb idősávban sugározták. A zavaróhálózat fenntartása ehhez képest költséges volt, és nem volt egységes politikai iránymutatás sem arra nézve, hogy pontosan mely műsorokat kell zavarni. A pártvezetés továbbá úgy ítélte meg, hogy a zavarás politikailag sem indokolt, mert megnövekedett a kormány iránt a bizalom, és nyugodtnak tekinthető a belpolitikai légkör.[9]

A Magyar Rádió a Kádár-korszakban

A Magyar Rádió tehát különösen nagy politikai figyelmet kapott, mégis egyedi színfoltként működött a Kádár-korszakban. Kimondottan Hárs István 1974-től 1988-ig tartó elnöksége figyelemre méltó, aki elődeinél (Benke Valériánál, Tömpe Istvánnál, Gács Lászlónál) nagyobb teret biztosított egyes szerkesztőségeknek és újságíróknak. Hárs tisztségei és informális kapcsolatai miatt egyszerre volt a párt számára megbízható rádióelnök és a kisebb határfeszegetések felett szemet hunyó vezető. Éppen e kettősség tette lehetővé, hogy a nyolcvanas években a párt egyik legfontosabb médiumánál, a rádiónál kezdődjenek el professzionális újságírói tevékenységek.

Műsorkínálat

A Magyar Rádió differenciált műsorkínálatot nyújtott: három adón kínált különféle tartalmakat. A Kossuth adó országos főadóként működött, a gyors információközlést szolgálta. Itt kaptak helyet a különféle hír- és politikai műsorok, amelyekben részletekbe menő elemzések, szakmai anyagok is elhangoztak. Ez volt az elsődleges csatorna, így itt kollektív és közvetlen agitációs tevékenység zajlott, széles közönség megszólítására törekedet. Az esti idősávokban – a televízió műsorkínálatával összehangolt módon – szórakoztató, ismeretterjesztő és művészeti adásokat kínált.

Ezzel szemben a Petőfi adó műsorainak inkább a szórakoztatás volt a céljuk: a szerkesztők igyekeztek fiatalosabb stílust képviselni és informálisabb hangnemet használni. Itt kaptak helyet a modernebb ismeretterjesztő anyagok és a könnyűzenei

[7] MOL III/11-19/974/2 Észrevételek az MRT V. éves tervének első változatáról 1974. február 6.

[8] MOL XIX-J–1-k-USA–18/d-033/1964. 39 d. Külügyminisztériumi feljegyzés a rádióállomások zavarásának megszüntetéséről (1963. december 14.)

[9] MOL M-KS 288f. 5/316 ő. e. Az MSZMP Központi Bizottsága Ipari és Közlekedési Osztályának előterjesztése a rádióvédelem helyzetéről és a Politikai Bizottság vitájának jegyzőkönyve (1963. október).

műsorok. A Petőfi a Kossuthénál dinamikusabb állandó műsorkínálattal jelentkezett.

Az 1955-ben indult a 3. program (későbbi nevén: URH, majd Bartók), amely elsősorban az értelmiséget szólította meg, gyakran közvetített hosszabb komolyzenei koncerteket, színházi előadásokat, interaktív rejtvény- és kvíz jellegű műsorokat.

Közönség

A rádióelőfizetők száma a színes televízió elterjedéséig dinamikusan nőtt: az ötvenes évek közepén másfél millió, egy évtizeddel később két és fél millió rádiókészülék volt az országban, a nyolcvanas évekre pedig ez a szám elérte a hatmilliót.[10] Ekkor már átlagosan száz-százharminc percet töltöttek az emberek rádióhallgatással (Agárdi 2004). Ezzel egy időben a kutatók arra is felhívták a figyelmet, hogy a vidéki, alacsonyabb iskolázottságú fizikai munkásokat nehéz elérni a rádió műsoraival. A nyolcvanas években lassan kiszorította a televízió a rádiózást, az a figyelmes hallgatás helyett már csak a háttérrádiózás formájában maradt meg – a lakosság az előbbire közel negyedórát, az utóbbira körülbelül száz percet fordított naponta (Tomka 1978).

Változások

A hetvenes évektől a párt tudatosan indított úgynevezett „fehér folt akciókat", amelyek célja az volt, hogy vándorkiállításokat és közönségtalálkozókat vigyen azokra a településekre, ahol a mérési adatok szerint alacsony a rádióhallgatók száma; ezek alkalmával kedvezményes rádióelőfizetési és készülékvásárt is hirdettek.[11] Emellett a rádió vezető pozícióban lévő munkatársai külföldi tanulmányutakon figyelhették meg egyes (például szovjet, lengyel, olasz) rádióstúdiók működését és műsorkínálatát, és kezdeményezhették a követendő gyakorlatok meghonosítását.

Minisztertanácsi rendelettel 1974-ben jött létre az Állami Rádió és Televízió Bizottság, amely kettéválasztotta a Magyar Rádió és a Magyar Televízió működését, és így lehetővé tette ezek komplex irányítását. A bizottság döntött az intézmények költségvetési és beruházási terveiről, ellenőrizte azok megvalósulását, rendelkezett a hosszú távú műsortervek és az infrastrukturális fejlesztés felett. A minisztertanácsi rendelet világosan kijelölte a két intézmény feladatait. Ezek között szerepelt a korszerű, gyors tájékoztatás, a pártpolitika aktív propagálása és „a közművelődési igények színvonalat kielégítése", valamint „a szabadidő tartalmas kihasználásának elősegítése" (Paál 2015: 699).

A Rádió technikai apparátusának és műsorainak fejlesztése rendszeresen napirenden szerepelt Hárs István vezetése alatt, aki szemléletváltást hozott azzal, hogy komplexebb kínálatot, több rétegműsort akart látni. Így 1974-ben megkezdte működését a rádió Elektroakusztikus zenei stúdiója, amely új technikai lehetőségeket kínált, megalakult a Dokumentumműsorok műhelye, ebben az évben hirdették meg az első Humorfesztivált, felélénkült a rádió színházi rovata, és egyre gyakrabban sugározták külföldi rádiók (komoly)zenei műveit (Tertinszky 2000).

1975-ben műsorstruktúra-reformot indítottak, azonban még az ekkori ötéves tervben is nagy hangsúllyal szerepelt a politikai agitációs tevékenység folytatása, és a műsorkínálat nem tudott megújulni.[12] Később ugyan több ifjúsági műsorsávot is kialakítottak, és igyekezték megnyerni a fiatalabb hallgatókat, ám ez csupán kevés sikerrel valósult meg (Morva 2017). A viszonylagos sikertelenség okai között szerepelt a televízió előretörése: ebben az évben a magyar felnőtt lakosság hétvégén átlagosan 110–200 percet töltött televíziózással (Tomka 1978). Bizonyára az is hatott a fiatalok zenehallgatási szokásaira, hogy 1976-ban megnyílt a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat dorogi gyára, és ugrásszerűen megnőtt a hazai zenei lemezek száma: az első évben négy és fél millió lemezt nyomtak (Csatári 2025).

A Magyar Rádióval szemben támasztott elvárások

A Magyar Rádiónak kiemelt médiumként egyszerre több elvárásnak kellett megfelelnie. A *politikai igény* világos és egyértelmű volt: a párt mindvégig nagy mértékben támaszkodott a rádióra a propagandatevékenységben. Mindvégig tartotta magát a tömeghatás-nézet, így a rádió „nemcsak információs eszköz, hanem hatalmi tényező is" volt (Kulcsár 1972: 3). A Politikai Bizottság 1979-ben differenciálta a médiumokat, a rádiónak az elsődleges hírközlő szerepet jelölte ki, emellett több politikai dokumentumműsor sugárzását irányozta elő, valamint azt is

[10] A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusa (1985. március 25–28.) 77.

[11] MOL III/629/76-VII.6.208 Összefoglaló jelentés a Pest megyei kedvezményes rádióakcióról 1976.

[12] MOL III/11-19-973/208 Az MR. ötéves terve /előzetes tervezet/ 1976-1980

előírta, hogy „a különböző rétegek rádióhallgatási szokásaihoz alkalmazkodva", „sokféle műfaji változatban adjon elő elemző háttérműsorokat" (Vass 1983: 946). Ezzel egy időben a körzeti rádióstúdiók szerepe is körvonalazódott: műsoraikban össze kellett kapcsolniuk a helyi érdekeltségű híreket a pártpolitikával, illetve azoknak a szerkesztőségeknek, amelyek vételkörzetében foghatóak voltak nyugati rádióadások is, ellensúlyozniuk kellett ezeket a „nemkívánatos külföldi hatásokat" (Vass 1988: 196–197).

Emellett megjelent a *művészetközvetítés igénye* is, vagyis az, hogy a rádió hangzó médiumként felkarolja a magaskultúrát, népszerűsítse a klasszikus kulturális értékeket, és széles körben közvetítsen népművelő és szórakoztató tartalmakat. A kínálatot az MSZMP művelődéspolitikai alapelvei és kulturális tervei határozták meg. Ezek gyakorlati megvalósulásáról és a rádióban megjelenő műsorok hallgatottságáról és tetszési indexéről rendszeresen készültek felmérések a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban (Csatári 2016). A Zenei főosztály e felmérések alapján állította össze munkatervét, amely szigorú szabályokat követve tervezte be az egyes műfajokat egészen a hetvenes évek végéig, amikor is enyhülés (és főosztályvezető-váltás) történt (Bieliczkyné Buzás 2000). A hetvenes évek végén a Magyar Rádió műsorkínálatának hatvanhatvanöt százalékát tette ki a zenei kínálat, és – a régióban kimagasló módon – mintegy tíz százalékát irodalmi műsorok jelentették; ez utóbbit az magyarázhatja, hogy a szerkesztők a korábban említett rádiószerűségre alapozva úgy érveltek, hogy a hangzó formátum új dimenziót ad az irodalomnak. A leghallgatottabb műsorok között szerepelt a Kabaré és a Kívánságműsor, Szilágyi János Kettesben című interjúműsora, a Könyvről – könyvért című ismeretterjesztő műsor és a Szabó család (Zentai 1983).

A fentiek mellett megjelent egy *társadalmi igény* is. A nyílt agitációs tevékenység ellenére a nyolcvanas években általánosan magas volt a magyar média presztízse: egy 1988-as felmérés szerint a megkérdezettek a médiában bíztak a legjobban (önbevallásos pontozás eredményeként százból hetvenhármat adtak rá). Ez azért figyelemre méltó, mert ugyanezen a listán a kormány, az országgyűlés, a rendőrség és az MSZMP sorban az ötödik, a hatodik, a hetedik és a nyolcadik helyet foglalta el (Závecz 1999).

A nyolcvanas évek második felében a közönség már egyre gyakrabban fogalmazta meg, hogy – a művelődéspolitika által kijelölt műsorok helyett – milyen témákról hallana szívesen a rádióban. Dacolva a pártvezetés hierarchikus és propagandisztikus elképzelésével, a közönség partnerként tekintett a Magyar Rádióra: olyan platformként értelmezte, amely lehetőséget teremt a párbeszédre és az interaktivitásra. Erre utal, hogy már az első kísérleti adások indulásakor, vagyis a húszas évek közepén megjelentek a hallgatói panaszlevelek. A két irányú kommunikációra való igény a Kádár-korszakban sem lankadt, a közönség szerette aktívan kifejezni véleményét (Szekfü 2007). Népszerűek voltak „a hallgatói kérdésekre válaszolunk" jellegű műsorok és az azonnali telefonos kapcsolatot kínáló adások, kvízműsorok és kívánságműsorok.

Újságírói kultúrák a Magyar Rádióban

A hatalom képviselői a szovjet típusú médiarendszerben partnerként és – mint több helyen megfogalmazták – „segítőtársként" tekintettek az újságírókra, akik meggyőzik a közönséget a pártpolitika helyességéről, népnevelő feladatokat látnak el, mozgósítanak és lelkesítenek. A Kádár-korszakban is több újságírói kultúra alakult ki: voltak a rendszerhez végig lojális újságírók, mások öncenzúrát alkalmaztak és igyekeztek a sorok között írni és ezzel kijátszani a hatalmat, megint mások a professzionális újságírás és a párt által kijelölt keretek között egyensúlyoztak (Sipos – Takács 2005).

Az okok

A politika által megszállt médiarendszer általában nem homogén: különféle újságírói kultúráknak ad otthont. A Kádár-korszakban ennek legfőbb oka a kiszámíthatatlan irányítási rendszer volt, hiszen – mint láttuk – az ideológiai alapelvek gyakran ütköztek a gyakorlati megvalósítással. A pártdokumentumok például kimondták, hogy a szerkesztőségek önállóan végzik munkájukat és a párt az újságírókon keresztül befolyásolja a közvéleményt, de a gyakorlatban nem minden újságíró volt párttag. A nem párttag újságírókkal kapcsolatban további disszonanciát jelentett az, hogy bár az agitációs és propagandatevékenységet a párt elsődleges feladatként rögzítette, hivatalosan nem volt – nem lehetett – cenzúra vagy öncenzúra. Az sem volt egyértelmű, hogy mi az újságírók feladata, kiknek tartoznak felelősséggel. Ezt a Magyar Újságírók Országos Szövetségének Etikai kódexe sem tette egyértelművé, mert csak olyan ködös megfogalmazásokkal élt, mint a „haladás szolgálata" vagy a „szocialista elkötelezettség" (Sipos – Takács 2005: 57).

A folyamatosan változó médiairányítási gyakorlat hatott a Magyar Rádió szerkesztőségére is, a nyolcvanas évek közepére már látványos módon. Ekkorra összeadódtak a gazdasági problémák, a kül- és belpolitikai hatások, és a lakosság egyre disszonánsabb helyzetben találta magát, hiszen a mindennapi élet tapasztalatai nem igazolták vissza a propaganda tartalmát. A szocialista társadalom építése kiüresedett azzal, hogy a párt – gazdasági okokból – egyre nagyobb intenzitással nyitott a Nyugat felé, és ennek hatására a nyugati világ eszméi, művészeti termékei és fogyasztási cikkei egyre gyakrabban jelentek meg a magyar otthonokban. A pártpolitika a Szovjetunió iránti szigorú elköteleződése miatt nem tudott megújulni, ami azt eredményezte, hogy az emberek egyre nagyobb számban fordultak el tőle.

Ráadásul 1986 tavaszán Mihail Gorbacsov, a Szovjet Kommunista Párt főtitkára, a Szovjetunió elnöke gazdasági és társadalmi reformot hirdetett, amelynek egyik eleme a glasznoszty, vagyis a nyitottság politikája volt. Ennek egyik célja a nyilvános szféra kiszélesítése volt, aminek hatására Magyarországon új tartalmak és műfajok jelentek meg a médiában. Az újságírók előszeretettel hivatkoztak a kényesebb témák feldolgozása során a glasznosztyra és a „szovjet mintára", amely a valóságban csak korlátozottan létezett, hiszen még az irányváltás utáni szovjet nyilvánosság is szűkebb volt, mint a magyar. A Magyar Rádióba például sorra érkeztek Barát József moszkvai tudósító beszámolói, amelyek kozmetikázva mutatták be azt, hogy a Szovjetunió nyíltságban és őszinteségben nagy léptekkel halad előre (in Bajomi-Lázár – Monori 2007: 134). Lényeges változás, hogy ekkor már a renitens újságírókra váró szankciók is enyhébbek voltak, mint a hetvenes évek elején, amikor rendszeresek voltak a főszerkesztői értekezletek a pártközpontban, az előzetes lehallgatások (vagyis az aznapi adások előzetes cenzúrája a stúdióban), és amikor a konfliktusok több esetben az újságírók elbocsátásával zárultak.

A rádióelnök fedezékében

A Magyar Rádió munkatársai a nyolcvanas években több újságírói kultúrát érvényesítve dolgoztak együtt, és az intézményen belül – Hárs István fedezékében – fokozatosan kialakultak a tabukat feszegető szerkesztőségek. Ezek közül élenjáró volt a 168 óra, a Gondolat-jel, a Vasárnapi Újság és a Bagoly, ahol a nyolcvanas évek közepére az újságírók már tudtak lavírozni a folyamatosan változó keretek között.

Hárs István irányítására jellemző volt, hogy – ahelyett, hogy egyértelműen tiltott volna bizonyos témákat - szemet hunyt ezek adásba kerülése felett, és szükség esetén utólag jelezte nemtetszését. Gyakran személyesen vállalt felelősséget – és ezzel konfrontációt – a pártvezetés előtt. A rádiós újságírók egy része úgy emlékszik vissza, hogy Hárs döntései miatt voltak feszültségek házon belül is, mert a tűrést és a tiltást nem azonos mértékben érvényesítette: egyes műsorokban nem tűrt ellentmondást, másokkal – jellemzően a kevésbé frekventált idősávban sugárzottakkal – szemben megengedőbb volt. A neki tulajdonított idézet mind a tartalmat, mind a szóhasználatot idézve jól illusztrálja, hogy a rádióvezető maga is kényszerpályán mozgott: „Elvtársak, értsék meg – mert sokan szeretnének olyan műsort csinálni –, hogy csak egy 168 óra van. Ha mindenki 168 órát akar csinálni, akkor egy sem lesz."[13]

Határkeresés és szakmai szempontok

A rádiós szerkesztőségekben több újságíró generáció dolgozott együtt. A fiatalokat összekovácsolta a másként gondolkodás és a minőségi újságírásra való törekvés. Körükben egyre inkább az aktualitás, a relevancia és a magas színvonalú munka volt az elvárás, egyre gyakrabban tűztek a média napirendjére tűrt vagy tabusított témákat, és bátran vázoltak fel komplex kontextust több szempont egyidejű megjelenítésével. Egyre nagyobb igény volt arra, hogy elszakadjanak a központi direktíváktól, tágítsák a határokat, és valódi, saját hangon szólítsák meg a közönséget. Ez az igény nem külső nyomásra alakult ki, hanem belülről fakadt. Győrffy Miklós ezt úgy fogalmazta meg, hogy „mi nem bátrak akartunk lenni, csak műsort készíteni arról, ami bennünket érdekelt" (in Bajomi-Lázár – Monori 2007: 130). A változás már benne volt a levegőben, bár ez sem volt teljesen egyértelmű. Mester Ákos például így emlékszik vissza: „Nem is álmodtunk rendszerváltásról, még az 1980-as évek közepén sem, csak azt éreztük, hogy a keretek feszegethetők" (in Bajomi-Lázár – Monori 2007: 263).

A képlékeny határok közötti lavírozáshoz az újságíróknak rezíliensnek kellett lenniük. Ennek egyik formája a sorok közötti beszéd képessége és a műsorok időzítése volt. Példa erre a Bagoly című műsor – ebben hangzott el először a nyilvános szférában az ötvenhatos forradalmárok újratemetésének gondolata – késő esti, vagyis a kevéssé

[13] Boldog Dalma: Interjú Gálik Mihállyal, Budapest, 2019. december 10.

hallgatott idősávban sugárzása. De trükköztek a műsortükrökkel, vagyis az adásmenet leirataival is, amelyek nem pontosan követték az adásba került műsorok tematikáját. Máskor kreatívabb megoldással éltek; ilyen volt az anekdota szerint az, amikor a rovatvezető egy félrehallás miatt a tiltott Arthur Koestler helyett a támogatott Kessler-nővérek nevére gondolt, amit engedélyezett is, a műsorkészítő pedig ráhagyta a tévedést, és leadta az anyagot Koestlerről, mondván, a műsortükröt – rajta az író nevével – engedélyezték.[14]

A nyolcvanas évek közepén a párt támogatottsága visszaesett, a társadalom egyre szélesebb köre fordult a nem hivatalos – nyugati vagy földalatti – forrásokhoz. Az utolsó években egyre több rendszerváltást előkészítő formális és informális találkozó volt, ezek egy részéről „némi kockázatot vállalva" beszámolt a Magyar Rádió is.[15] Maguk az újságírók is becsatlakoztak a nyilvánosságról szóló vitákba. Voltak, akik aláírták az 1987-es „Javaslat a sajtónyilvánosság reformjára" című tanulmányt, amelyben a média demokratizálását követelték. Többen részt vettek az 1988-as vitán a Magyar Újságírók Országos Szövetségének székházában, néhányan pedig publikáltak a renitens folyóiratként számon tartott Mozgó Világban. Bár a rádió vezetője tudott ezekről a munkaidőn kívüli ellenzéki jellegű megmozdulásokról, egyszer sem reflektált a történtekre.[16]

A közönségigény

Az új újságíró generáció megjelenését a közönség is észlelte: a korábban említett interakció iránti igény megjelent az utcai találkozásokban is. Az újságírókat megállították a hallgatók, az emberek odamentek a közvetítőkocsihoz, és segítséget kértek mindennapi problémáik láthatóvá tételében. Bíztak abban, hogy a Gondolat-jel vagy a 168 óra munkatársai ki tudják használni kapuőri szerepüket, és egyes tabutémákat a média napirendjére tudnak tűzni. Így készültek riportok olyan ügyekről, mint a házépítési problémák, a válás, az idősödő apukák problémái, a gyermekvédelem anomáliái, a kötelező sorkatonai szolgálat árnyoldalai vagy a romák helyzete. Idővel egyesek már úgy élték meg, hogy a közönség túlzó elvárásokat támaszt feléjük, és aránytalanul nagy felelősséget ró rájuk: egyfajta „istenségként tekintettek rájuk".[17]

A közönség közszolgálatisággal és tényfeltárással kapcsolatos elvárása mindvégig láthatatlan erőként motiválta a haladó szellemiségű rádiós újságírókat, akik idővel úgy érezték, ha valamit elhallgatnak, az gyorsan elterjed az értelmiségi körökben, és hitelteleníti őket. Kiemelkedő példa erre az 1986-os csernobili atomkatasztrófa, amelynek első fontos hírét Bedő Iván a tiltás ellenére – saját felelősségére – adásba engedte, Barát József pedig folyamatosan közvetítette a Szovjetunióból a híreket, hangsúlyozva a kritikai észrevételeket. A 168 óra munkatársai pedig igyekeztek a hírszegény időszakban is a legszélesebb perspektívából anyagot készíteni a témáról (Boldog 2025). Farkas Zoltán úgy emlékszik vissza erre az időszakra, hogy akkor és ott „úgy dolgoztunk, ahogyan egy rádióban dolgozni kell, mintha demokráciában éltünk volna" (in Bajomi-Lázár – Monori 2007: 120).

Összegzés: változatlan keretek, változó újságírói gyakorlatok

Az, hogy fokozatosan differenciálódott a Magyar Rádió szerkesztősége, nem volt elszigetelt jelenség; voltaképpen a korszak nyilvánosságának alakulását tükrözte. A nyolcvanas évek közepén virágzott a szamizdatirodalom, és egyre több bírálat fogalmazódott meg a hatalommal szemben. Maga a párt sem volt egységes: a gazdasági válság megoldásában és a jövőbeli tervekben nem volt egyetértés. Kádár 1988-as leváltása után – amikor formálisan az MSZMP elnökévé választották – megkezdődött az utódlási harc is. A közönség számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az első, politikailag ellenőrzött nyilvánosságban hallott hírek nem tükrözik a valóságot, ám a párt utasításai szerint még ekkor is kerülni kellett egyes témákat, és árnyaltabban kellett fogalmazni, például létszámleépítés helyett munkaerő-átcsoportosítást kellett mondani, áremelés helyett pedig árrendezésről kellett hírt adni.

A glasznoszty mellett a magyar sajtó napirendjén hónapokig szerepelt az 1986-os sajtótörvény vitaanyaga is, vagyis a közönség is értesülhetett annak tartalmáról. A szeptemberben hatályba lépett törvény újdonsága egyfelől az volt, hogy valamelyest kiszámíthatóvá tette a politikai hatalom képviselői és az újságírók közti interakciókat, másfelől az, hogy három évtized után kikerült a tömegtájékoztatási

[14] Boldog Dalma: Interjú Váradi Júliával, Budapest, 2025. augusztus 28.

[15] Kardos Ernő: Interjú Hajdu Istvánnal. Budapest, 2025. november 29.

[16] Boldog Dalma: Interjú Gálik Mihállyal, Budapest, 2019. december 10.

[17] Boldog Dalma: Interjú Váradi Júliával, Budapest, 2025. augusztus 28.

elvárások közül a „pártosság" követelménye, és helyette már a „pontosság" szerepelt. Ebben az évben indult az első olyan rádió (a Danubius), amelynek a szórakoztatás volt az elsődleges célja.

A nyolcvanas évek második felében a változás már küszöbön állt: a párt gyengült, a média erősödött, a problémák egyre láthatóbbá váltak a mindennapi színtereken. Ugyanakkor a változás kimenetele nem volt egyértelmű. Mester Ákos például így emlékszik vissza ezekre az évekre: „…nem is álmodtunk rendszerváltásról, még az 1980-as évek közepén sem, csak azt éreztük, hogy a keretek feszegethetők" (in Bajomi-Lázár – Monori 2007: 263). Az ugyanakkor bizonyos, hogy a Magyar Rádióban összekovácsolódott egy új típusú újságírói generáció, amelynek tagjai valódi, értékes, informatív rádióműsorokat kívántak csinálni, és odafigyeltek az egyre határozottabban artikulált közönségigényekre is. Pontosan észlelték, hogy bár a párt médiairányítási céljai egyértelműek, a módszerei már bizonytalanok, a képlékeny kereteken pedig tudnak változtatni. Mindehhez meg kellett tanulniuk a kiszámíthatatlanságban lavírozni és kijátszani a rendszert. Bár a rádióelnök személye többnyire védőpajzsot jelentett, ez sem mindig volt garancia, mert Hárs csak addig hunyt szemet a határok feszegetése felett, amíg a rádió nagy egésze nem így működött. Mivel ennek az új típusú újságírói kultúrának elsősorban nem rendszerváltó szándéka volt, hanem a magas szintű újságírás volt a célja, a Magyar Rádió a nyolcvanas évekre egyszerre tudott lenni ugyanannak a politikai rendszernek a propagandaeszköze és lassú fellazítója is.

Irodalom

Agárdi Péter 2004 A Magyar Rádió utolsó 15 éve. *Médiakutató* (V) 10: 93–110.

Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a sajtó helyzetéről, feladatairól (1958. január 21.). In Vass Henrik – Ságvári Ágnes 1979 szerk. *MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962*, harmadik kiadás. Kossuth Kiadó, Budapest. 195–202.

Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a belpolitikai újságírás helyzetéről és néhány problémájáról (1971. május 21.). In Vass Henrik 1983 szerk. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 65–76.

Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata az agitációs munka helyzetéről, időszerű feladatairól (1979. március 27.). In. Vass Henrik, 1983 szerk. *A Magyar Szocialista Munkáspárt Határozatai és Dokumentumai 1975–1980.* Kossuth Kiadó, Budapest. 939–947.

Az MSZM KB Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a vidéki (körzeti) rádiózás helyzetéről és időszerű feladatairól (1981. április 21.). In Vass Henrik 1989 szerk. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1980–1985.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 196–199.

Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a propaganda és az agitáció időszerű fel-adatairól (1981. április 28.). In Vass Henrik 1988 szerk. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1980–1985.* Kossuth Kiadó, Budapest. 199–204.

Bajomi-Lázár Péter 2005 Médiapolitika. In Bajomi-Lázár Péter szerk. *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 19–51.

Bajomi-Lázár Péter – Monori Áron 2007 szerk. *Rendszerváltás és az újságírók.* Antenna Könyvek, Budapest.

Békés Csaba 2019 *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991.* Osiris Kiadó, Budapest.

Bieliczkyné Buzás Éva 2000 A Magyar Rádió zenei élete. In Kollega Tarsoly István szerk. *Magyarország a XX. században,* III köt. Babits Kiadó, Szekszárd. 442–451.

Boldog Dalma 2025 *Csernobil és a magyar média. Egy atomkatasztrófa lenyomatai.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Bozóki András 1996 Cenzúra és sajtó Magyarországon az 1980-as években. *Korunk* (3) 7: 59–70.

Csatári Bence 2016 *Jampecek a Pagodában. A Magyar Rádió könnyűzenei politikája a Kádár-rendszerben.* Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest.

Csatári Bence 2025 *Hangadók és hangfogók. A kádári-aczéli könnyűzenei politika alul- és felülnézetből.* Magánkiadás, Siófok.

Cserés Miklós 1964 *A rádiószerű rádió. Az alapfogalmakról.* Magyar Rádió és Televízió Szakkönyvtára, Budapest.

Havasréti József 2005 *Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban.* Typotex Kiadó, Budapest.

Høyer, Svennik – Epp Lauk 1995 A hivatásos újságírás és a civil társadalom. *Jel-Kép* (14) 1: 73–89.

Kádár János 1971 Kádár János felszólalása. *Magyar Sajtó,* (12) 1971. december.

Kővágó Sarolta 2005 A Magyar Rádió és a műsorpolitika 1948 decembere és 1949 decembere között. *Múltunk* 3: 103–121.

Kulcsár Ferenc 1972 *A Magyar Rádió propaganda és tájékoztató tevékenysége*. MRI Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.

Lázár Guy 1988/2006 A szocialista nyilvánosság történetének alapvonala. *Médiakutató* (VII) 1: 23–34.

MOL XIX-J−1-k-USA−18/d-033/1964. 39 d. Külügyminisztériumi feljegyzés a rádióállomások zavarásának megszüntetéséről (1963. december 14.).

MOL M-KS 288f. 5/316 ő. e. Az MSZMP Központi Bizottsága Ipari és Közlekedési Osztályának előterjesztése a rádióvédelem helyzetéről és a Politikai Bizottság vitájának jegyzőkönyve (1963. október).

Morva Péter 2017 Az 1974-es közművelődési határozat hatása a kor Magyar Rádiójának fiataloknak szánt műsorkészítésére, az Ifjúsági- és Gyermekosztály helye a közművelődés rendszerében. *Kulturális Szemle* (IV) 2: 42–52.

MT határozat az Állami Rádió és Televízió Bizottságról, valamint a Magyar Rádióról és a Magyar Televízióról 1047/1974. (IX. 18.). In Paál Vince 2015 szerk. *A magyarországi médiaháború története. Média és politika 1989–2010*. Wolters Kluwer, Budapest. 699.

Murányi Gábor 2000 A szerző ellen erélyesen fel kell lépni – „már csak a szerző érdekében is" Igazoló jelentések a hetvenes és nyolcvanas évekből. II. rész. *Magyar Média* 2: 56–65.

NMHH 2025 A rádió jövője, a jövő rádiója: Ürge Dezső, Vári Péter, Rab Árpád. *Rádió 100 podcast*, 20. ep., 2025. november 28., https://www.youtube.com/watch?v=wAf6gh39pVY&list=PLuy4jS2ReJe1EpSIDPV5uofQL-ByXbWJ

Ólmosi Zoltán 2007 A „nagy testvér. A néprádió és a vezetékes rádió az ötvenes években. *ArchívNet* (7) 6, https://www.archivnet.hu/politika/a_nepradio_es_a_vezetekes_radio_az_otvenes_evekben.html

Postamúzeum 2025 *Rádió 100 – műtárgyak: A magyar néprádiók története,* https://www.facebook.com/postamuzeum/posts/r%C3%A1di%C3%B3-100-m%C5%B1t%C3%A1rgyak-a-magyar-n%C3%A9pr%C3%A1di%C3%B3k-t%C3%B6rt%C3%A9nete-r%C3%A1di%C3%B3z%C3%A1s-elindult-de-az-el%C5%91fiz/1521914502207224/

Siebert, Fred S., Theodore Peterson – Wilbur Schramm 1956/1963 *Four Theories of the Press.* University of Illinois Press, Illinois, https://doi.org/10.5406/j.ctv1nhr0v.

Sipos Balázs 2015 Szempontok a Horthy-kor és a Kádár-kor nyilvánosságának vizsgálatához, összehasonlításához. *Me.Dok: Média-Történet-Kommunikáció* 3: 27–42.

Sipos Balázs – Takács Róbert 2005 Újságírói normák. In Bajomi-Lázár Péter szerk. *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 53–88.

Stefka István 2000 A Magyar Rádió átmeneti korszaka (1950–1956). In Kollega Tarsoly István szerk. *Magyarország a XX. században,* III köt. Babits Kiadó, Szekszárd. 406–411.

Szabó Miklós 1989 A Telefonhírmondó kezdő évei. *Postamúzeumi évkönyv,* 1989: 31–45.

Szekfü András 2007 *Kommunikáció, nyilvánosság és esélyegyenlőség Magyarországon - a távírótól a Web 2.0-ig.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Tertinszky Edit 2000 A Magyar Rádió 1956-tól. In Kollega Tarsoly István szerk. *Magyarország a XX. században,* III köt. Babits Kiadó, Szekszárd. 415–432.

Závecz Tibor 1999 Főszerepből karakterszerep. A média presztízse a magyar lakosság körében 1988 és 1998 között. In Sárközy Erika szerk. *Rendszerváltás és kommunikáció*. Osiris Kiadó, Budapest. 87–101.

Az MSZMP Művelődési Politikájának Irányelvei (1958. július 25.). In Vass Henrik – Ságvári Ágnes 1964 szerk. *MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Kossuth Kiadó, Budapest. 276–309.

A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusa (1959. november 30–december 5.). Kossuth Kiadó, Budapest.

A Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusa (1985. március 25–28.). Kossuth Kiadó, Budapest.

2/1986. (IX. 1.) MTH számú rendelkezés a helyi jellegű önálló rádió- és televízióműsort készítő stúdiókról, http://nmhh.hu/dokumentum/192018/Magyar_sajtojogi_szabalyok_19491989.pdf, 109–111.

Kádár János 1983 Előadói beszéd a Központi Bizottság április 12–13-i ülésén. *Társadalmi Szemle* (38) 5: 3–19.

Pagoda

Ferkai András

Két szerep, egy épület: személyes és szakmai búcsú a Magyar Rádiótól

DOI 10.35402/kek.2026.2.10

A kilencvenes évek végén és a kétezres évek elején gyakran megfordultam a Magyar Rádió stúdióiban. Olyan műsorokban szerepeltem, mint a *Más-Világ*, az *Éjfél után*, és legtöbbet a Tudományos Szerkesztőség *Szonda* nevű tudományos ismeretterjesztő magazinjában, ahol kiváló rádiós újságírókat és szerkesztőket ismertem meg. Sokszor ültem a csak a Bródy Sándor utca 7. udvarából látható Pagodában, várva, hogy értem jöjjenek és elvezessenek a folyosók labirintusában rejlő valamelyik kisebb stúdióhoz. Furcsa, elvarázsolt világ volt, ahol – mihelyt belemelegedtünk a beszélgetésbe – eltűnt a lámpaláz, a külvilág, és rendkívül jó érzés volt felkészült partnerek kérdéseire válaszolni, tudva, hogy a tárgyalt közérdekű építészeti témák a rádióhallgatók kíváncsiságát is felkelthetik.

Ebben az időben készült a *Pest építészete a két világháború között* című könyv kézirata, és nem meglepő, hogy a Bródy Sándor utca 5-7. történetének feldolgozását magamra vállaltam. A hatszáz tételt tartalmazó, topográfiai jellegű gyűjtemény nem tette lehetővé minden egyes épület vagy együttes alapos kutatását, és akkor még az Arcanum sem segítette a munkánkat. A lényeg azért benne van: miután a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. megszerezte a Főherceg Sándor utca 7. számú ingatlant, a meglévő bérház átépítésével és az udvarában emelt új stúdióépülettel teremtette meg a rádió, telefonhírmondó és Magyar Távirati Iroda működésének feltételeit. Az 1928-ban elkészült első ütemet az intézmény nagyon hamar kinőtte, már a harmincas évek elején felmerült a bővítés igénye. A rádiózás hallatlan gyors fejlődése miatt elsősorban új stúdiókra volt szükség. Az udvari szárny két stúdiójához így csatlakozott 1935-ben még két közepes, egy nagy stúdió és két felolvasó szoba. 1939 és 1944 között emeletráépítéssel és hátrafele bővítéssel még négy újabb stúdiót alakítottak ki.

A történet háború utáni folytatása a könyvünkben már nincsen benne, de magától értetődő, hogy az újabb bővítésekre ott kerülhetett sor, ahol a sűrűn beépített háztömbben arra még volt lehetőség. A meglévő épületekhez a Szentkirályi utcai oldalon lehetett kapcsolódni, s a 11-es hangjáték stúdió a 25/b számú üres telken valósult meg 1947-1949 között. Ehhez csatlakozott 1951-re a földszinten és az első emeleten egy kis zenei stúdió és több kisebb, felolvasó-, illetve bemondó stúdió. Az 1956-1960 közötti bővítés felfelé történt: a II. emeleten egy nagy hangjáték teremmel, a III.-on pedig a nagyzenekart befogadó 22-es stúdióval. Így alakult ki az az infrastruktúra, ami – nem számítva a később épült irodaházat és üzemházat – a Magyar Rádió működését 2012-ig biztosította.

Ha a BBC harmincas években épült londoni székházához, vagy Párizs 1963-as hengeres rádiópalotájához hasonlítjuk, a mi rádiónk épületegyüttese bizony toldozott-foldozott, kissé zűrzavaros volt, és fejlődése mindig a jogos igények mögött kullogott. Ennek ellenére működött, és olyan történeti-, rádiótechnikai- és építészeti értékeket tartalmazott, melyekre ma is büszkék lehetnénk és megőrzésre lettek volna érdemesek. Az első ütem udvari szárnyát, tisztességes neoklasszicista palotahomlokzattal egy akkor még fiatal építész, Gerlóczy Gedeon tervezte. Őt a nagyközönség kevésbé szakmai munkásságáról ismeri, inkább Csontváry hagyatékának megmentőjét tisztelik benne, pedig a háború előtt néhány jelentős pesti épületet is jegyez (például a Baleseti Kórház és a Párizsi utcai modern bérpalota). Főbejárata elé 1949-ben építették a rádió talán legismertebb és legkedveltebb részét, az ú. n. Pagodát, mely nem csak a szűk előcsarnokot bővítette egy tágas üvegezett térrel, hanem várakozásra, találkozásra és megbeszélésekre alkalmas társalgó szerepét is betöltötte (tervezője az akkor szintén fiatal Szabó István volt). Az 1935-ben befejezett második ütemből a 6-os stúdiót érdemes kiemelni. A 300 négyzetméter alapterületű, vasbeton szerkezetű csarnok építésze Münnich Aladár volt, de talán még fontosabb a vegyész, biofizikus (később orvosi Nobel-díjjal kitüntetett) Békésy György szerepe, aki a Posta Kísérleti Állomás munkatársaként, a stúdió akusztikai tervét készítette a Rádió főzeneigazgatójával, Dohnányi Ernővel együttműködve. Ezt a fennállása során végig kiválóan működő stúdiót műszaki műemlékként kellett volna megőrizni. Hasonló szerepe és jelentősége volt az 1960-ban átadott 22-es stúdiónak (építész: Szende László és Nánási Sándor; akusztikus: Tarnóczy Tamás), amit még a Rádió kiköltöztetése után is jó ideig használtak nagyzenekari próbateremként, vagy stúdiófelvételekre. Nem voltunk

elég éberek, nem siettünk műemléki védettséget kérni ezekre az alkotásokra, bár kicsi az esélye, hogy modern – és különösen 1945 utáni – emlékek megkaphatták volna.

Talán vannak még, akik emlékeznek arra, hogy a hatvanas években a Magyar Rádió új székházát (a Magyar Televízióéval együtt) az óbudai Aranyhegyen akarták felépíteni. Ez a terv kútba esett, és az illetékesek fejlesztésre – a meglévő épületekhez kapcsolódva – a Pollack Mihály téri tömböt jelölték ki. A fejlesztési tervet az időközben megvalósult irodaház tervezői (Nánási Sándor és Szende László) készítették el 1968-1969-ben. A makettfotó hátborzongató képet ad a tömb rekonstrukciójáról. Az új irodaház mellett, egyedül az Ybl Miklós által tervezett Festetics- és Károlyi-palota maradt volna meg (az Esterházy-palota akkor nem volt védett), és az átlag ötemeletes épület-keretből egy 18 emeletes toronyház emelkedett volna ki a Nemzeti Múzeum háta mögött. A Fővárosi Tanács ezt a tervet nem fogadta el, és 1971-ben nyilvános tervpályázatot írtak ki a rádióközpont rekonstrukciójára. A feladat nehézségét az adta, hogy a teljes rekonstrukciót, a rádió folyamatos működése mellett, ütemekre bontva szándékozták megvalósítani. Első díjjal Gulyás Zoltán, Patonai Dénes és Lázár Antal tervét jutalmazták, mely elődjénél nem kevésbé radikális: az oldalsó és a hátsó utca régi épületeit mind bontásra ítélték, kivéve a Szentkirályi utca 25/b alatti stúdióépületet. Feláldozták az Esterházy palotát, a Szende-Nánási irodaházat pedig eltakarták. Nánásiék fejlesztési tervéhez képest annyi pozitívumot hoztak, hogy a magasabb, toronyszerű épületeket a Szentkirályi utca közelébe húzták, az Ybl-paloták közé pedig azonos párkánymagasságú, egységes homlokzatú tömböt illesztettek. A hét ütemre bontható rekonstrukció eredménye egy világszínvonalú, minden igényt kielégítő rádió-üzem lett volna. Azon az áron, hogy a léptéktelenül nagy, elöl monoton, hátul túlságosan mozgalmas modern együttes megtöri a Palota-negyed karakterét. Gulyás megbízást kapott a beépítési terv, majd beruházási program készítésére (1973), és tovább dolgozott a nagyzenekari stúdió tervein, ami a Károlyi-palota mögött, annak kertjét elfoglalva akár meg is épülhetett volna. Igényes, szép épület lenne, de nem jutott rá pénz.

Végül néhány szó a Bródy Sándor utca 5-7. szimbolikus tartalmáról. Ez a cím, megszületésének harmadik évétől, a közszolgálati műsorkészítés, hírszolgáltatás és rádiózás jelképe. 1956-ban a fegyveres harcok a Rádió székházánál törtek ki, és innen sugározta műsorát a Szabad Kossuth Rádió. Vagyis nem csak a média- és kultúrtörténet része, történelmi emlékhely is. A nyolcvanas években a Rádió különböző szellemi műhelyei egyre bátrabban adtak teret vitáknak, kritikus hangoknak, alternatív kulturális irányzatoknak. A rendszerváltással beköszöntő politikai váltógazdaság, az ideológiák és szekértáborok szembenállása ezt a folyamatot megakasztotta. A kereskedelmi rádiók, a kábel-tv, az internet és a közösségi média megjelenése pedig háttérbe szorította a hagyományos rádiózást. Úgy tűnik, az önálló Magyar Rádiónak már az emlékére sincs szükség. A Pázmány-campus program ezért szimbolikus térfoglalásként is értelmezhető. Bizonyára nem véletlen, hogy a Rádió hajdani levéltárosa, Sávoly Tamás és a józsefvárosi lokálpatrióták hiába küzdöttek a 6-os stúdió, a 22-es stúdió és a Pagoda megmentéséért. Nem hiszem, hogy a veszteségért kárpótolást jelenthetne Vigh Tamás *Hárfás* című fém domborművének átszállítása a Kunigunda utca hátsó zónájába, vagy a 6-os stúdió 1972-es akusztikai falburkoló lemezeiből néhány darab átmentése (teljesen értelmetlenül, dekorációs elemként) a Dohnányi Ernő Zenei Központ folyosójára. S ha már annyi mindent (szinte mindent) lebontottak a Magyar Rádió épületei közül, akkor nem lenne szabad ezt a területet a Kádár-korszakban készült tervek léptékéhez, intenzitásához hasonló módon beépíteni.

Parti Nagy Lajos:

Kis őszi rádióvers

DOI 10.35402/kek.2026.2.11

(Balassa Péternek)

A rádióban nincs adás,
reggelre vers kell, hát legyen,
fáradtságát csavarja át,
mint potmétert az éteren.
S húzza a föld veszélyesen,
vizes kabát a kedv, mi támad,
de harminckilenc évesen
tud némely rutinériákat,
és csukott szemmel teljesít,
ott belül vak van, békalencse,
öngyulladásig préseli,
s a kegyelem ezen túl csak szerencse.
Eszi a föld az őszt, eszi,
rágja fehér botját, a tollat,
húzza a föld, s már-már hiszi,
ha térden áll, el sem botolhat.
Húzza a föld veszélyesen,
harminckilenc az néha szinte hetven,
egy szonettet talán megír,
teli az ősz vizes szonettel,
egy bőrönd komposztált papír
marad utána s egy szünetjel.

Szellem négy stúdió között
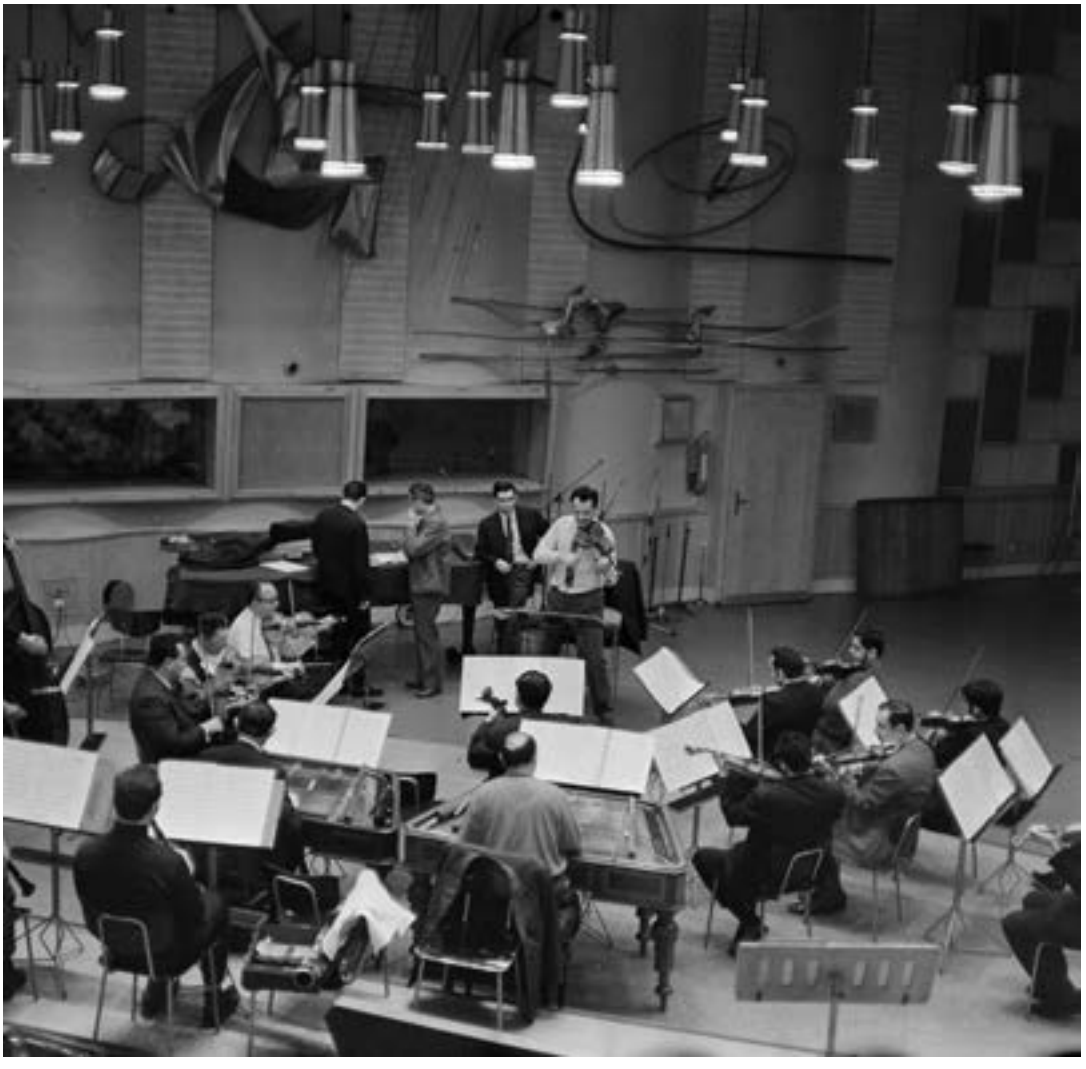

Szellemi promiszkuitás helyszíne

Bródy Sándor utca 5.-7. udvara, a Magyar Rádió büféje, a Pagoda. Szemben Botka Valéria a Magyar Rádió Gyermekkórusának karnagya. Forrás: Fortepan / Győri Zoltán

A Magyar Rádió Tánczenekara, balra áll Zsoldos Imre, a zenekar vezetője. Forrás: Fortepan / Rádió és Televízió Újság

A Magyar Rádió 22-es stúdiója. "Az akusztikus hullámfalon Vigh Tamás szobrászművész alumíniumlemez kompozíciója, mely a hang terjedését a térben és összefüggését a természet erőivel, illusztrálja."
Forrás: Fortepan / Szalay Zoltán

Bródy Sándor (Sándor) utca a Magyar Rádió épülete előtt, a Szentkirályi utca felé nézve.
Forrás: Fortepan / Kiss Gábor Zoltán

Csorba János

Almadi Sejla: From Opinion to Professional and Academic Reviews: A Focus on Editorial and Peer Review Processes on Papers

(A véleménytől a hivatásos és tudományos ismertetésig: Középpontban a közlemények kiadói és társ-bírálati folyamata)+ és Almadi Sejla: A véleményektől a szakmai és tudományos bírálatokig: Középpontban a szerkesztői és szakmai bírálati folyamatok++

DOI 10.35402/kek.2026.2.12

c. munkái (a második közlemény az eredeti angol cikk rövidített magyar nyelvű verziója) egy fontos témát, a tudományos közlemények bírálói és kiadói oldalát, a nyugati társadalomban elterjedt folyóiratszerkesztési gyakorlatot (academic review process) tekinti át átfogó részletességgel, hogyan jut el az évi sokmillió kutatási jelentés, témaösszefoglaló és tudományos kézirat a folyóratközlésig úgy, hogy tudományosan megbízható információk, beszámolók jussanak el a szakmai vagy szélesebb olvasó közönséghez. Azaz, a cikkben a tudománykritikai rendszer tudományos kritikai szemrevételezése történik.

A szerző egyes módszerek genealógiáját is követi, hiszen egy hosszú történelmi folyamat volt, amíg a XIX.sz.-i német polgári széplélek amateur verseléseinek közlésétől és az anekdotikus jellegű tudományos esetbeszámolóktól Európa és az Egyesült Államok szerkesztői és kiadói eljutottak a legnagyobb tekintélyű tudományos műhelyek megnyeréséig és a magas impaktfaktorú és idézési indexű, vezető tudományos folyóiratok kettősvak bírálati rendszerének kidolgozásáig.

A szerző a reviewformákat,továbbá a fejlődés és specializáció alfejezeteit pl. független-autonom szövegű bírálat, báziskritériumok, központi ,ill. főkritériumok, bevezető és összegző megítélés stb.—nemcsak a modern fogalmak jelentésének tisztázására használja. Ugyanis mindegyik típusra szemléletes példákat is kiemel ki a szakirodalomból. A tudományos review történeti áttekintéséhez és az egyes gyakorlatokhoz kevés személyeset tudok hozzátenni, bár mint szerző, társszerző, opponens, reviewer vagy recenzens magam is hajtottam az egyetemi kutatók mókuskerekét több évtizeden át. Személyes megjegyzésem csak annyi, hogy nem szabad még a legújabb emberjogi, politikai és tudománypolitikai szempontoknak (l. lejjebb bővebben) sem engedni a szakmai bírálati folyamat szigorú formaságaiból, a fake news és a diszkriminációk elleni harcból, és főleg nem a kéziratokkal szembeni magas szintű tartalmi követelményekből.

Sajátos, és a tudományostól eltérő review-forma a Művészeti esszé (Art review) és - tegyük hozzá --a művészetfilozófiai, filozófiai és antropológiai méltató értekezés is. Nem a tudományos logikát követi, hanem a gondolatvezetés fellazultabb, összetettebb, heterogénebb felépítésű. Eleve interdiszciplináris kitekintésű, tartalmilag gazdag, sokszor csapongó, hacsak nem szigorúan a referált művész stilisztikai vagy módszertani sajátosságaira összpontosít. Folyóiratunkban (KéK) A. Gergely András volt a műfajnak nagy mestere. Az asszociációs lánc a tematikai Ariadne-fonalat megtartva mellékláncos utalásokkal a recenzens sokoldalú műveltségét mozgathatja meg. AGA sokszor több recenzálandó kötetet fűzött egy csokorba, s méltatott a közös vagy hasonló téma kapcsán (pl. településszociológiai kutatások). A szöveg sokszor egyéni szemiózisba csap át, vagy az olvasó egyéni tudáshátterének függvényében érthető, rosszabb esetben csak bennfentesek számára követhető, néha lábjegyzetelni kell a szöveg dekódolásához.

Ilyenfajta "ezoterikus" esszére mutat jó példát Almadi a közlemény 2. Példáján (2. Example, Táblázat) Salman Toor pakisztáni-amerikai queer sztárfestő valóban rendkívül egyéni festészetéről. A fordítás mellett a jobb érthetőség kedvéért zárójelben magam is adok információkat az olvasónak Toor képeiről Wu 2005-ben írt méltatásához, Salman's Toor "Éjjeli Látomás" c. festményéről van szó. A szöveg bővítményei itt tehát aktuális hozzáfűzések, nem a művészettörténeti leírás eredeti oldalláncos asszociációi:

"….míg Toor képei egyfelől művészettörténeti precedensek jelentésrétegeit hordozzák--- A Görgető (festmény: egy meztelen fekvő fiú görget tartalmakat a maga elé tartott mobilon)--- pl. Courbet "A Világ eredete" /1866/ képére utal vissza (a nagy francia

naturalista festő női aktokat festett a nemi szervek leplezetlen megjelenítésével), a Part (2023) pedig egy papírra vetett alkotás (rajz?Szinezett rajz?más módszer?), melyen egy szőrös férfi pózol szélfútta hajfürtökkel egy habzó tengerparton, -- ami feleleveníti emlékeinkben Botticelli Vénusz születése c.képét (1485 körül).”

A tudományos kritika szigorúságát és korrektségét a utóbbi 15-20 évben többféle veszély fenyegeti. Egyfelől Vannak a “házi szerzők” és kedvencek felé a főszerkesztők sokszor kivételező gyakorlata, melyben a bírálati szempontokat már a pre-review szintjén relativizálják, de ez a jelenség korábban is megvolt. A nem kettősvak review folyamat (open vagy single blind) egyértelműen hátrányos a kezdő kutatókra, valamint a nem-angol anyanyelvűekre, bár néhány folyóiratnál korrepetáló jellegű nyelvi csiszolást felajánlanak. Megemlítendő, hogy a német tudományos közéletben a közelmúltban bátortalan kisérlet történt az angol nyelv hegemóniájának megtörésére a szerzők egyéni vállalásaival, pl. hogy hazai folyóiratban publikálnak. A másik az Almadi által is említett “highly polishing”, itt a több fordulatú review folyamatában addig csiszolják a kézirat szövegét, amíg teljes mértékben a bírálóknak és a szerkesztő ízlésének megfelel.

A szakmai folyóiratokban a nők iránti tisztelet, a faji, etnikai és szexuális kisebbségek jogainak figyelembevétele többé-kevéssé szerkesztőségi szinten is kodifikáltan jelen van, viszont az eltérő vélemények, előítéletek sokszor metodikai szintre tolódnak át. Igy egy téma érdekessége miatt vagy újszerű kutatás esetén közlés módszertani hiányosságok ellenére is történhet. de van, amikor szakmai konszenzus hiánya miatt később egy elsietett publikációt vissza kell vonni /pl. a “hirtelen kezdetű nemi identitás-zavar” kulcsközleményének visszavonása lásd Csorba J.++/. Előfordul, amit az LMBT kutatók vetettek fel a gender identity (nemi önazonosság) többéves vitája során, hogy túl szigorú, vagy teljesíthetetlen metodikai kritériumok miatt nemkonzervatív felfogású, új kutatási dokumentumok nem jelenhettek meg. Ugyanakkor nem kívánatos, és egyre szélesebb körben előfordul, hogy liberális vagy konzervatív szakmai klánok, egyesületek, alapítványok új alapítású és szakmailag hiányosan kontrollált folyóiratokat alapítanak, módszertani leveleket és ajánlásokat adnak ki. Ez részben a közvéleményben a szakmai tudás tekintélyének hanyatlását tükrözi, részben maga is hozzájárul a laikus véleményrelativizálás elterjedéséhez. Megkésve, de elutasítást találtak azok az erőszakos törekvések, melyek ideológiai alapon diszkrimináltak szerzők és főszerkesztők, kutatásvezetők között bőrszín, politikai attitűdök, vélelmezett szexuális orientáció vagy előítéletek alapján. Tudomásunk szerint Donald Trump második elnöksége (2024-) óta az amerikai egyetemek felvételi és vizsgáztatási eljárásmódjainál megszüntették úgy az eddigi pozitív etnikai diszkriminációt, mint azoknak az adminisztratív biztosoknak a tevékenységét is, akik a kutatóközpontok működését az etnikai és szexuális diverzitás és az ember jogok szempontjából eddig felügyelték. Ezen intézkedések következményei a közleménypolitikára még nem láthatók át, de minden irányú kilengés a közlési gyakorlatban is anomáliákat okozhat, s a reviewerek munkájának színvonalát is befolyásolhatja.

A szerző ír a Mesterséges Intelligencia (AI)-egyenlőre még korlátozott szerepéről, s valóban, egyenlőre dőreség lenne a folyóiratok részéről a plagizmus keresésénél egyedül rá és a keresőrobotokra támaszkodni. Hiszen manapság 1-2 kulcsszó átfogalmazása is rejthet idegen szerzőt a plagizáló szövegében, itt is nélkülözhetetlen az eleven bíráló tudományos tapasztalata.

Almadi magas színvonalon és szakmaisággal írta meg hibátlan angol szövegét. A nemzetközi publikációkban is érdekelt kezdő és haladó kutatóknak egyaránt ajánljuk.

+Almadi Sejla: From Opinion to Professional and Academic Reviews: A Focus on Editorial and Peer Review Processes on Papers. Kultúra és Közösség 2025/III, 187-199.

++Almadi Sejla: A véleményektől a szakmai és tudományos bírálatokig: Középpontban a szerkesztői és szakmai bírálati folyamatok.Kultúra és Közösség 2025/IV, 181-183.

+++ Csorba János: Atipikus szexualitás és nemi identitás a pszichiátrián innen és túl. Kultúra és Közösség 2025/IV, 93-118.

Horváth Zoltán

[1]Márkakultúra? Kulturális márka? – Tanulmánykötet a kultúra és márkák összefüggéseiről

DOI 10.35402/kek.2026.2.13

A[1] márkák, amelyeket elsősoran a forprofit szektorhoz, marketinghez szokás kötni, erős kapcsolatban állnak a kultúrával: sok esetben nemzeti kultúrákat reprezentáló szerepük is van, ahogy arra a 496 oldalas osztrák-magyar kooperációban készült Marken im Kontext von Kultur und Sprache / Márkák a kultúra és a nyelv kontextusában című tanulmánykötet is rámutat. Az Osztrák és magyar márkák kultúraközvetítő szerepe alcímmel ellátott, Hamburgban megjelent kötet az Eötvös Loránd Tudományegyetem és az Innsbrucki Egyetem szakmai együttműködésének köszönhetően jött létre, Kovács László, Katharina Zipser, Szőke Viktória és Kegyes Erika szerkesztésében. A kiadvány kétnyelvű: tartalmaz magyar és német kutatásokat is, amelyek adott esetben részben tartalmaznak azonosságokat is, ám ezt a szerkesztők már a bevezetőben is jelzik, hiszen a módszertanok, adatfelvételek közötti átfedések is elkerülhetetlenné tették.

A kultúra általában is, de a nemzeti kultúrák különösen hatással vannak a termékekre, márkákra, a fogyasztási döntéseket nagymértékben befolyásolják a származási országok. Ezt a hatást a könyv bevezetőjében országeredet-hatásként határozzák meg a szerzők. A kiadvány arra tesz kísérletet, hogy 23 tanulmányon keresztül osztrák és magyar vonatkozású kutatásokkal bizonyítsák a fentieket. A könyv négy főbb fejezetre épül. A Márkák és kultúrák fejezethez rendelt két tanulmány áttekintés kínál a címben is jelzett témában. A Márkák és kultúra – metszéspontok és összefüggések című írás szerzője Kovács László, aki a márkák, márkázás egyik legkiválóbb hazai kutatója, a márkanevek, márkák és kultúra kapcsolatrendszerének átfogó képét vázolja fel bőségesen utalva saját korábbi és más releváns szerzők kutatásaira. Az írás áttekinti a magyar márkákat, így a hungarikumnak számító Pick, Herz, Unicum, Piros Arany, Erős Pista, Törley, Béres csepp stb. neveket, de más tipikusan magyar márkákat is számba vesz. Az osztrák márkák között lehet említeni az Almdudlert, a Mannert, a Maresit, de utal a közös múltra is, így az Osztrák-Magyar Monarchiához köthető márkanevek is megjelennek (pl. Piatnik játékgyártó). Ezeket a márkákat az adott országokkal is azonosítják a fogyasztók. Kegyes Erika az Überzeugung durch Kultur? Marken, markennamen und Markenattribute als Kulturträger című tanulmányban a márkákat, márkaneveket, mint kultúrahordozó eszközöket vizsgálja, amelyek a kultúrán keresztül megvalósuló meggyőzést is segíthetik. A reklámozás, a kommunikáció, illetve az ezekhez a fogalmakhoz kapcsolódó manipuláció szorosan együtt jár a márkázással, ennek figyelembevétele is szükséges a téma tárgyalásánál.

A magyar és osztrák márkák című fejezetben tíz tanulmány kapott helyet, melyből négyet Kovács László, Szőke Viktória szerzőpáros jegyez. Márkák esetében gyakori azok asszociációinak vizsgálata (vö. Kovács 2012)[2]. A magyar és osztrák márkák és asszociációk című tanulmányban leírt (magyar és osztrák résztvevőkkel is elvégzett) kutatás izgalmas következtetéseket állapít meg a két vizsgált országgal és azokhoz köthető márkákkal kapcsolatban. Magyarországot az osztrák válaszadók leginkább Budapesttel, a magyar válaszadók az otthon, a haza kifejezésekkel, valamint a Balatonnal azonosítják, Ausztriát, viszont mindkét oldalról a hegyekkel. Izgalmas azzal is szembesülni, hogy míg a magyar válaszadók tudnak megnevezni osztrák márkákat (Manner, Red Bull), addig az osztrákok nem tudnak magyar márkákat beazonosítani. A szerzőpáros Österreichische und ungarische Marken und Assoziationen. Ergebnisse einer österreichischen

[1] Kovács, László – Zipser, Katharina – Szőke, Viktória – Kegyes, Erika (Hrsg./szerk.) 2024. Marken im Kontext von Sprache und Kultur – Die kulturelle Vermittlungsfunktion österreichischer und ungarischer Marken / Márkák a nyelv és a kultúra kontextusában – Osztrák és magyar márkák kultúraközvetítő szerepe. Hamburg. Dr. Kovač.) A kötet megjelenését és a kutatást az Osztrák-Magyar Akció Alapítvány támogatta.

[2] Kovács László 2012. Asszociációs vizsgálatok alkalmazási lehetőségei márkák vizsgálatában. In: Horváthné Molnár Katalin – Antonio Donato Sciacovelli (szerk.) Az alkalmazott nyelvészet regionális és globális szerepe. Budapest – Szombathely – Sopron: MANYE – NYME. 231-236.

Datenerhebung című kutatása a témát tovább bővíti ausztriai vizsgálatokkal. Kovács László és Szőke Viktória Magyar és osztrák márkák nevének és csomagolásának összehasonlító vizsgálata az Osgood-féle szemantikai differenciállal című magyar, valamint a Die Beurteilung österreichischer und ungarischer Markennamen und Produktverpackungen mit semantischem Differential című német nyelvű kutatásai márkákhoz köthető asszociációs vizsgálatokkal foglalkoznak. Katharina Zipser és Kegyes Erika az osztrák és a magyar élelmiszermárkák neveit (Eine Analyse österreichischer und ungarischer Markennamen aus dem Lebensmittelsektor), Brigit Larcher és Oliver Koll a nevek hatását a márkák sikerességére (Der Einfluss das Names auf der Erfolg von Marken), Pető József a magyar és osztrák reklámokban megjelenő szójátékokat (Blending und Wortspiel in österreichischen und ungarischen Werbeslogans), Kegyes Erika a képzetek és a reklámhatékonyság viszonyát (Semantische Felder und die geheime kulturelle Wirkung semantischer Relationen in der Werbewirkungsforschung), Sabján Csenge a magyar termék védjeggyel ellátott márkákat (A magyar termékek keresletének és megítélésének vizsgálata), míg Kaszás Nikoletta, Keller Krisztina és Kovács László a magyar turisztikai desztinációk márkaismertségét (Hazai értékek, hazai márkák) vizsgálta.

A Márkanevek és kultúra további összefüggései című fejezet összesen négy, jórészt kulturális antropológiához, szemiotikához köthető tanulmányt takar. Balázs Géza A márkanevek antropológiája című dolgozatában a márkák neveinek életét, fejlődését, átalakulását, rövidüléseit, esetleg viccekben való megjelenésüket mutatja be, míg Gráfik Imre a kenyér és a bor termékekhez köthető cégérhasználattal foglalkozik (Jó márkának (is) kell a cégér), mint a nonverbális kommunikáció területéhez tartozó, úgynevezett tárgynyelvi elemekkel. Hidas Judit a japán márkák kultúraközvetítő hatását tárja elénk (Márkanevek kultúraközvetítő szerepe japán kontextusban). Eva Lavric a sör és bor márkákhoz kapcsolódó leírásokkal foglalkozott internetes oldalak mintáiból (Wenn Bier-Beschreibungen Wein-Beschreibungen imitieren - eine Textsorte im Internet).

A kötet utolsó nagyobb blokkját a junior kutatók, a két egyetem hallgatói által készített tanulmányok teszik ki, melyek között találhatunk az osztrák termékek márkaidentitásáról szóló írást, olvashatjuk a magyar reklámfilmek elemzését, az osztrák Red Bull és a magyar Hell energiaital reklámjainak összehasonlító elemzését, az osztrák Rauch és a magyar Sió gyümölcslevek reklámjainak összehasonlító elemzését. Külön dolgozat foglalkozik a Red Bull marketingelemzésével. A magyar Győri Édes, valamint az osztrák Manner reklámjainak összevetése is megtörténik.

Sajnálatosan ritka az a megközelítési mód, amelyben nyelvészeti és interdiszciplináris módszerekkel vizsgálják kutatócsoportok magyar és szomszédos országok kulturális összefüggéseit. Meglehetősen keveset tudunk arról, hogy milyen, nemzetek közötti kulturális hatások élnek velünk, alakítják gondolkodásunkat a Kárpát-medencében és környékén. Az osztrák-magyar együttműködés, és az együttműködésnek köszönhetően létrejött kötet számos fontos megállapítást tesz. A kutatások kimutatják, hogy mind az osztrák mind a magyar oldalon jobb Ausztria megítélése Magyarországénál. A nemzetek identitását jelentős mértékben meghatározzák az ételek, amelyek az államok beazonosíthatóságát is segítik: az ausztriai életekről a magas minőség, a magyar ételekről az erős ízek, fűszerezettség jut először eszébe a kutatási alanyoknak. Megállapítható az is, hogy míg Magyarországon az osztrák márkák közül több is ismert, Ausztriában a magyar márkákat szinte nem ismerik. Ez a hátrány részben lehetőséget és potenciált is jelenthet a turisztika és az országimázs számára. A kötetvégi összefoglalóban a szerzők által megfogalmazott javaslatok szerint ezt segítheti az Ausztriában eladott magyar termékek csomagolásának megújítása, a címkézés, feliratok használatának újra gondolása.

Szerzőink

Békés Vera, a Ferkauf Pszichológiai Doktori Iskola klinikai pszichológia docense, valamint a Ferkauf Pszichodinamikai Tanszékének társigazgatója. Klinikai pszichológiát és filozófiát tanult az Eötvös Lóránt Tudományegyetemen, klinikai pszichológusi képzését és PhD fokozatát a Pécsi Tudományegyetem pszichoanalízis doktori programjában szerezte. Posztdoktori kutatási ösztöndíjakat teljesített a McGill Egyetemen és a Montreali Québeci Egyetemen, majd a McGill Egyetemen folytatta munkáját az Orvostudományi Kar Pszichiátriai Tanszékének kutató munkatársaként. Mielőtt csatlakozott a Ferkauf Pszichológiai Doktori Iskolához kutatóként és klinikai témavezetőként dolgozott a quebeci Laval Egyetemen. Klinikai tapasztalatot szerzett pszichiátriai osztályokon (a montreali Zsidó Általános Kórházban és a budapesti Kútvölgyi Kórházban), valamint magánpraxisban.

Boldog Dalma PhD médiakutató, a Budapesti Gazdaságtudományi Egyetem Kommunikáció Tanszékének adjunktusa, a Médiakutató című folyóirat szerkesztője. A Kádár-korszak médiapolitikáját, valamint a média társadalmi hatásait kutatja.

Csorba János M.D., PhD, gyermek. serdülő pszichiáter, habilitált tanszékvezető (ELTE BGGYK), a Magyar Individuálpszichológiai Egyesület (MIPE) alelnöke, a Magyar Pszichiátriai Társaság vezetőségi tagja, oktató a MIPE-ben és vendég oktatásokban: PTE, ELTE.

Ferkai András DSc, építészettörténész, az MTA levelező tagja, a MOME egyetemi tanára

Gyáni Gábor DSc, az MTA rendes tagja, a társadalom- és mentalitástörténet hazai meghonosítója, az ELTE BTK kutató professzora

Háberman Zoltán, az Országos Rabbiképző - Zsidó Egyetem szociális munka és társadalomtudományi tanszék vezetője, egyetemi docens, szakfelelős (felekezeti szociális munkás alapképzési szak). A kutatás idején az ELTE Társadalomtudományi Kar egyetemi adjunktusa. 1993-ban a Jeruzsálemi Héber Egyetemen szerzett diplomát szociális munkás szakon. Szociális munkásként Jeruzsálemben közösségszervezőként, New York Bronx negyedében pszichiátriai beteg fogyatékosokkal egy bentlakásos otthonában dolgozott.1997-től a Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményeiben hét évig alkoholista hajléktalanok rehabilitációját végezte, majd 2004-től 2007-ig az amerikai Joint alkalmazásában, a Magyarországi Zsidó Szociális Segély Alapítvány (MAZS) szakmai igazgatója volt. PhD oklevélét az Országos Rabbiképző - Zsidó Egyetem Zsidó Vallástudományi Doktori Iskolájában szerezte. Kutatási területe: szociális munka, trauma, zsidó vallástudomány, társadalometika

Heller Mária habil. PhD egyetemi docens, ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológiai Intézet, Szociológia Tanszék

Horváth Zoltán egyetem tanársegéd, ELTE Társadalomtudományi Kar

Indries Krisztián, pszichológus, az ELTE Társadalomtudományi Karának főállású egyetemi adjunktusa, valamint az Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem főiskolai docense. Alapító tagja az ELTE TÁTK Társadalmi Traumák Kutatócsoportnak. Klinikai szakpszichológusi oklevelét 2005-ben szerezte a Semmelweis Egyetemen, PhD-disszertációját pedig 2015-ben védte meg a Pécsi Tudományegyetem Elméleti pszichoanalízis doktori programjában. Nemzetközi tapasztalatait kutatóként szerezte: 2006 és 2008 között a Kiotó Egyetemen dolgozott, majd 2013-ban a Japán Alapítvány ösztöndíjasaként a tóhokui földrengés és cunami kulturális-társadalmi hatásait vizsgálta. Pszichoterápiás, művészetterápiás és szexuálterápiás képzettségét olaszországi (Bologna) és franciaországi (Strasbourg) képzőhelyeken szerezte meg. Szummer Csabával közös monográfiája, a Freud és a felkelő nap országa, 2018-ban jelent meg. Kutatási területei közé tartoznak a pszichoanalízis és társadalom kapcsolata, a pszichoanalitikus szomatopszichoterápiák, valamint az LMBTQ-identitások vizsgálata.

Kövér-Van Til Ágnes, jogász és szociológus, habilitált egyetemi tanár, az ELTE Társadalomtudományi Kar munkatársa, a Társadalmi Traumák Kutatócsoport vezetője. Kutatóként az Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, valamint a Kriminológiai Intézet munkatársaként tevékenykedett. Fulbright ösztöndíjáról (New York University (NYU) Jogi Kar)

visszatérve az ELTE ÁJTK-n létrehozta a Jogklinika Programot és Alapítványt. 2000 – 2020 között több éven át tanított az OR-ZSE, a Babes Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Románia, az Indiana State University, USA; és a University of Illinois at Chicago, USA egyetemeken vendégprofesszorként. 2011 és 2014 között az ERASMUS Life Long Learning Intenzív Program társigazgatója; 2017-2022 között pedig az ELTE TáTK Szociális Tanulmányok Intézetének igazgatója volt. Több mint százötven angol és magyar nyelvű publikáció szerzője. Kutatási területe: társadalmi nemek és nemek közötti egyenlőség, társadalmi traumák, civil társadalom.

Papp Richárd kulturális antropológus, habilitált egyetemi docens (ELTE TáTK Kulturális Antropológia Tanszék), intézetigazgató (ELTE TáTK Társadalmi Kapcsolatok Intézete). Több tanulmányt és két könyvet írt a magyar zsidó humor témájában. Az elmúlt két évben vezetője volt a Visegrad Fund által támogatott Research on Transgenerational Holocaust-memory in Central Europe nemzetközi kutatási projektnek. A kutatás magyarországi eredményeiből született könyv: Csepeli György – Papp Richárd 2025 *Kiáltó csend.* A holokauszt helyi emlékezete Magyarországon. Budapest. Múlt és Jövő Kiadó.

Parti Nagy Lajos Kossuth- és József Attila díjas költő, drámaíró, író, szerkesztő

Pléh Csaba DSc, pszichológus, nyelvész. Az MTA rendes tagja, Széchenyi díjas tudós, a BME Kognitív Tudományi Tanszékének alapító egyetemi tanára.

Sipos Júlia PhD tudományos újságíró, lapunk Tudományos Tanácsadó Testületének Elnöke